

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Олена Семеног

МОВНЕ РОДИНОЗНАВСТВО

навчальний посібник

Суми – 2017

УДК 811.161.2'37 (075.8)
СЗО

Друкується згідно з рішенням вчених рад Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол №12 від 23.11.2017 р.); факультету іноземної та слов'янської філології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

Рецензенти:

- Л.Мацько**, доктор філологічних наук, професор, дійсний член НАПН України (Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова);
М.Вовк, кандидат філологічних наук, доктор педагогічних наук, гол. наук. співробітник (Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України);
Т. Симоненко, доктор педагогічних наук, професор (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького);
В.Статівка, доктор педагогічних наук, професор (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка).

Семенов О.

СЗО Мовне родинознавство: навч. посіб. / Олена Семенов. – Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. – 202 с.

Структура і зміст посібника відповідають програмі для профільного навчання учнів загальноосвітніх закладів „Українська мова: 10–11 класи (Профіль – українська філологія) (Укл.: Л.І. Мацько, О.М.Семенов, Т.Груба, Т.Симоненко.– К.: 2017 <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>), затвердженій МОН України (наказ від 23.10.2017 р. №1407).

У посібнику розглядаються соціокультурні аспекти профільного навчання з української мови в умовах реалізації концепції «Нова українська школа». Дослідницький матеріал книги спрямований на формування лінгвокультурознавчої компетентності старшокласників учнів як на уроках, так і в позакласній гуртковій роботі гуртка з родинознавства. Пріоритетну роль відведено завданням, які спрямовані на формування проблемно-пошукових і творчих умінь виконувати історико-культурологічні коментарі слів-історизмів, етнографізмів, діалектизмів, народних фразем у українознавчому фольклорному або художньому тексті, виконувати самостійну пошукову роботу з етнолінгвокультури рідного краю і можуть слугувати дидактичним засобом культуромовних, лінгвометодичних, педагогічних курсів.

Для учителів-словесників, учнів старших класів, студентів, магістрантів, викладачів, педагогічних працівників позашкільних закладів.

Semenog O. Linguistic ethnography: tutor manual / Olena Semenog. - Sumy: SPPU named after A.S. Makarenko, 2017. - 202 p.

The structure and contents of the manual correspond to the program for profile education of students of comprehensive schools "Ukrainian Language: Grades 10-11 (Profile - Ukrainian Philology) (Compilers: L.I.Matsko, O.M. Semenog, T.Gruba, T.Symonenko. - K.: 2017 <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>), approved by the Ministry of Education and Science of Ukraine (Order dated 23.10.2017, number 1407).

The manual considers the socio-cultural aspects of profile education in the Ukrainian language in the context of the implementation of the concept "New Ukrainian School". The aim of the research material of the book is to form linguocultural competence of high school pupils both at lessons and in extracurricular group work on ethnography. A priority role is assigned to tasks that are aimed at forming problem-solving and creative skills to perform historical and cultural commentary on word-historicisms, ethnographisms, dialecticism, folk phrases in Ukrainian folklore or artistic text. It carries out independent search work on ethno-linguoculture of native land and can serve as a didactic tool of cultural, linguomethodical, pedagogical courses.

For teachers-linguists, senior students, students, masters, teachers, pedagogical employees of out-of-school institutions, all who want to know the world of Ukrainian word.

УДК 811.161.2'37 (075.8)

© Семенов О., 2017

© СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. МОВНЕ РОДИНОЗНАВСТВО У СТАРШІЙ ШКОЛІ	6
1.1. Профільне навчання з української мови в умовах реформування сучасної освіти в Україні	6
1.2. Реалізація соціокультурної змістової лінії у навчанні української мови у старшій школі	14
1.3. Гурток з родинознавства – важливий складник формування лінгвокультурознавчої компетентності старшокласника	19
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНЬСЬКА РОДИНА: ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	24
2.1. Назви «рід», «родина», «сім'я»	24
Запитання та завдання для самостійної роботи	25
2.2. Назви спорідненості: батько	26
Запитання та завдання для самостійної роботи	29
2.3. Назви спорідненості: мама	32
Запитання та завдання для самостійної роботи	32
2.4. Назви спорідненості: дід і баба.....	36
Запитання та завдання для самостійної роботи	37
2.5 Назви спорідненості: діти, дочка, син, брат, сестра.....	42
Запитання та завдання для самостійної роботи	45
2.6. Назви свояцтва.....	51
Запитання та завдання для самостійної роботи	56
РОЗДІЛ 3. РОДИННІ ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ У ПРОЕКЦІЇ ЛІНГВОАКСІОЛОГІЇ	58
3.1. Лінгвокультурема «родинні виховні традиції»	58
3.2. Весільна обрядовість в об'єктиві етнолінгвістичного аналізу	62
Запитання та завдання для самостійної роботи	67
3.3. Ключові концепти громади	70
Запитання та завдання для самостійної роботи	75
3.4. Мовосвіт ремесла	78
Запитання та завдання для самостійної роботи	84
РОЗДІЛ 4. ЛІНГВІСТИЧНІ ПРОЕКТИ З МОВНОГО РОДИНОЗНАВСТВА	87
Тема 1. Прислів'я і приказки, крилаті вислови.....	87
Тема 2. Етимологія як учення про походження слів.....	92
Тема 3. Творення прикметників та іменників	103
Тема 4. Національно-специфічне вживання зменшено-пестливих форм	111
Тема 5. Граматичні категорії, граматичні значення і граматичні форми	115
Тема 6. Морфологічні засоби виразності мови.....	119
Тема 7. Прийменник, його особливості	122
Рекомендована література	126
Українська мова: програма для профільного навчання учнів 10-11 класів (профіль – українська філологія).....	128

ПЕРЕДМОВА

Відповідно до Закону України «Про освіту» (2017) метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності, і насамперед через вільне володіння державною мовою.

Важливим у закладах освіти є навчання української мови як духовної цінності народу. Розвиток етнофілології детермінує впровадження у "тканину" уроків та позаурочних заходів етнолінгвістичного, лінгвокультурознавчого, лінгвокраєзнавчого матеріалу на основі інтегративного підходу. Ознайомлення з регіональною лінгвокультурою через фольклорний та художній тексти сприяє кращому пізнанню української культури в "діалозі інших слов'янських та неслов'янських культур" і, власне, на цій основі формувати лінгвокультурознавчу компетентність старшокласників.

Матеріали інтегрованого лінгвістичного курсу або лінгвістичного гуртка (широке коло текстів, які відтворюють національно-культурний фон України, слів-реалій, які називають характерні деталі українського побуту, фольклору, історії, відомості з топоніміки й ономастики Сумщини) пропонуємо учням профільних (філологічних) класів, які обирають у 10-11 класах поглиблене вивчення гуманітарних дисциплін і прагнуть у майбутньому стати філологами, вчителями-словесниками. Такий курс може бути корисним і для учнів 9 - х класів з поглибленим вивченням української мови, літератури, історії.

Мета і завдання занять - розширити уявлення учнів про українську мовну картину світу, взаємозв'язок мови і культури, навчитися вилучати лінгвістичну, етнолінгво- і соціокультурну інформацію, удосконалювати навички аспектного та багатоаспектного аналізу фольклорних та художніх текстів. Методи діяльності вчителя спрямовані на підготовку мікролекцій з тем курсу, організацію занять, керівництво самостійною навчальною і науково-дослідницькою роботою учнів: пояснювальні й евристичні

(проблемні і пошуково-дослідницькі, які стимулюють пізнавальну активність учнів, розвивають їхні природні здібності, формують як загальноінтелектуальні, так і професійні уміння і навички). Пропонуються практичні, самостійні роботи, робота в групах, рольові і ділові ігри, дискусії і "круглі столи", метод проектів.

У розділі I "МОВНЕ РОДИНОЗНАВСТВО У СТАРШІЙ ШКОЛІ» з'ясовано окремі аспекти профільного навчання з української мови в умовах реформування сучасної освіти в Україні, специфіку соціокультурної змістової лінії у навчанні української мови у старшій школі, окреслено мету діяльності гуртка з родинознавства як важливого складника формування лінгвокультурознавчої компетентності старшокласника

Розділ 2 "УКРАЇНЬКА РОДИНА: ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ" ознайомлює із семантико-етимологічною характеристикою назв спорідненості ("батько", "мати", "дід", "баба", "дочка", "син", "брат", "сестра"), свояцтва ("сват", "сваха", "тесть", "теща", "зять", "дівер", "шурин", "тітка", "дядько"), подружжя ("чоловік", "дружина", "Лада", "Ладо"), етномовною характеристикою назв побратимства, посестринства, форм взаємодопомоги.

Розділ 3 " РОДИННІ ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ У ПРОЕКЦІЇ ЛІНГВОАКСІОЛОГІЇ " пропонує ознайомлення з етнолінгвістичними особливостями весільної і поховальної обрядовості, містить характеристику ремісничої лексики, її відображення у творах фольклору і художньої літератури.

У розділі 4 "ЛІНГВІСТИЧНІ ПРОЕКТИ З МОВНОГО РОДИНОЗНАВСТВА» представлено конспекти занять для уроків та позакласних заходів у 10 класі .

Запропоновані завдання спрямовані на формування пошукових (дослідницьких) і творчих умінь виконувати історико-культурологічні коментарі слів-історизмів, етнографізмів, діалектизмів, народних фразем у фольклорному або художньому тексті; характеризувати етнокультурний оцінний зміст засобів лексики, фразеології, словотвору, граматики, синтаксичних конструкцій; здійснювати етнолінгвістичні розвідки у словниках української мови; виконувати самостійну пошукову роботу з етнолінгвокультури рідного краю.

РОЗДІЛ 1

МОВНЕ РОДИНОЗНАВСТВО У СТАРШІЙ ШКОЛІ

1.1. Профільне навчання з української мови в умовах реформування сучасної освіти в Україні

У сучасному інформаційному суспільстві зростають вимоги до якості освіти загалом і філологічної зокрема. Під впливом глобалізаційних процесів, що супроводжуються зростанням інтенсивності кроскультурних комунікацій, формуванням громадянського суспільства відбуваються зміни в підходах до викладання шкільних мовно-літературних предметів.

Спілкування державною мовою є головною із компетентностей, якими має оволодіти учень для формування рис національної ідентичності. Вивчення української мови у загальноосвітньому навчальному закладі спрямовується на вибудову власного світу цінностей, на розвиток лінгвістичної спостережливості, інтелектуальних, дослідницьких умінь, на гармонійний розвиток і саморозвиток.

Пошук нових методичних технологій побудови уроку української мови актуалізує профільне навчання, мета якого відповідно до Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., Концепції профільного навчання у старшій школі, Концепції «Нова українська школа» – аксіологічна взаємодія суб'єктів навчання, переорієнтація від знанневої на компетентісно-діяльнісну, дослідницьку парадигму.

Особливістю профільного навчання з української мови є інтелектуальний розвиток старшокласників, їх творчого мислення, уяви, мовного чуття і мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки, мовнокомунікативних умінь, творчих здібностей, формування навичок самостійної навчальної діяльності, мовленнєвого самовдосконалення, що значною мірою впливає на якість опанування інших шкільних предметів, визначають досягнення у майбутній професійній сфері, сприяють соціальній адаптації. Мету профільного навчання¹ передбачаємо у

¹ Українська мова: програма для профільного навчання учнів 10-12 класів (профіль – українська філологія)/ Уклад.: Л.Мацько, О.Семенов, Т.Груба, Т.Симоненко.- К., 2017

формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності, характеризується активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самотійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізовувати.

З-поміж основних завдань досягнення мети виділяємо виховання громадянина і патріота Української держави; формування національної ідентичності як складника європейської приналежності, формування умінь генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства й держави; уміння конструктивно спілкуватися в колективі, проявляти лідерські якості; реагувати мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, попереджувати й розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; конструктивно керувати емоціями; адаптовуватися до нових умов, вирішувати нестандартні завдання; працювати у групі, в команді.

Визначені завдання відображені у предметних і ключових компетентностях, очікуваних результатах, реалізуються через мовленнєву (комунікативну), мовну, лінгвістичну, соціокультурну (лінгвокультурну), діяльнісну (стратегічну) змістові лінії Державного стандарту з української мови, а також наскрізні лінії «Екологічна безпека і сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність». Досягненню мети і розв'язанню завдань профільного навчання української мови сприяє використання положень особистісно орієнтованого, компетентнісного, комунікативно-діяльнісного, когнітивно-комунікативного, соціокультурного, текстоцентричного наукових підходів.

Відповідно Концепції «Нова українська школа» (2016) посилюється увага до компетентнісного підходу, запропонованого Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти (2003), в

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>

«Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей ціложиттєвої (все життєвої) освіти» (2006), у вираженні в Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти (2011). Визнання компетентнісного підходу провідним у навчанні передбачає формування не лише *предметних (мовних, лінгвістичних, лінгвокультуросознавчої, комунікативних, мовленнєвих, дослідницьких, медіа освітніх та ін.)*, а й *ключових (загальноосвітніх) компетентностей*, зміщення акцентів зі знаннєвого на дієвий освітній результат: знання мають бути інструментом у розв'язанні життєвих проблем, засобом особистісного розвитку, соціалізації учнів, успішного професійного і особистісного становлення. *Ключові (загальноосвітні) компетентності* – це здатності, яких набуває кожен учень як суб'єкт навчально-виховного процесу для самовизначення, загального розвитку й самореалізації.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів відображені в компонентах ключових і предметної компетентностей. *Когнітивний (знаннєвий)* окреслює відображає свідоме оволодіння мовою у послідовності від знань у вигляді правил та інструкцій до мовленнєвих навичок і вмінь (компетентностей) на основі засвоєних знань. *Праксеологічний (діяльнісний)* передбачає цілеспрямовану підготовку до виконання успішної, ефективної, оптимальної діяльності з метою досягнення очікуваного результату. *Важливий аксіологічний (ціннісний)* компонент: у процесі співпраці вчителя та учнів створюються нові цінні продукти, розвивається творчий потенціал особистості. *Інтерактивний (поведінковий)* компонент відображає тактики та стратегії взаємодії суб'єктів в умовах профільного навчання.

Особистісно орієнтований підхід до навчання вивичує цілісність учнівської особистості у трьох важливих сферах (Я – «Відчуваю», «Думаю», «Дію»), дбаючи про інтелектуальний, духовний, фізичний розвиток дитини; урівноважує знаннєвий компонент змісту освіти з розвитком емоційної сфери, акцентуючи на плеканні адаптаційних здібностей, на самоусвідомленні і самоконтролю, антистресового потенціалу і життєвого оптимізму; передбачає оптимальні умови для різнобічного мовно-мовленнєвого розвитку учня, урахування його індивідуальних особливостей, інтелектуальних та креативних здібностей і потреб,

інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання і саморозвитку.

Соціокультурний підхід передбачає вивчення мови крізь призму культури; *когнітивно-комунікативний* - усвідомлене засвоєння знань про мову й оволодіння різними діями (упізнавати, аналізувати, порівнювати, класифікувати мовні одиниці й факти, оцінювати їх з погляду нормативності, відповідності сфері та ситуації спілкування), *комунікативно-діяльнісний* - здійснюється у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів: слухання, читання, говоріння, письма, зокрема на виконання комунікативних дій (будувати продуктивну мовну взаємодію з однолітками і дорослими у процесі підготовки спільних проектів), пізнавальних дій (формулювати проблему, планувати послідовність дій, здійснювати пошук необхідної інформації з різних джерел, систематизувати її різними способами; здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію). *Текстоцентричний* підхід дозволяє зосередити увагу на інтегруванні теоретичних та прагматично зорієнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилістики, стилістичної лексикології, граматичної стилістики, стилістики і культури мовлення, риторики).

Зміст профільного курсу являє собою єдність процесу поглибленого засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістичних основ мовленнєвої комунікації, процесу формування умінь нормативного, доцільного, оптимального використання мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування. Його інтелектуально-діялісну специфіку становлять типи розумової і фізичної діяльності, форми суспільної свідомості і творчості, системи концептів і понятійних полів, що виражають форми профільної суспільної свідомості, специфіку мовомислення і мовотворення в різних вербальних формах.

У процесі профільного навчання більше уваги пропонується приділяти *лінгвокультурологічній, соціолінгвістичній і прагматичній* компетентностям (прагматикону), зокрема лінгвістичним маркерам соціальних стосунків, етномовним культурним універсалам, мовним етичним формулам, стилям, підстилям і профільним мовним жанрам, що

сформувалися на профільній інформації, її понятійному змісті і каналах передачі.

Лінгвістична змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовно-мислительних здібностей та умінь учнів поглиблено опрацьовувати теоретичні питання мовної структури; на використання творчого доробку учених-лінгвістів, діячів культури та представлення їх як зразкових (еталонних і елітарних) мовних особистостей; на вироблення умінь аналізувати мову фольклорних і художніх творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, виконувати завдання на мовне вправління, творчі завдання; на ознайомлення з методикою науково-дослідницької роботи із етнолінгвістики, лінгвокультурології, мовного родинознавства, лінгвокраєзнавства.

Мовна змістова лінія представляє собою системний виклад сучасної української літературної мови з урахуванням внутрішньорівневих, міжрівневих і міжпредметних зв'язків. Провідними у вивченні мають бути *семантичний* і *функціональний* аспекти, що передбачають посилення уваги до значення і функцій мовних одиниць. Зокрема синтаксис повторюється на морфологічній основі; цілісність і системність знань і умінь з пунктуації забезпечується широким зверненням до тексту, увагою до авторської пунктуації, складних випадків застосування пунктуаційних правил.

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовленнєво-мислительних здібностей та умінь: формування умінь переконувати, спростовувати чужі аргументи, обґрунтовувати власну позицію з наведенням системи аргументів; відповідно до поставленої мети здійснювати цілеспрямований пошук інформації у джерелах різного типу і критично оцінювати її достовірність; робити висновки з прочитаного або почутого; аналізувати мову окремих персонажів, промови визначних діячів минулого і сучасності, особливості мови інформаційних відеороликів та відеосюжетів; володіти основними видами публічних виступів (висловлювання, монолог, дискусія, полеміка, дебати), редагувати текстові зразки, конструювати виступи, діалоги і полілоги, готовності розв'язувати проблеми особистісного і суспільного характеру.

Діяльнісна (стратегічна) змістова лінія за Державним стандартом реалізується паралельно у мовленнєвій (комунікативній) і соціокультурній змістових лініях, збагачується за рахунок прагматичної лінгвістики. Змістова лінія спрямована на опанування стратегіями, що визначають мовленнєву діяльність, соціально-комунікативну поведінку учнів, спрямовані на розв'язання життєвих проблем, на формування умінь виконувати завдання на мовне вправляння (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних завдань тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати участь у роботі у групах, у парах; складати освітні проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; виконувати усні / письмові презентації в рамках дослідницьких проектів; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі філологічних та методичних журналів, масмедіа, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок, блогів мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, прес-конференціях, Інтернет-конференціях, дискусіях, дебатах, конкурсах, волонтерських, громадських заходах, організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати дидактичні матеріали за дорученням учителя, надавати мовну консультативну допомогу учням середніх класів. Учням пропонуються завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання, а також для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови. З метою виконання пошуково-дослідницьких, творчих завдань учень поетапно планує, а потім здійснює, корегує, конкретизує, моделює, прогнозує власну діяльність, добирає переконливі аргументи чи спростовує наявні для доведення власної думки, уміє застосовувати набуті уміння в різних життєвих і навчальних ситуаціях спілкування, доцільно користується комунікативними стратегіями та стратегіями співпраці.

Ключові компетентності увиразнено через традиційні та запроваджені наскрізні лінії: «Екологічна безпека і сталий розвиток»,

«Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність».

Наскрізна лінія **«Екологічна безпека і сталий розвиток»** спрямовує діяльність учителя й учнів на формування соціальної активності, відповідальності й екологічної свідомості, усвідомлення ідеї сталого розвитку, що задовольняє потреби всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відновлення природного середовища, готовності брати участь у розв'язанні питань довкілля та розвитку суспільства; конкретизує роботу зі збереження й захисту довкілля. Наскрізна лінія **«Громадянська відповідальність»** забезпечує розвиток соціальної й громадянської компетентностей відповідального громадянина. Наскрізна лінія **«Здоров'я і безпека»** орієнтована на формування учня як духовно, емоційно, соціально й фізично повноцінного громадянина, що дотримується здорового способу життя, активно долучається до облаштування безпечного для життя й діяльності середовища. Метою наскрізної лінії **«Підприємливість і фінансова грамотність»** є навчання молодого покоління українців ощадливості, раціонального використання коштів, планування витрат, стимулювання у них лідерських ініціатив, прагнення успішно діяти в технологічному швидкозмінному середовищі.

Навчання української мови забезпечує реалізацію як внутрішньопредметних (міжрівневих), так і міжпредметних зв'язків, створює передумови для усвідомлення художньої літератури як мистецтва слова, закладає основи, важливі для опанування іноземних мов та інших шкільних предметів гуманітарного та негуманітарного циклу. Важливою складовою шкільного курсу є різні види лінгвістичного, філологічного аналізів тексту.

Основними принципами навчання української мови є *загальнодидактичні* (науковості, систематичності й послідовності, наступності, зв'язку теорії з практикою, інтеграції традиційних та інноваційних технологій навчання і виховання; доступності, наочності, проблемності, свідомості, особистісної орієнтації, культуровідповідності, соціокультурний, креативності, активної пізнавальної діяльності, виховання на цінностях людини, цінностях держави, цінностях загальноетичних норм; соціального партнерства; неперервності; гуманізації, випереджувальності; мережовості; варіативності); *лінгвометодичні*

(комунікативного навантаження мовних одиниць, вивчення мовних одиниць з опорою на текст, комунікативної доцільності, зв'язку теорії з комунікативною практикою, комунікативно-діяльнісний, інтеграції лінгвістичних понять, органічного поєднання навчання мови й мовлення, врахування поліфункціональності рідної мови, принцип текстотворчості (текстоцентризму), ситуативності мовлення).

Зокрема *принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку* орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета. Реалізація *принципу інтегративності* означає прагнення подати шкільний курс української мови у тісному зв'язку з іншими навчальними предметами (літературою, іноземною мовою, історією). *Принцип особистісної орієнтації* навчання визнає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку. В основу *принципу культуровідповідності* покладена концепція про спорідненість особистості з історією і культурою власного народу (не зрікатися рідної мови і культури), вплив культурних цінностей на формування особистості; *принципу соціального партнерства* – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками.

Соціокультурний принцип передбачає опанування мови як національно-культурного феномену, що відображає духовно-моральний досвід народу, зв'язки української мови з національними традиціями українського народу, усвідомлення учнями краси, виразності й естетичних можливостей рідного слова; *принцип демократизації, гуманізації* навчання мови полягає у здійсненні співпраці вчителя й учня з метою досягнення освітньої мети, створення умов для творчого розвитку й учнів, і педагогів в атмосфері співтворчості; *принцип креативності* виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації; *комунікативно-діяльнісний принцип* спрямований на опанування мови як засобу спілкування у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення аудіювання, читання, говоріння та письма; *принцип*

інтеграції лінгвістичних понять, що виникають на зв'язках мовних одиниць різних рівнів (звук – слово – словоформа – образ);

Принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення як засобу і способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форм означає, що вивчення мови є не тільки метою, а й засобом досягнення основної освітньої мети; *принцип урахування поліфункціональності рідної мови* за умови вмілого його використання засвідчує й реалізує невичерпні потенційні освітні можливості української мови; *принцип практичної спрямованості навчання* реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення учнів лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови; *принцип текстотворчості (текстоцентризму)* передбачає вивчення мовних одиниць на текстовій основі, засвоєння учнями мовних знань і формування компетентностей на основі текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення, формування вмінь сприймати, відтворювати чужі і створювати власні висловлювання тощо.

Соціокультурна змістова лінія є інтегративною. Упровадження наскрізних ліній передбачає розв'язування завдань реального змісту, виконання міжпредметних навчальних проектів, роботу з різними джерелами інформації.

1.2. Реалізація соціокультурної змістової лінії у навчанні української мови у старшій школі

Соціокультурна змістова лінія є інтегративною, реалізується в системі навчальних тем з етно-, соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури, посилення, зосереджують увагу на громадянському і патріотичному вихованні, цінностях і нормах соціальної поведінки; формуванні відповідальності за свої вчинки і міжособистісні стосунки.

Основним у старшій школі є розвиток духовної сфери особистості, зокрема виховання патріотизму, моральних переконань, активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного, збагачення словникового запасу, формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу. Соціокультурну змістову лінію спрямовуємо на

формування умінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етно-, соціолінгвістичне дослідження, укладати етнолінгвістичні альбоми етнографічних районів України; вчити вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановувати різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус.

Соціокультурну змістову лінію реалізуємо в системі навчальних тем з лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу, зосереджують увагу на громадянському і патріотичному вихованні, цінностях і нормах соціальної поведінки; формуванні відповідальності за свої вчинки і міжособистісні стосунки.

Невід'ємним складником навчального курсу української мови у старшій школі є формування *лінгвокультурознавчої компетентності учнів*. *Лінгвокультурологія* - наймолодше відгалуження етнолінгвістики, що вивчає взаємозв'язок і взаємовплив культури, мови, етносу, народного менталітету в умовах існуючої соціокультурної ситуації. *Лінгвокультурема* – це комбіновані міжрівневі одиниці (слово, словосполучення, фразема, паремія, текст), що володіють культурно-понятійним компонентом як відображенням національної картини світу.

Вивчення лінгвокультури спрямовуємо на усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання самобутньої культури українського народу, його ментальності, в «діалозі» з іншими культурами. Ознайомлення із цариною народних традицій, фольклорних жанрів, національною літературою формує уявлення учнів про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність української культури. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей школярі готуються до подальшого самостійного спілкування з мистецтвом слова, відбувається їхній індивідуально-творчий саморозвиток.

Зокрема, у 10 класі соціокультурна змістова лінія реалізується у блоках «Я і українська мова», «Мовне родинознавство», «Національно-мовне виховання особистості». Теми блоків відображені і в наскрізних лініях: «Здоров'я і безпека» («Слово – як ліки: допомагають лишень, коли сказані від душі»; Родинно-оздоровчі традиції українців; Естетичне задоволення від «сродної» праці); «Громадянська відповідальність» (Мовне обличчя моєї родини, мого міста (села), Честь і гідність крізь призму сьогодення), «Екологічна безпека і сталий розвиток» (Екологія слова, екологія мовлення), «Підприємливість і фінансова грамотність» (Доброчинність як цінність).

Зіставний аналіз реалій культури, мовної поведінки, лексики з національно-культурним компонентом дозволяє "зануритися" в мовну картину певного лінгвокультурного товариства, засвоїти національно-культурну специфіку мовних засобів, які обслуговують спілкування і культурні потреби людини, допомагає створити когнітивну базу – необхідний для спілкування фонд знань про культуру. Усвідомлення мови як скарбниці культури, вміння виділяти в мовних одиницях національно-культурний компонент сприяє формуванню етномовної свідомості, підвищує рівень загальнокультурної освіти. Провідним є розвиток духовної сфери особистості, зокрема виховання патріотизму, моральних переконань, активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного, збагачення словникового запасу, формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу.

Потреба в такій роботі архіважлива, бо, на жаль, «криза освіти особистості полягає не стільки в зовнішніх причинах, скільки у внутрішніх: у втраті сенсів, у вихованні моральності, національної гідності, духовності, патріотизму», - наголошує В.Рибалка. О. Сухомлинська пояснює: «Та найгірше в цій ситуації те, що в цілому ми не знаємо, яку державу будуємо, які її пріоритети, а від цього залежить і відповідно виховний процес у школі, інших освітніх закладах. А це потрібно обов'язково знати, щоб виховувати патріотизм у хорошому, позитивному сенсі як систему можливостей для соціальних ініціатив і оформлення їх у діяльності на основі узгодженості інтересів і груп як суспільно-громадський прояв патріотизму».

О. Вишневський першочерговим у вихованні патріотизму в учнівської молоді вважав формування національної ідеології, тому на заняттях акцентуємо увагу учнів на концептах патріотичного виховання, зокрема, на концепті *захисник*, що утворений від дієслова *захистити*, а корінь *хист* в українській мові має і такі значення: уміння що-небудь робити, поводити себе певним чином; здібності; надзвичайний природний дар, високий ступінь обдарованості; талант.

Розглядаємо з учнями поняття мови як символ державної безпеки, честь, гідність, нескореність. Приділяємо увагу таким концептам, як гідність і честь. Азбука моралі, за В.Сухомлинським, засвоюється з дитинства, і серед головних вимог до діяльності вчителя - уміння розвивати у дитини почуття власної гідності». А.Макаренко присвятив цьому автобіографічну повість «Честь».

У словнику сучасної української мови лексема «гідність» подана як сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку, «честь» - як сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй поведінці; повага, пошана, визнання кого-, чого-. Звернення до «Лексікону славеноросській» П. Беринди дозволяє доповнити це слово зверненням до грецького слова *ἄξιος*, що означає «достойнъ, годенъ, праведенъ».

Право на гідність є невід'ємним правом кожної людини і зафіксовано в міжнародних документах, зокрема в «Загальній декларації прав людини», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН. На переконання В.Рибалки, гідність проявляється передусім в усвідомленні і переживанні людиною своєї соціально-психологічної цінності та індивідуально-психологічної самоцінності як об'єкта і суб'єкта культури. В атрибутивному аспекті честь і гідність особистості, зазначає дослідник, включає такі основні етико-психологічні, соціально- та індивідуально-психологічні риси, як потреба поваги до себе та визнання іншими своїх заслуг перед людьми, своєї соціальної цінності; переконаність у власній значущості для суспільства; чесність перед людьми; репутація, висока моральність у стосунках; честолоубство; вимогливість до себе; шляхетність; правдивість перед собою; самоконтроль; почуття відповідальності перед власною

совістю. Отже, честь і гідність визначають через систему ставлень людини до самої себе, інших людей, держави, суспільства.

Гідність є невід'ємною «родовою рисою» людей, але її можна втратити, що означає уподібнити речі, зробитися добровільно засобом у руках інших людей. Захист гідності людини здійснюється державою та її правовою системою. Категорія «гідність» виражає уявлення про безумовну цінність кожної людини, яка або реалізувала себе, або може реалізувати у майбутньому. Визнання гідності кожної людини впливає з принципу рівності всіх людей у моральному сенсі, прав на повагу безвідносно до соціального статусу. Таке визначення є неодмінною передумовою моральних відносин між людьми.

На уроках для аналізу пропонуємо твори видатного педагога О.Захаренка («Енциклопедія шкільного роду», «Школа над Россю», «Поспішаймо робити добро», «Поради колезі, народжені в школі над Россю», «Слово до нащадків», «210 шкільних лінійок»), чільне місце в яких посідає практичний патріотизм. О.Захаренко вмів зачепити за живе, змусити думати, мріяти та діяти, тверезо оцінював позитивне й негативне в українському національному менталітеті. Очевидно, вважав мудрий учитель, його покоління треба позбавити рис байдужості, лінощів, розхристаності, навчити зібраності, навчити краще працювати над собою. Палкий патріот, він закликав до цього всю педагогічну громадськість. "Націю можна врятувати, дбаючи ... про душу нації, якій так необхідна фізична і духовна чистота".

Аналізуємо на уроках концепти *духовність, націєтворчість освіти, педагогіка громадянськості*. Видатний педагог Г.Філіпчук доводить просту істину: народ стає незалежним не стільки силою зброї, скільки силою національного духа; найкраща реальна освіта може стати згубною для людини, якщо вона не розвинута патріотично. Дослідник наводить аргументи К.Ушинського, котрий писав, що, ідучи в Європу, нам варто взяти в західній освіті одну важливу рису – повагу до своєї батьківщини, бо без патріотизму немає людини, а також Б.Грінченка, який зазначав, що у загальнолюдську сім'ю треба йти з власним доробком, якщо ти у спільний дім зайшов у двері, а не через вікна, то де твоє власне, національне «Я». Європейська сім'я – це великий оркестр народів, де кожен інструмент має свою тональність, Україна, її національна освіта мають посісти в ньому

гідне і належне місце. Наша «мелодія» мусить ґрунтуватися на інтелектуальних, духовних, матеріальних цінностях власного народу [16].

Досвід проведення занять, побудованих з урахуванням лінгвоаксіологічних аспектів, засвідчує доречність, зокрема, завдань з регіональним компонентом, що увиразнюють соціокультурну змістову лінію і спрямовані на формування умінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етно-, соціолінгвістичне дослідження, опанувати різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації.

Продовження роботи з формування лінгвокультурознавчої компетентності учнів триває у позакласній роботі.

1.3. Гурток з родинознавства – важливий складник формування лінгвокультурознавчої компетентності старшокласника

Позакласна робота дозволяє школярам виразніше відчути «живе», пристрасне, насичене енергією Добра і Краси, Честі і Гідності рідне слово, чіткіше засвоїти окремі елементи і механізми мовомислення письменника, опанувати функції інтерпретатора і літературного критика, отримати естетичне задоволення від діалогу з текстом, співпраці з автором, персонажами, однокласниками-читачами

В «Енциклопедії освіти» позакласною роботою визнано заняття із групою учнів або із учнями класу, які відбуваються в позаурочний час і спрямовані на формування пізнавального інтересу до предмета, розширення знань, умінь і навичок, розвиток самостійності, індивідуальних здібностей і схильностей, задоволення інтересів учнів. Фахівцями охарактеризовано освітню, виховну, креативну, рекреаційну, соціалізаційну, самореалізаційну функції **позакласної роботи**, обґрунтовано принципи науковості, системності, наступності, зв'язку теорії з практикою, емоційності, креативності, міцності засвоєння знань, врахування індивідуальних особливостей кожного школяра. Залучення учнів до різних видів творчої діяльності у позакласній роботі дозволяє учителям у більш сприятливий спосіб вивчити потенційні можливості, спроможності, дослідницькі інтереси, уподобання школярів, виявити

творчу індивідуальність, допомогти самовизначитися, знайти своє призначення в житті і в майбутній професії.

Питання позакласної роботи відображені у Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015). Особливості підготовки майбутніх учителів до патріотичного виховання висвітлено у дослідженнях Л. Пелех, Г.Тупкової, З. Удич, Т. Філімонової, Г. Шевченко та ін. Про гурткову роботу майбутніх учителів-словесників йдеться у працях Л.Базиль, О.Горошкіної, О. Куцевол, С.Омельчука, В.Шуляра та ін. Лінгвокультурознавчий концепт, його реалізацію в освітньому процесі досліджують В.Дороз, Л.Мацько, Л.Струганець та ін.

Ефективною формою позакласної роботи у процесі вивчення української мови і літератури, що розвиває творче мислення та здібності школярів, учителі називають **гурток**, невеликі об'єднання учнів за певними дослідницькими інтересами. Гурткова робота дає можливість, на переконання О.Захаренка, виявити і розвинути природні можливості дитини, і «тоді дитяча душа заспіває, забринять струни серця. Особистість учня стане готовою до високого польоту. Так з'являться письменники, поети, художники, різьбярі, теслярі, математики».

Гурток з родинознавства як одна із форм позакласної роботи сприяє формуванню лінгвокультурознавчої компетентності учнів через розвиток цілісного розуміння національної своєрідності української мовної картини світу, знання констант української національної культури, концептуальних лінгвокультурем, виховання поваги до інших етносів, їхніх мов, звичаїв, традицій, культури, історії; готовності до міжкультурного діалогу.

Моральне здоров'я, моральний дух молодих громадян України, успішний розвиток комунікативної культури особистості значною мірою залежить від кожного з нас, від наших українських родин, родинного слова, родинної молитви. Родинному слову вірять, ним благословляють. Мовознавці переконливо доводять, що назва мови походить від давньоруського слова «молвь», «молвити», «молитися», що означає «освітитися», «стати чистими». Та й лексема *slovo* уже в давньоруській мові була полісемною. Поруч з основним – «звукове вираження поняття» - вона нерідко виступає із значеннями: «порада», «розповідь», «наказ». У цьому Слові звучить наказ до нас: «Пізнай самого себе» (Г. Сковорода), «пізнай себе, свій рід, свій народ, і ти пізнаєш таємниці Всесвіту» (М. Ткач).

Глобалізаційні процеси, що супроводжуються зростанням інтенсивності кроскультурних комунікацій, війна зі злом, героїзм наших воїнів, формування громадянського суспільства і поряд із цим і зневіра в ідеалах, в цінностях освіти, вкрай низький рівень життя – такі реалії сьогодення. Ціннісні здобутки української родинної педагогіки на основі народознавства, етнолінгвістики та лінгвокультурології розкрито в наукових студіях Д.Добрусинець, В.Жайворонка, С.Єрмоленко, В.Кононенка, В.Конобродської, Л.Мацько, О.Мацько, Г.Онкович, Р.Скульського, Н. Сологуб, М.Стельмаховича, В.Ужченка, Д.Ужченка, Т.Усатенко, Т.Яценко та ін. Специфіку родинної педагогіки у школі і сім'ї досліджують Т.Мацейків, Є.Сявакко, А.Кузьмінський, В.Омеляненко, В.Постовий, Ю.Руденко та ін.

У загальноосвітній школі, особливо у старших класах вивчення естетики мови родини спрямоване на усвідомлення мови як національно-культурного феномену, на розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання культури рідного народу в «діалозі» з іншими слов'янськими та неслов'янськими культурами. До програми з української мови, зокрема, профільного рівня старшої школи включено блок «Мовне родинознавство», що в 10 класі реалізовано в темах «Етноестетика мови родинних і календарних обрядів», «Здорове харчування», «Фамільна честь». Історико-культурознавчі дослідження лінгвокультурем (назв спорідненості, свояцтва, подружжя, громадських стосунків, вітань, побажань, вибачень тощо) здійснюємо на основі текстів фольклору, художньої літератури, лінгвістичних словників та наукових досліджень.

Критеріями культурологічно орієнтованих текстів обираємо насиченість культурологічно цінною в пізнавально-виховному відношенні інформацією; історизм; науковість; типовість фактів, що деталізують життя українців. Під час розгляду етнокультурного матеріалу перевага надаємо активно-пізнавальному, діяльнісно-творчому підходам.

Укладаючи план роботи гуртка, дотримуємося принципів психопедагога Е.Стоунса: «...якщо ми хочемо, щоб діти чомусь навчилися – їм треба у цьому допомогти: допомогти навчитися мислити, пізнавати світ,

підтримати бажання зробити у ньому щось, формувати повагу до думки інших людей, одночасно відстоюючи власну позицію».

Доречним є виконання на заняттях гуртка такої вправи:

У надрах лексики потужною пружиною стиснутий досвід наших пращурів – їхні уявлення, погляди, думки, переживання, відчуття прекрасного» (Пилип Селігей). Доведіть цю думку, прочитавши текст. Охарактеризуйте семантичне навантаження слова "рід" у наведеному уривку. Створіть словотвірний ланцюжок до слова «рід».

Давньоруське слово *родъ* завжди функціонувало з низкою значень, серед яких і такі: "сукупність поколінь", "сім'я", "велика патріархальна сім'я". Багатозначність цього іменника стала основою для утворення з допомогою префікса *у-* і загальнослов'янського слова *ugod* - "народжений не в рід" («той, хто чимось відрізняється від інших в роду»). Звідси в одних мовах - позитивна (пор. укр. врода - краса, пол. *uroda* краса, чес. *ugod* - урожай), в інших - нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. врода - краса, рос. *урода* - людина з фізичними вадами).

Із словом *рід* пов'язані слова брат і "друг" (**drugъ*). В основі слова "друг" давньоруський корінь *деръ*, що означає "міцний". Етимологічно **спорідненими** і слова "здрастуйте", "дружина", "державна": в цих словах виділяється корінь *дер-*, "дерево". Отже, коли ми говоримо: "Здрастуйте", то бажаємо людині бути "гарним деревом", тобто здоровим.

Тема «Прислів'я і приказки, крилаті вислови, народні порівняння» може бути підсилена такою комунікативною розминкою:

Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиноньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Саме через відчуття роду і завдяки йому людина приходить до світлого образу Батьківщини. А яка ваша думка з цього приводу?

Пропонуємо прочитати роздуми католицького священника Б.Ферреро і дати власну відповідь на поставлене автором запитання.

Чого потребує світ найбільше? Трішки привітності, менше користолюбства. Трішки більше дарувати, трішки менше вимагати. Трішки більше посмішок, трішки менше гримас. Трішки більше «ми», трішки менше «я», трішки більше сміху, трішки менше плачу....

Феномен патріотизму виражається на рівні почуття, свідомості як ціннісно-раціональна установка, а також на рівні поведінки як активна дієва позиція. Для дискусії на круглому столі пропонуємо таку **тему**:

Я народився в україномовному світі, і найперші для мене слова були словами українськими. Я їх чув від Мама, Батька, братів, друзів. Для мене, малого, весь земний світ був українським. Що з того, що тепер я знаю кілька мов і користуюся ними щоденно (така вже в мене робота)? Вони ніколи не замінять мені Рідної Мови, в якій за кожним

словом тягнеться багатючий шлейф асоціацій, емоцій, спогадів, подій, людей!..Так написав письменник Сергій Ткаченко. А яка ваша думка стосовно цього міркування?

Пропонуємо ідею для проекту «Батьківщина»:

В одному з інтерв'ю Борис Ілліч Олійник сказав: «У нас було дитинство, ми до чогось високого прагнули. Ми знали, що є те, котре не купується і не продається, - це батько, мати, баба, дід, Вітчизна. Цим не можна торгувати. Так нас учили. І я думаю, добре вчили. Що немає чисто расових таких уже богообраних, а всі перед Богом рівні. Отак ми вчилися, і так живемо».

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів: *учень досліджує етноестетику мови родинних виховних традицій; аналізує, зіставляє, порівнює, узагальнює етномовні явища; виконує історико-культурологічні коментарі назв спорідненості і свояцтва, етнографізмів, діалектизмів, народних фразем у фольклорному або художньому тексті на основі словника діалектизмів, етимологічних, тлумачних словників; виконує самостійну пошукову, творчу роботу з етнолінгвокультури рідного краю; доцільно використовує слова з національно-культурним компонентом, впливає на думку слухача, глядача; укладає тематичний словник-тезаурис з українського мовленнєвого етикету, ознайомлюється з кращими зразками благодійництва, волонтерства; готує письмове повідомлення на основі праць українських мовознавців – дослідників лінгвокраєзнавства; бере участь у дискусіях, дебатах, конференціях з питань національно-мовного виховання; попередження конфліктів, досягнення компромісів; соціальної адаптації; готує доповіді, замітки до стінгазети на теми загальнолюдських і життєвих цінностей; працює з довідковою літературою, складаючи бібліографію з етнолінгво- і соціокультурних тем; опановує різні способи узагальнення, систематизування інформації; удосконалює здатність до самоосвіти, саморозвитку завдяки спостереженню за власним мовленням, розвиває інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності; здійснює самоконтроль, самооцінку, самокорекцію; генерує нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави; конструктивно спілкується в колективі, проявляє лідерські якості; реагує мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, конструктивно працює в групі, в команді.*

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА РОДИНА: ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

2.1. Назви «рід», «родина», «сім'я»

Етнолінгвістичні пояснення назв спорідненості і свояцтва мають давні і не завжди прозорі витоки, а тому вимагають звернення до семантико-етимологічних коментарів. Такий підхід передбачає виявлення внутрішнього змісту лексем, з'ясування розвитку їх значень у контексті історико-культурних змін.

Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиноньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Окреслимо семантику слів **«рід»**, **«родина»**, **«сім'я»**. Давньоруське слово **родъ** завжди функціонувало з низкою значень: «сукупність поколінь», «сім'я», «велика патріархальна сім'я». Полісемність іменника стала основою для утворення з допомогою префікса **у-** і загальнослов'янського слова **urod** – «народжений не в рід», тобто той, хто чимось відрізняється від інших в роду. Звідси в одних мовах – позитивна (пор. укр. **врода** – краса, пол.**uroda** краса, чес. **urod** – урожай), в інших – нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. **врода** – краса, рос. **урода** – людина з фізичними вадами).

Згідно із тлумаченням І.Огієнка, Рід – це Бог долі, талан, суд-присуд (згадаймо приказку: «Так йому на роду написано»), а Рожаниці – це богині людської Долі, феї, що з'являються при народженні дітей. Свято Рожаниці відзначали крупичним хлібом, сиром та добровонним вином» на день Богородиці 8-го вересня. На загальну кровну спорідненість указував також термін **племѣ** – «рідня», «нащадки», «потомки». Останнє із значень, зокрема, походить від адвербіалізованої сполуки **po tom** «потім, після». Лексема «коліно» позначала «покоління в роді».

При існуючому ідентичному тлумаченню лексем "сім'я" та "родина" в мовознавчих словниках вважаємо за доцільне розділити ці поняття: сім'я включає чоловіка, дружину і дітей, а родина - сім'ю, близьких та далеких родичів, пов'язаних спільними економічними чи духовними інтересами та спільною діяльністю.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Відгадайте загадку: Хто родився і ніколи не вмирає? (у народі говорять: рід людський).

Охарактеризуйте семантичне навантаження слова «рід» у наведеному уривку.

Роде рідний!
Не стлумить нашу жилаву породу.
Сто вітрів в ногах лежить
Мого роду і народу (І.Драч).

Поміркуйте над рядками поданого вірша. Які асоціації вони викликають? У чому лівофілософське, естетичне і психологічне навантаження назв спорідненості?

Чи знаємось на першородстві нашім?
О, як хвилює слова первина...
Себе вагою зерен тільки й зважим.
Ти найсолодша, мови таїна!
Ма... маю...Мати! -
Малий – тримаю – сам – зима? – нема.
Не марно?.. Мирно. Мамо, – ми...
А батько? – любо... Тато й неня.
Обняти: ма і та...Бо – лю... (Бо – люд...)
Ой леле! (Лель) – лелека (бог наш сонячний!) -
у біле (молоко) – у диво – дивоту,
де лан – (лінь – лин – лунь) – льон, -
у синє і зелене... Сон?.. сольн (Сонце!),-
ось тут я – найда: син, синок!..
А доля? – Дани дар...
(Дн – дай і на!) – весна...
Се нь ... се льн (вода і сонце) – Дана (Леля!)-
Дочка – дщер... щедро...ще ... ущерть:
од сонця (ра) їй страх і радощі, – сестрі.
З росою (пити) – поле – шлях (палити?)-
пшениця (шумом запашним) – пш... он (у сонці). Паша.

Черлень. Ми з льн... чи льм (Земля! – ще молода) – миліє -
хліб-сіль... Село. Оселя. Зілля.
Кінь. Кури. Пес. Колеса й борона.
Багато (бог). Дій діло діє (тато!).
Бузько-лелека – лю... (леліяти-любити) -
ла в піжмурки пограло з ра (і рада, й Лада) -
льн (-ма-) ню (-ба) і боротьба! – за літо.
Земля і Сонце. Мати й батько.
Рід. Народ. З любові! – син, дочка...
Наповненим здається кожне слово,
мов значень паралельних і нема.
Така ж бо всеоб'ємна мовна повінь -
аж захлинулась глибина німа:
ма... Маю... Мати!.. Мирно. Мамо. Ма!..
(В.Коломієць. Родина)

Напишіть твір-роздум «В мого роду сто доріг».

2.2. Назви спорідненості: батько

На основі тлумачних, фразеологічних словників, етимологічних досліджень мовознавців А.Бурячка, В.Жайворонка, В.Кононенка, А.Критенка, В.Німчука розглянемо лексему «батько».

Лексему «батьки» тлумачать так: батько і мати своїх дітей; предки. Діалектні назви «більш делікатні», вони не виділяють окремо як батька, так і матір. Серед назв зустрічаємо і такі: родичі, родітелі. Вони, можливо, запозичені із старослов'янської мови і вказують на спільну турботу про продовження свого роду.

У значенні *батьки* уживають також складні слова *батько–мати, отець–мати, батько-ненька, отець–ненька*. Ці слова пишуть через дефіс, бо вони позначають близькі за змістом поняття, символізують родину, домашнє вогнище (*Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година*), є невід'ємними компонентами весільного вербального коду (*Батько-мати просили і я прошу: "Приходьте на весілля!"*).

В «Історичному словнику української мови» за редакцією Євгена Тимченка до слова «*ба́тько*» наведені два значення: основне – чоловік стосовно своїх дітей; інше (духовний отець, пан-отець) утворилося шляхом розширення семантики першого. З часом до основного значення слова додалися і такі: переносне основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. ін.; шанобливе називання козацької старшини, отаманів тощо.

Науковці висловлюють припущення щодо походження слова від праслов'янського *bata, batja*, що означає "правдивість" і утворене за допомогою суфікса зменшеності –к–. Це слово спочатку вживали для назви старшого брата, котрий часто був для молодшого замість батька або дядька по матері (порівняймо **болгарське бате** (старший брат) і **чеське bater** (брат матері) з давньоруським **бате** ("рідний батько"). Очевидно, переусвідомлення цього слова мало йти в такій послідовності: **старший брат - дядько по матері - рідний батько**.

Найменування *батько* має синоніми: *тато, батя, отець, неньо, панотець, батюшка* (священник), *папа*.

Чи не найбільш конкуруючими між собою є також і слова – назви на позначення батька. З індоєвропейських термінів-назв батька **pater* і **atta* праслов'янська мова успадкувала останнє, спочатку вживане лише в дитячому мовленні, а в кінці XVI- на початку XVII століття – і в мові ділових пам'яток.

Крім української, лексема наявна в польській **tata**, чеській **tata**, сербо-хорватській **tata** мовах. У румунській мові лексема *tata* залежно від форм звертання має різні значення: *tata advarat* означає «добрий батько», *tat-socru* – це звертання до свекра, *tata-mare* – це звертання до дідуся. Від терміна **atta* походить суфіксальний утвір *отьсь*, збережений в усіх слов'янських мовах. Щоправда, з плином часу семантика даної лексеми в білоруській, українській, болгарській мовах поступово змінювалася від первісного значення «батько» до переносного – «особа духовного стану». У «Лексиконі» Лаврентія Зизанія **отьсь** – це «піп, особа духовного стану». У верхньолужицькій та нижньолужицькій мовах лексема **wosc** вживається на позначення «предок». У множині **отці** – це тлумачі християнського вчення; у християнській релігії перша особа святої трійці, Бог-отець; епітет

до слова *Папа римський, отець*. У сучасній мові іменник «отець», доводить мовознавець А. Бурячок, вже належить до діалектного рівня.

Іменник «*па́па*», який активно використовують у говорах південно-східного наріччя української мови через посередництво російської мови, є поширеним побутовим росіянізмом. У словнику української мови за редакцією Бориса Грінченка знаходимо інші тлумачення: римській первосвященникъ; дитячий хліб.

Лексема **батъ** певний час уживалася із значенням «духовний проповідник», на народному ґрунті – як пестлива назва батька. Серед пестливих назв у різних регіонах України побутовали також і такі назви «родитель», котре запозичене, очевидно, із старослов'янської мови, «неньо», «ненько», і «бат», що означає «правдивість».

Дослідження, проведені за словниками, варто доповнити характеристикою мовознавця М. Кочергана. Відомий мовознавець доводить, що розвиток значень назв спорідненості частково може зумовлюватися і системними зв'язками. Так, російські слова «батюшка» і «матушка» спочатку функціонували як пестливі форми називання батька і матері. Згодом батюшкой стали називати попа, адже для своєї пастви піп виступає пастором, батьком. Матушкой стали називати дружину попа, хоч до пастви вона не мала прямого стосунку.

Фольклорно-діалектологічна практика студентів у селах Східного Полісся підтверджує функціонування й до сьогодні низки похідних від аналізованої лексики: *отьчічь* – «спадкоємець батькового володіння», *батьковщина* – «майнова спадщина по батькові», *батьківство* – «спорідненість по крові між батьком та дитиною»; *батькувати* – «лаяти, сварити, згадуючи при цьому батька», а також продуктивність стійких зворотів: *наче батька рідного побачити* (щиро зрадіти, побачивши доброзичливу людину); *заправити як за рідного батька* (встановлювати високу ціну на що-небудь), *чорт батька знає* (виражати почуття невдоволеності чиєюсь дією) тощо.

Традиційна мораль ґрунтується на авторитеті батькового слова: *Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом; Не навчив батько, не навчить і дядько; Батько – не мати: не поцілує й не приголубить; Не той батько, що породив, а той, що до ума довів*. Батько виступає захисником

природного стану дитини, уособлює гідність, свободу і стійкість духу свого роду, формує в дітей такі фізичні і вольові якості, як витривалість, незламність духу, дисциплінованість, працелюбство.

Від назви *батько* (*батьо*) утворюють зменшено-пестливі слова *батечко, батенько, батонько, батуньо, батусьо, матіночко*, а ще *батьківщина* – «майнова спадщина по батькові», спадщина від батьків; *батьківщина* – країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна; *батькувати* – лаяти, сварити, образливо згадуючи при цьому батька; *батьків* – який належить батькові (батькові ордени); а *батьківський* – належний батькові і матері (батьківський поріг, виражає почуття батька, пройнятий любов'ю (батьківське піклування).

Номен *батько* може вживатися з означеннями: *добрий, мудрий, веселий, втомлений, грізний, сивоволосий, сонцелюбний, хазяїновитий*. Лексема *батько* засвідчена й у стійких означальних словосполученнях: *весільний батько, головатий батько* – чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої; та *хрещений батько* – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька.

У щедрівках батька величають *господарем, хазяїном, газдою*. *Господаря пізнають по воротах; Газду можна пізнати по дворові, а газдиню по коморі; Без хазяїна [і] хата (земля, дім) сиротина; Без господаря хата (дім, земля) стають сиротами, «двір (дім, товар) плаче»*. *Добрий (справний, на всю губу) господар*, коли є *добрий дім, добре господарство*, бо *добрий господар* має *роботящі руки, пильне око, день і ніч у роботі*. *Добрий господар* – у якого «й соломина не пропаде». Немає *доброго господаря* (тобто є *поганий, кепський, як з собачого хвоста сито*), тоді «пусто в хліві», «вітер у повітці гуляє», «худоба сумує», «ладу не жди».

Образ батька асоціювали з ремеслом, а народних майстрів завжди вважали справжніми родинними педагогами: з дитини-ангела вони творили громадянина. визначали професійну долю сина і доньки.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

«Головні обдарування – від батьків моїх», – вважав Г.Сковорода. **Що означає цей вислів?**

За поданими прислів'ями «намалюйте» мовний образ батька.

Хто батька-матір зневажає, той добра не знає.

Не навчив батько, не навчить і дядько.

Без батька півсирота, а без матері вся сирота.

Своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха.

У чому відмінність між прикметниками «батьків» і «батьківський»?

Виявіть спільне та відмінне у значеннях слів: «батько» – «тато» – «отець». Які слова і з яким значенням вживаються у вашій місцевості?

До яких груп за ознаками можна віднести епітети до слова «батько», вживані в селах Сумщини? Складіть з цими словами речення:

Великоголовий, веселий, втомлений, говіркий, грізний, добрий, дебелий, єдиний, життєзнаючий, задушевний, заклопотаний, коренастий, люб'язний, мовчазний, мудрий, немічний, новоспечений, самотній, осиротілий, покійний, примружений, рідний, сердитий, сивоволосий, слабкий, сонцелюбний, сутулий, тверезий, хазяйновитий, хворий, убогий, шанований, щиросердний.

Прочитайте речення. Поміркуйте, якого значення надають слову «батько» подані епітети?

А це той невідомий батько його, майже нереальний, нафантазований, мов снігова людина (О.Гончар). А ще такого порядного батька син, – каже докірливо директор (У.Самчук). Всі встали й потяглися з чарками до старого осиротілого батька (О.Довженко).

У казці «Старий батько» є такі рядки:

Жили силою, а розум вбивали. Жили сьогоднішньою користю. Вбивали «вчора», та тому не мали права на завтра. **На вашу думку, про що йдеться в тексті?**

У селах Сумщини побутує такий вислів «Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом». З'ясуйте його значення.

Напишіть твір-міркування на цю тему.

Значення окремих назв спорідненості в різних мовах не збігаються. Зокрема, слово «мама» у грузинській мові означає «батько»; слово «папа» в російській мові означає «батько», а в українській діалектній – «хліб»; одне із значень слова «баба» в українській мові – «бабуся», а в турецькій – «батько». **Що це за мовне явище? Які приклади такого явища ви можете навести?**

Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову приналежність, тип мовлення, основну думку автора.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався.. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінької картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один-єдиний раз була вістка від нього, — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — «Батько» (І.Багрянний).

У чому зміст поради?

«Помираючи, батько дає своїм синам пораду: «Слухайте одне одного, живіть у пораді і злагоді, старшому честі не урвіть, бідному допоможіть». («Брати-сироти»)

2.3. Назви спорідненості: мама

Крім основного значення «рідна мати», слово «мати» вживається у переносних значеннях: «батьківщина», «рідний край», «берегиня». Звернемо увагу на останнє із запропонованих значень. В енциклопедії «Мифы народов мира» образ берегині тлумачиться так: «Берегині ... у східнослов'янській міфології це жіночі персонажі. Етимологічно назва Берегині зближується з іменем Перуна та із старослов'янським словом «пр'гиня» (холм, який поріс лісом)... Дане ототожнення «пр'гині» зумовлено втратою початкових значень слова і співставлення його із семантично близьким поняттям «берег», «поріг» (*p, *bh, *b, * v). В абазинській мові словом «прга» («жар») називають пиріг, у слов'ян також є назва пирога «ватрушка», що походить від орійського слова *vatra* «вогонь». Жіночі фігурки берегині, зроблені з кості, з каменю чи вирізьблені на скелі, були однією з прикметних ознак пізнього палеоліту для всієї Європи й Азії від Піренеїв до Байкалу: «Вона завжди стоїть у медитавній спокійній позі чарування, ...руки її складені на грудях чи на животі, голова схилена додолу...». Письменниця Д.Гуменна висловлює припущення, що саме так зображували жриць, «центральної образів цілої великої доби», а пози, про які йде мова, обрядові, в таких позах відбувалися магичні заговори й заклинання.

В осетинських казках знаходимо словосполучення «мудра Шатана», що є одним із переносних значень лексеми «мати». Це господиня вогнища: вона мудра, знає таємні чари, сама виготовляє цілющі ліки, вміє лікувати. У неї власні комори, повні всякого добра, а в голодні часи вона годує своїми запасами весь великий рід...» На підтвердження сказаному в осетин знаходимо приказку «Мати – богиня роду».

За припущенням українського історика Кузича-Березовського, слово «мама» походить від праіндоевропейського **amu*. Це ім'я праслов'янської богині землі *Amu*, що в дитячому мовленні різних народів сприймалося як «мама». Порівняймо: білор. маці, болг. мати, сербохорв. мати, чес. *matí*, пол. *matí*, лит. *mote* – «жінка, дружина», *motina* – мати, алб. *motre* – сестра, лат. *mater* – мати.

Словники містять чимало похідних слів від слова «мати». Зокрема, у словнику Б.Грінченка наведено вживані й дотепер в окремих регіонах

України такі лексеми: матінкувати – часто говорити матінка, матеркувати – бути весільною матір'ю, маткувати – бути хрещеною матір'ю на весіллі або звіздинах, безматній – який не має матері.

У фразеологічній скарбниці української мови збережені звороти з даною лексемою: мати городів руських – у давнину місто Київ, столиця Древньої Русі; матері його ковінька – в ролі вигука – виражає почуття подиву, захоплення, обурення; матусина дочка – розбалувана, розніжена дівчина, покірне телятко дві матки ссе – про людину, безпринципно покірливу, корисливу або людину з лагідною, доброзичливою вдачею.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Кого називали нанашком і нанашкою, вуйна і стрина? Які семантичні варіанти цих слів вам відомі? Доведіть це прикладами з художньої літератури.

Відгадайте жартівливу загадку: Мама ким ще може бути?

Серед поданих слів-синонімів до слова «мама» виберіть такі, що стосуються значень:

- а). жінка, що має дитину, дітей;
- б). рідна земля, природа, батьківщина;
- в). Матір Божа.

Безпомічна, благословенна, праведна, простоволоса, пречиста, сподівана, скривавлена, свята, смуглява, покинута, горда, невсипуща, оніміла, сердобольна, чорнобрива, життєдайна, ласкава, праведна.

У яких значеннях вжите слово «мама» в поданих реченнях?

Мати, бліда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум'яніла (І.Багряний). Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу – скривавлену матір (О.Довженко). Благословенна в женах, святая праведная мати (Т.Шевченко). І проминає мати край дороги, сумна і чорна, – теж, як та тополя (Л. Костенко).

Що означають слова «батюшка» і «матушка» в українській і російській мовах? Чи зустрічаються такі слова у вашій місцевості?

Випишіть з художньої літератури уривки текстів з поданими словами. Якого настрою надають текстам ці лексеми? Чому?

З'ясуйте значення поданих висловів. Продовжіть їх ряд висловами, що зустрічаються у вашій місцевості.

голий, як мати породила; лагідна, як мати рідна.

На основі міркувань учнів загальноосвітніх закладів побудуйте семантичну картину лексеми «мама».

«Для мене матуся – це все, я не знаю, щоб я робила без неї. Інколи люди не цінують доброту і любов своєї матусі, а коли вже її нема, вони починають розуміти, що вони втратили».

«Мама! Яке ще є слово в нашій мові наймиліше і найрідніше. Вона ж рятувальний острівцець для нас у цьому світі. Цінуймо наших мам зараз, не будьмо до наших рідненьких байдужими. Ми ж частина її єства. Де б ми не були, її молитви оберігають нас від усіх незгод. Я люблю свою маму, і ніхто в цілому світі не замінить мені її добрих очей, ясної посмішки і материнської ласки».

«До порад мами треба завжди прислухатися, бо якщо не послухаєш, то потрапиш у якусь халепу. Мама – це найкращий подарунок для мене, провідник у майбутнє».

«Мати все робить для того, щоб її дитина вибилася в люди. Маму не можна скривджувати, не можна на неї говорити злих слів, бо вони залишають на її серці великі рани, і ніякі ліки їх не вилікують».

«Я завжди зрівнюю свою матусю з квіткою, бо вона добра і весела».

«Колись моя матінка захворіла, в неї була висока температура, я дуже хвилювався за неї. Все, що вона хотіла, я їй подавав. А коли на другий день вона була вже весела, я дуже зрадів, мені стало легше на душі, тож я пішов у школу веселим».

«Мама – це свята істота, яку можна зрівняти з янголом. У неї добре серце, золоті руки, яскрава душа. Люди усієї планети, бережіть матір, тому що це оберіг любові, щастя та доброти!»

Прокоментуйте висловлювання.

Культ матері, так яскраво засвідчений українським фольклором, у художній літературі, – це той талісман, що формує українську особистість.

Якщо культ предків звернений в минуле, в сферу повір'їв, культ дітей – у майбутнє, у сферу мрій, то культ матері спрямований у сучасне, у сферу її діяльності у вихованні дітей.

[Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник.- К.: ІСДО, 1996.- С.24]

Прочитайте подані тексти. Визначте національні риси образу української матері.

...Стрепенулося серце материнське, що горіло на повільному вогні, прошепотіло: «Синочку мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, ось росте біля вогнища, приклади до обпеченого місця. А до листка подорожника приклади серце материнське... Потім у вогонь покладеш...» [«Материнська любов – найсвятіша», за В.Сухомлинським].

...-Хай буде в наших очах менше світла, але хай над нашою землею ще ясніше горять зірки, щоб сини знайшли по них дорогу до рідних берегів! Тільки сказали це матері, у небі зразу ясно-ясно заблищали зірки. Юнаки побачили їх і щасливо повернулися додому. Ось чому моряки сильні й непереможні: матері віддали їм усе краще, що мали.

[«Легенда про матерів» за І.Панківом].

Мати... Вона всміхається, а сонце вже іскриться в краплинах сліз на щоках, повні розчервонілі руки мати похапцем витирає об фартух, губи їй дрижать хвилюванням і шепочуть уже щось найпестливіше, найніжніше, і, пірнувши в тепло її грудей, льотчик на мить перестає бути льотчиком, і нема за ним вздовж і впоперек облітаного неба, ні шалених надзвукових швидкостей, нема ні команд, ні тривоги, ні небезпек, а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу. Та це тільки миттєве, потім знову все стає на свої місця, і він перед нею вже приїжджий льотчик, майже гість, і мати, погамувавши кипіння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з чабанами та чабанками [О.Гончар].

Посіяла людству літа свої літечка житом,
Прибрала планету, послала стежкам споришу,
Навчила дітей, як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко – і тихо пішла за межу.

- Куди це ви, мамо? Сполохано кинулись діти.
Куди ви, бабусю? Онуки біжать до воріт,
- Та я недалечко..., де сонце лягає спочити.
Пора мені, діти... А ви вже без мене ростіть.
- Та як же без вас ми? Та що ви намислили, мамо?
- А хто нас, бабусю, у сон поведе по казках?
А я вам лишаю всі райдуги із журавлями,
І срібло у травах, і золото на колосках.
- Не треба нам райдуг, не треба нам срібла і злота,
Аби тільки ви нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим усю вашу вічну роботу, -
Лишайтесь, матусю. Навіки лишайтесь. Не йдіть.
Вона посміхнулась, красива і сива, як доля,
Махнула рукою – злетіти увись рушники.
«Лишайтесь щасливі», – і стала замисленим полем
На цілу планету, на всі покоління й віки [Б.Олійник].

Напишіть твір за поданим початком.

Материн гнів, як **весняний** сніг, рясно впаде, та скоро розтане.

Бувай здоровий, рости великий - до **черевика**, від черевика - до чоловіка, бувай здоровий не сам із собою, а з отцем і з матінкою, з усім домом.

2.4. Назви спорідненості: дід і баба

Слово «дід» має різні значення, а саме: батьків або материн батько; чоловік похилого віку; заст. убогий чоловік; старець, сторож на баштані, у садку; у переносному значенні – тінь (Наприклад: Кавун не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід (Н.-Лев.)); у множині – люди минулих поколінь (За дідів – тобто дуже давно).

Від поданої лексеми утворилися різноманітні похідні слова. Ось окремі з них: дідовід – «поводир у незрячих», дідик – «мітелка з соломи, трави», ведмедик, дідовник – «осот, лопух», дідо – «деталь ткацького верстата», дідизна, дідичність дідівщина – «спадщина від діда; давні

дідівські часи»; дідівство – «відчуття належного зв'язку з онуками»; дідовід – «поводир у незрячих»; дідько – «біс»; дідичанка – «дочка поміщика»; дідичня – «родовий маєток»; дідиччун – «син поміщика»; дідизний – «дуже старий».

Серед цих слів виділимо омонімічні. Лексема **«дідух»** означає рослину «білоцвіт весняний», тобто сніп, який ставили за звичаєм у кутку хати перед Різдом; джгут соломи чи очерету для загорожі або обшивки стін куреня. Словом **«діди»** називають зв'язані по два качани кукурудзи, які підвішують на стінах гуцульських хат, «будяк, осот, тирлич хрестовидний», «вид танцю», «їжа із пшона та борошна». Слово **«дідик»** означає «шкіряний гудзик», «незрячий чоловік», мітелка із соломи, трави», «ведмедик». Лексема **«дідич»** – це «поміщик, великий землевласник», «льон», лопух». Словом **дідинець** (це слово запозичене з польської мови) називали «двір, місце в церкві, де стоять жебраки» і «місце наколо церкви, де поховані предки».

У словнику української мови пропонуються такі значення слова «баба»: мати батька або матері; стара за віком жінка, взагалі жінка; зневажливо: слабкий нерішучий чоловік; жінка, що приймає пологи; баба-ворожка, зла чарівниця; важка підвісна довбня; рід печива з пшеничного борошна; сорт груш і слив.

У художніх творах, у говірках зустрічаємо спільнокореневі слова від слова «баба»: бабкуватий – зморшкуватий, бабити – бути повитухою, бабитися – виявляти нерішучість, бабьяк – ледащо, бабинець – місце в церкві, де стоять жінки, розбабка – ворожка, бабизна, бабівщина – спадщина по бабі, бабниця – посудина, в якій випікається хліб, бабіти – ставати схожим на бабу.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Прочитайте вірш Івана Драча «Бабусенція». Укладіть словотвірні ряди іменників. Для чого поет так щедро їх використав, яка мета?

Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,

Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки.
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарбани,
Бабчині чоботи-чоботищеньки.
Наносить води повну балію —
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
Бабусенько, бабулиня, бабусенція.
Ой гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки.—
Ляпотить, хлюпотить у ночовоньках
Дівулиня, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ой-я,
А бабище все шупортається, ой-я,
З кочергами, з баняками, банячищами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на ряднищі, на рядні
Під кожухом, кожушиськом, кожушариськом.
На лежанці в цмоки цмокає, аж оєчки.
(Випадає їй казьонний дім,
І валет бубновий в нім,
Туз хрестовий заберу,
Швидше вже сама помру...)
А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушенька так і горнеться,
А бабуся, бабулиня, бабусенція
До дівчиська, дівчиинська так і тулиться —
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

Яке значення слова «дідько» в поданих фразеологічних зворотах:
дідько несе; на якого дідька; дідька лисого?

**Про якого «діда» згадано в загадці «Старий дід мости помостив,
молода прийшла – мости рознесла»?**

Розкрийте семантику слова «дід» у поданих реченнях. Які значення епітетів, що використані до цього слова?

Знайшла (лікар) його організм без особливих змін і відіслала до невропатолога, веселого, добродушного діда... (Г.Тютюнник).

З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний (Панас Мирний). Маруся поглядала на крепкого, жилавого діда, на його чорні від праці руки і гадала собі: який же він був у молодості? (Г.Хоткевич).

Се був дід дуже старий, білявий, а проте чуйний, високий, прямий, як явор (Марко Вовчок).

Про який звичай іде мова в поданому уривку. Яке значення слова «дід» у тексті?

Геть увечері, коли стемніє, на город виносили «дідуха», палили, пускали на теплий дух, тобто проганяли зиму, закликали весну:

Благослови, Тройця!

Богородиця!

Нам в лісок

Гуляти,

Нам вінки

Завивати.

Ой, Дід-Ладо, завивати!

(О. Воропай. Звичай нашого народу.)

Який настрій вірша? Які художні тропи «допомагають» схарактеризувати образ дідуся?

Як голуб сизенький,

по садочку ходить,

і мене малого,

Онученька свого,

За рученьку водить.

По садочку ходить,

яблучка знаходить,

Ще й дає на горіхи,

Мій дідуньо милий,

Як голубчик сивий,
З ним багато втіхи.
(М.Підгірянкa. Мій дідусь старенький).

Відгадайте запропоновані загадки. Яких значень набуває слово «дід» у поданих рядках? Намалюйте його портрет.

Ходить лісом дід лахматий,
Одягнувся в кожушину,
Мед шукає і ожину,
Літом любить полювати,
А зимою в лігві спати.
Як зачує він весну
Прокидається від сну!»
(?)

Стоїть дід над водою
З білою бородою.
Тільки сонечко пригріє,
Борода почервоніє.
(?)

Коло бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без водички миється.(?)

Чи відома вам описана гра? Які значення слова «дід» у поданому тексті?

Гра «Дід та онуки»

Діляться на два рівних гурти. Призначають, якому гуртові ховатися, а якому шукати. Той гурт, що буде шукати, вибирає собі Діда й відходить кудись убік або жмуриться, щоб не бачити, хто де заховається. Ті, що ховаються, вибирають матку, яка й ховає своїх дітей недалеко одне від одного. Потім іде до Діда й каже йому: «Діду, давай руку!» Взявши його за руку, Матка водить Діда з онуками далеко від того місця, де заховані діти. Дід і онуки оглядаються на всі боки і тільки-но побачать, де заховані діти, біжать до них, щоб спіймати хоча б одного з них. Діти ж у свою чергу, біжать до Матки. Якщо вона зустріне дітей раніше за своїх «ворогів», то заховає їх. Коли ж Дідові з онуками пощастить кого-небудь із дітей

спіймати швидше, ніж Матка зустрінеться з дітьми, гурти поміняються ролями. (Записано в селі Полошки Глухівського району Сумської області).

Фразеологізм «бабине літо» – з болгарського відповідника дослівно перекладається як «бідняцьке літо», а в англійській мові звучить як «індійське літо». **Що означає цей фразеологічний зворот в українській мові?**

Чому багато народних казок починаються словами: «Жили собі дід та баба»? Наведіть приклади таких казок. Складіть мовний портрет головних персонажів.

Яке значення слова «баба» у приказці «Баба надвоє ворожила»?

Розкрийте семантику слова «баба» в поданих реченнях. Які значення епітетів до цього слова?

Оця горлата баба наробить такого крику (І.Нечуй-Лев.).

Тут же вештається похмура, згорблена баба (Г.Хоткевич).

Двері рипнули. В кімнату увішла її нянька, стара Ганна, проворна й смілива баба (І.Нечуй-Лев.).

Мені Максим сказав, що ти тут. Він усе мені розповів... – язиката баба, твій Максим (М.Зарудний).

Мотря зовсім оселилася в «довгоп'ятої» баби (Панас Мирний).

В одній хаті добра бабуся заплакала, дивлячись на мої скорцюблені холодом пальці... (Ю.Смолич).

В її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся (І.Франко).

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся (Вал.Шевчук).

Старую бабусю згадаю. Вона мене кохала: піснями пеленала, Рідним словом кормила, рідній мові учила (А.Метлинський).

Поясніть значення прислів'їв:

«Поки діда, поти й хліба, поки баби, поти й ради»,

«Баба без діда – як борщ без хліба»,

«Добре було при діду: щодня рибка к обіду».

Прочитайте текст. Які цінності важливі для поета? Як у твоїй сім'ї зберігається пам'ять про бабусю чи дідуся? Які цінності важливі для твоєї сім'ї, для тебе?

Такий, як є, стою на кружині.
Мені нема що від людей ховати:
Он сад цвіте. Он... одцвітає мати.
Он батьків сміх... у рамці на стіні.

Стоять баби – в онуках квіт їх днів.
Стоять тітки у бабиному літі.
Дядьки – зніяковілі, ніби діти,
Від сяєва державних орденів.

Це – мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа ж його пречиста, яко свято,
А в серці дума й пісня обнялись.

Я весь у нього. Весь він – у мені
Своєю колосковою судьбою:
З веселим сміхом понад градобої,
І з павутинням думи по стерні (Борис Олійник).

2.5. Назви спорідненості: діти, дочка, син, брат, сестра

Тлумачний словник української мови подає такі значення слова **дити**: маленькі дівчатка і хлопчики; сини і дочки різного віку; майбутнє покоління. Праслов'янське *deti* є формою множини збірного іменника *detь* – годоване груддю, звідки *doiti*, *deva*, що в українській мові відповідає словам *доїти*, *діва*. На вік без розрізнення статі в різний час указували і такі слова: *дятьскъ* – «дитина, хлопчик», *чадо* – «дитина», *говірк.* *робяте* – «дитина». У «Лексиконі» Памви Беринди зафіксоване слова «*отроча*», що пояснюється так: *дитя*, *немовятко*, *дитятко*, *пеленчатко* (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року).

Серед поданої лексико-семантичної групи слів наявні лексеми з досить «примхливою» вдачею. Що може бути спільного між словами «дитина» і «парубок»? Виявляється, в індоєвропейській мові **orbh*

означало «маленький, дитина». Така семантика ж російського слова *ребенок* і українського діал. *робя* (на відміну від спільнослов'янського терміна *роба* – «селянка, особисто залежна від феодала». У XIV – XV ст. етимологічний корінь **orbh* «сприяє» виникненню терміну *паробок* – «феодально залежний чоловік, челядник, двірський слуга» (пор. у польській мові *parobek* «наймит»), а в XVI-XVIII ст. це слово набуло ще одного значення – «неодружений чоловік» (пор. у німецькій мові *erbe* – «спадкоємець»).

У російській мові такими ж близькими є слова «младенець» і «юнец», пор. прасл. **moldenьсь* – «хлоп'я, юнак», ст.-сл. *младньць* «хлоп'я», пол. *mlodzieniec* – «юнак». Особи відповідної статі й віку у Давній Русі іменувалися *молодъ* <*moldъ*, *уноша* <*junosa*, *отрокъ*> *otrokъ*. Цей віковий період (пор. рос. *младенчество*) позначається в українській мові словосполученнями *раннє дитинство* або *дитячі роки*, хоча останнє має значно ширший віковий діапазон. Основним найменуванням на позначення хлопчика або дівчинки цього дитячого віку виступає *дитина*.

Наприклад: *Лише ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння мале і беззахисне...*» (О.Гончар). Для позначення періоду дитинства в українській мові існують рідковживані слова «малоліття», «малолітство».

Отроком називали хлопця-підлітка, корінь «ректи» первісно мав значення – юнак, молодик, що ще не має права говорити «на вічі» (якому відмовляють на вічовому зібранні). Вік, перехідний між дитинством і юністю, називається *отроцтво*, інколи *підлітство*, що є стилістично і емоційно нейтральним позначенням хлопця або дівчини дванадцяти - шістнадцяти років, але майже невикористовуваним в українській мові.

Період *отроцтва* є своєрідним містком, по якому людина переходить в юність. Назва *junosa* юноша потрапляє в українські словники з другої половини XVI століття. На сьогодні ці слова залишилися існувати лише в окремих говорах української мови. Словник української мови лексему «юність» тлумачить так: «Період життя людини до зрілості, коли відбувається нагромадження й розвиток життєвих сил організму, молодість».

Слово *юнацтво* частіше виступає як збірне, позначаючи молодих людей обох статей або юнаків, наприклад: «З різних кінців, з різних

сторін, назліталось юнацтва набиратися розуму, слухати правди слова...» (Панас Мирний).

Слово *дочка* в різних мовах означає особу жіночої статі щодо своїх батьків. Як розмовне, це слово є ласкавим звертанням літньої людини до молодшої жінки або дівчини. Мовознавці висловлюють припущення щодо походження слова від дієслова «доїти», «доїтися» (беруться до уваги родинні зв'язки – дочка п'є молоко матері), але остаточно це питання не вирішено.

В українській фразеології з даною лексемою наявні такі вислови: *годитися у дочки* – бути набагато молодшою від когось, *духовна дочка* – жінка, що постійно сповідується у свого духовного отця. У російській мові зустрічається вислів «дочь Евы», де поняття «дочка» розглядається в гумористичному плані: так говорять про ту, що «сує носа не в свої справи» і часто цим шкодить навколишнім.

Братом або **сестрою** називали кожного із синів та дочок щодо інших дітей того ж батька або матері. Братом і сестрою вважали також однодумців. У Давній Русі ці іменники вживали при звертанні до чужих людей переважно однакового віку для виявлення дружніх та приятельських почуттів. Після прийняття християнства словами «брат» і «сестра» стали називати один одного ченці й черниці.

Слово «сестра» по-санскритськи *swasra* означає «утішниця». Похідні від слова «сестра» такі: *сестриниця* – племінниця, *сестрич* – племінник, *посестра* – добросердна людина, яка завжди допомагає порадою. Емоційно-забарвлені деривати «сестриця», «сестриченька», «сестронька», «сеструня», «сестронька», «сестричка» часто зустрічаються в народних піснях.

Слово «брат» по-санскритськи *vratar* означає помічник. Від слова *брат* утворилися такі похідні: *братань*, *братанич* – «племінник, син брата»; *братана* – «племінниця, дочка брата»; *братак* – «друг»; *братняк* – «син дядька»; *братиця* – «братова жінка»; *братовизна* – «спадщина після батька»; *братки* – «вид хлібного печива»; *братщина* – «церковне братство»; *братівщина* – «військова дружина, загін», *братки* – нар. назва квітки і вид хлібного печива.

У бойківському говорі існують і такі фразеологічні одиниці: *кращунів брат* – «менший хліб, який печуть на Свят-вечір».

Досить специфічною є дитяча лексика. Так, серед назв їжі на означення поняття хліб поряд із загальнопоширеним словом папа вживаються і такі назви: *кольо* (лемк. говір), *біба* (покутський говір), *дитячі назви картоплі: буля, боля, копка, катося, котя, котька.*

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Які значення слова «діти» у поданих сталих висловах?

Іти на діти; ніде правди діти, поводити себе, як дитина.

За тлумачним та етимологічним словниками поясніть такі лексеми: дітвага, дітва, дітваччя, дітко, дітний, дитинець, дитун.

Виконайте лінгвістичний аналіз уривків:

Ну як же сину?- ласкаво й тихо спитав батько.- Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали, ми робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарішали, то невже ж ти виженеш із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню? Василькові зробилося і боязно чогось, і, Боже, як шкода тата з мамою. (В.Васильченко «Свекор»).

Діти мої, діти мої!.. Чи мені ж те оповідати, що не одна нянька стара хлопцеві серденько в'ялила? (Марко Вовчок «Два сини».)

Благаєм же тебе дітву гойдати

Так, щоб вона у стовбур не пішла.

Їй разом з серцем розум колихати.

(П.Куліш «Няньчина пісня»)

Серед поданих слів-епітетів виберіть такі, що стосуються:

1) сина, 2) дочки, 3) і сина, і дочки:

акуратний, білозубий, білявий, благородний, блудний, бойовий, бравий, ввічливий, вільнолюбний, впертий, вродливий, гнучкий, доброзичливий, заплаканий, квітучий, кремезний, ладний, мініатюрний, мудрий, мужній, показний, спесивий, тонкостанний, хазяйновитий, чорнокосий, шанобливий, щебетливий, ущипливий, рішучий, норовистий, пихатий, ясночолій.

За словниками (тлумачним, етимологічним) з'ясуйте значення слів «правнук» і «прадід».

Поясніть значення фразем «приймна дочка», «дочка народу», «батькова доця», «годиться в дочки».

Проаналізуйте символіку пісні з казки «Телесик»

Люлі, люлі, Телесику,
заварили кулешику,
з ручками, з ніжками,
будемо тебе годувати.

Вагітній жінці бажають, щоб дитя «народилося в сорочці». Цей фразеологічний зворот має відповідники в англійській («народитися із срібною ложкою в роті»), у французькій «народитися зачесаним» мовах.

Поясніть значення цих висловів.

Вашій увазі пропонуються назви дітей у різні вікові періоди. Чи відомі вони Вам? Які паралельні назви існують у Вашій місцевості:

осьмак – дитина, народжена у вісім місяців;
первак – перший син;
пискля – дитина, що часто плаче;
підпасок – дитина на п'ятому році життя;
сокотун – дитина, що вчиться говорити;
стригунець – дитина на третьому році життя;
товкун – дитина, що постійно бігає;
шавкотун – дитина, що говорить шепеляво;
шмиглик – дитина, що пустує.

Познайомтесь з піснею, записаною в с.Обложки Глухівського району на Сумщині. До якого жанру належить ця пісня?

Охарактеризуйте значення підкреслені слова. Які лексичні діалектизми характерні для цієї місцевості?

А ми вчора на родинах були,
А вже сьогодні на хрестини прийшли.
Ой, дай, Боже, дитя охрестити,
Тую хату і кумів та й розвеселити.
А ми прийшли вже з Божого храму,

Принесли вам дитину додому.
Дитина ваша хрещена,
Кумами слічними принесена (Народна пісня)

Досить специфічною є дитяча лексика. Так, серед назв їжі на означення поняття хліб поряд із загальнопоширеним словом папа вживаються і такі назви: кольо (лемк. говір), біба (покутський говір), дитячі назви картоплі: буля, боля, копка, катоса, котя, котька.

Чи існують ці назви у Вашій місцевості?

Відгадайте загадки, записані М.Номисом на Чернігівщині. При потребі зверніться до збірника прислів'їв М.Номиса:

Мати товстуха, дочка красуха, а син кучерявий.

Був я у матки-полуматки, ночував на страхах-полях, клав я огонь із чернеї землі, їв я тіль-молоко.

Досить поширеними та улюбленими стравами українців є різноманітні каші. ***Наведіть приклади фразем з опорним словом «каша», що вказують на вік дитини.***

Поставте у кличному та родовому відмінку однини і множини слова баба, брат, дочка, сестра.

З'ясуйте семантику таких словосполучень: батьків син, блудний син, Божий син, вражий син, названий син, мамина дочка, синок.

За етимологічним словником поясніть зв'язок між лексемами «дівка», «дівчина».

Чим відрізняються слова «братерський», «братній», «братський».

Поставте наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин.

Розкрийте зміст крилатих висловів:

«Син мудрий – потіха для батька, а син нерозумний – то смуток для неньки його» (Притча Соломона).

«Добре, в кого є господа, а в тій господі є сестра або мати добрая».
(Т.Шевченко).

Поміркуйте над загадками:

У хлопчика стільки ж сестер, скільки й братів, а в його сестри сестер вдвоє менше, ніж братів. Скільки в сім'ї сестер?

Скільки їх було: мати, дочка, брат, сестра, дядько, племінниця?

У двох сліпих був брат Іван, а в Івана братів не було. Хто були сліпі?

Одного батька і однієї матері дитина, а нікому з них не син?

У семи братів по одній сестрі. Скільки всіх?

Назвіть персонажів загадки, записаної О.Духновичем.

Два сини, два батьки,
Три риби зловили,
Без великих спорів
так ся поділили,
Що кожному одна ціла
Дісталась без розділа.

Перекладіть словосполучення, подані у словнику В.Даля, на українську мову. Чи зустрічаються такі назви у вашій місцевості? Які паралелі сполук можливі на діалектному ґрунті?

Кровные, полнородные братья, одного отца – матери; сродный брат, сын дяди или тети, внучатый, сводный брат, сын вотчима или мачехи; привинчанный брат до брака родителей, молочный брат; братья крестовые; названные братья.

(Підказка: див. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.-Т.1, М.: Рус. язык, 1981.-С.111-112).

З'ясуйте значення слова «брат» у поданому тексті?

Ой щось мені, та милі браття,
Та мед-вино не п'ється,

Ой десь мій син та Морозенко
Та із турчином б'ється.
(«Ой Морозе, Морозенку»)

Любітеся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
(Т.Шевченко).

Поясніть правописні моменти:

Яку форму числа примають іншомовні прізвища, вживаючись зі словом «брати», словосполученням «брат і сестра»;
як узгоджується присудок з підметом, вираженим словосполученням брат з сестрою, чоловік з жінкою, батько з матір'ю;
коли ці сполуки пишуться таким чином: «брат-і-сестра», «мати-й-мачуха»?

Розкрийте значення прислів'їв:

Брат братом, а мед за гроші.
Хоть ми собі брати, а кишені наші не сестри.
Брат мій, а розум у нього свій.
Як брат брату не поміч, то що вже чужії люди.
Сестри рідні тоді, коли усі вийдуть заміж.
Одна сестра – вірна порада.
На сонці тепло, а біля рідної сестри добре.
Сестри ні купити ні заслужити.

Що можуть означати такі порівняння:

укр. «як дві краплі води», англ. «як дві горошини», німец., чеськ. «як двоє яєць»?

Яка причина кількаразового повторення слів весільної пісні? Який обряд описано в пісні? У чому його суть?

Що первий голосочок – батенько кличе,

А другий голосочок – матінка кличе,
А третій голосочок – братичок кличе,
Да батенько кличе в терему мести,
А матінка кличе кужелю прясти,
А братичок кличе коня напувати...
... Прошу я вас до хати
Кісоньки розплітати...»
Братіку-сокілечку,
Стань собі на стільчику,
Січи, рубай,
Сестри не дай! (З весільної пісні)

Які мовні засоби використані в тексті для характеристики брата і сестри?

Брати мої, брати мої,
Брати-соловейки,
Чом до мене не ходите
Да щонеділеньки.
Сестро наша, сестро наша,
Сестро нечужая,
Як до тебе нам ходити,
Що ти убогая.
Ой дарма, що убогая,
Да ще й не гордая, -
Хліба-соля роздобуду,
Рада роду буду.
Хліба-соля роздобуду,
Рада роду буду.

(пісня роду Довженків, Чернігівщина. У книзі: Наспівала мати. Пісенний світ О.Довженка. Упор. В.М.Пригоровський. – К.: Муз. Україна, 1995.).

2.6. Назви сваяцтва

За словником М.Фасмера, лексема **сват**, що має таке ж звучання у білоруській сват, у давньор. свать, болгарській сват, сербо-хорватській сват, словенській svât, у чеській і словацькій svat, у польській, верхньолужицькій, полабській swat, походить від займенникової основи svo -sve і тлумачиться як «гість», «чужак», «сам по собі», «родич, друг». Тепер сватом називають людину, яка за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, сватає обрану особу; так називають старосту у весільному обряді, батька або родича одного з подружжя щодо батьків.

Наприклад: «Він натякнув невістці, що добре було б, якби свати приїхали на гостювання». (Тют., Вибране).

Сватом називають також і залізний стрижень усередині ткацького човника, на якому обертається цівка з нитками. Серед похідних у регіонах України збережені пестливі назви *сваторок, сватко, сваточок, сватонько, сватуню; свашка, свашечка, сванька, свашечка, сватач, сватальник*.

Сваха – це родичка одного з подружжя щодо батьків та родичів другого, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі (Закувала зозулина на даху, на даху, моя мамка тую матір не хоче за сваху. (Коломийки, 1969).

Українська мова багата на фразеологічні звороти, опорними словами яких виступають слова **сват, сваха: бути сватами** – домовлятися з ким-небудь про влаштування на якусь роботу або ціни під час торгування; **запити сватання** – випити горілки на знак остаточної згоди на шлюб; **весільний сват** – той, кому доручено сватання; **кум королю і сват міністру** – так говорять, якщо людина поводить незалежно, іноді бундючно; **як переїжджа сваха** – говорять про тих, хто часто міняє місцепроживання; **ні сват, ні брат** – зовсім чужа людина.

Розглянемо лексеми «**тесть**», «**теща**». У праслов'янській мові дружинин батько називався *тьсть*, (рос. тесть, ст.-сл. тьсть, білор. цесць), рідше зустрічається описова форма жінчин батько. Від слова походять деривати *тестонько, тестойко, тестечко, тестечок*, (тестевщина – майнова спадщина після тестя). Цікаво, що в румунській мові свекор і свекруха звучать як *soacra mare* і *socru mare* – «великі» батько і мати, а тесть і теща –

міса, міс «маленькі». У цьому є певна рація, адже основну роль у підготовці і святкуванні весілля завжди відігравали батьки нареченого.

Цікаві лексеми «*невістка*» і «*наречена*». Основне значення деривата **nevesta** «невістка» (нововведена жінка в родині, тобто приведена з іншої родини) у багатьох мовах розширилося або змінилося: пор. укр. невістка, рос. невестка – «наречена», польськ. *synowa* – «дружина сина» або *bratowa* «дружина брата». Статус жінки в Україні був завжди високий, про що свідчить і похідне слово *невіститель*, тобто наречений.

Серед похідних від цього слова вирізняються і омонімічні: слово «невістульки», наприклад, може означати рід рослини.

Чоловіка дочки, сестри або зовиці називають зятем, у західноукраїнських говорах та польській мові – діверко. Етимологи вважають, що слово пов'язане з *g'ep* – «плодити, родити, знати», на східно-слов'янському ґрунті праслов'янське слово *zety* прийшло зі значенням «рідний, прийнятий у родину». Щоправда, деякі дослідники не погоджуються з останнім тлумаченням, пояснюючи тим, що зять дуже рідко «брався» родичами дружини в свою родину. (див. Циганенко Г.П. *Этимологический словарь русского языка*. -К.:Рад.школа, 1989.-с.278)

У більшості випадків після одруження молоді жили в родині чоловіка. Отже, забирали не зятя, а навпаки, зять забирав доньку. Існує також припущення, що праслов'янське слово *zety* розвивалось від «*genti*» – «gen» – «родити»: кожен зять є чоловіком своєї дружини, а отже, продовжувачем свого роду.

Багатозначними виступають такі лексеми: на позначення брата дружини – *швагер, швагро, шурин* (Харківська область), *шуряк* (Черкаська область), *шурак* (Київська область); на позначення брата чоловіка – *дівер, діверко*; сестри дружини – *свість, свістілка, своячка, своячениця, швагрува*; дружини чоловікового брата – *ятрівка*; дружини брата дружини – *сваячка, швагрува*; чоловікової сестри – *зовиця, золовиця, діверівна, шовгоривна, шовгориня*.

Наприклад: «Оддай же мене, моя мати, до білої хати, де свекорко, як батенько, свекруха, як мати, де зовиці, як сестриці» (Чуб.).

Низка синонімічних лексем існує для називання *материного брата* (уйна, вуйна, тітка, дядина, дядна) або *дружини батькового брата*: стрийна, стриянка, вуянка, дядина. Розглянемо окремі з них.

Тіткою (тітонькою, тіточкою, тітунею, тітусею, дядиною) називають сестру батька або матері, дорослу жінку. Використовують і як звертання до жінки, старшої за віком.

Дядько – це брат матері або батька, чоловік середніх років, старший за віком чоловік, селянин, особа (як правило, унтер-офіцер), якій доручалося навчання новобранців у царській армії. Припускається, що в минулому це слово мало також і значення «батько». У деяких південно-західних говорах слово «дядько» інколи вживається на означення рідного батька, що вказує на збереження давніх традицій, за якими ці поняття довгий час не розрізнялися.

В українських говірках зустрічаються і такі лексеми: **дядини** – вівторок на першому тижні після Великодня, у який поминають дядьків та тіток, **дядьковщина** – спадщина по дядькові, **дядушка** – пестливе до слова дядько, так говорять і про хитрого чоловічка.

Членів подружжя називають у різних мовах по-різному. Зокрема, **чоловіка** в *українській мові* називають застар. дружина, отець, уроч. муж, батько; в *російській* – отець, муж, уроч. супруг; *білоруській* – муж, бацька, діал. човек, уроч. айцец.

Дружину в *українській мові* називають жона, дружина, в *російській* – мать, жена, уроч. супруга, в *білоруській* – маці, жонка.

Історія мов дає можливість заглибитися в таємницю значення цих лексем. Так, у санскриті слово чоловік означало *pati* («господар»), а жінка – *patni* («господиня (пані)»); у грецькій *posis* – це чоловік, а *potnia* – означає шановна, поважна, статечна дружина.

Лексема «чоловік» уходить в побутовий обіг в кінці XVII століття, витісняючи праслов'янське слово «муж» (від прикметника «мужественный»), залишаючи за попереднім право вважатися застарілим та урочистим. Серед давніх фразеологізмів з опорним словом «муж» збережені такі вислови: **бути за одинь муж** – бути в згоді; **за мужь ити** – виходити заміж.

За лексемою «чоловік» закріплюється кілька значень: особа чоловічої статі (в такому значенні побутує і в сербській мові); одружена особа стосовно до своєї дружини; людина, селянин. Це слово вживається також при вказівці на певну кількість людей. Мовознавець А.Бурячок наводить стилістичні синоніми до слова: уроч. дружина, фамільярне

мужик, поширене в південно-східних говорах, старий тощо. Поширені в мові суфіксальні утворення від цього слова створюють загальний тон пестливості, зневаги, поетичної піднесеності, застарілості: *чоловіцтво, чоловіченько, чоловічок, чоловічисько, чолов'яга, чоловіколюбець, чоловічий* (людяний).

У фраземах з опорним словом «чоловік» містяться яскраві образні характеристики людської вдачі: божий чоловік – прочанин, стріляний чоловік – бувалий, з досвідом, як один чоловік – всі, одноставно.

Частина слів з ключовим словом «чоловік, чоловічий» термінологізувалася:

Чоловіча рима – це рима з наголосом на останньому складі.

Чоловіча стать – сукупність анатомо-фізіологічних ознак, що відрізняють чоловіка від жінки, такий, як у чоловіків; заст. людський;

Чоловічий рід – лексико-граматичні особливості певної групи іменників, що мають свій тип відмінювання.

Давнє народнопоетичне найменування особи жіночої статі *жона* у «Словнику української мови» трактується як розмовна, рідковживана лексема. Українські говори, особливо карпатські, зберігають давню семантику лексеми «жона» (жонка, жуонка, жинка, жінка) – «особа жіночої статі». Слово «жінка» багатозначне. Уже у праслов'янській мові лексема *zēna* суміщала кілька значень, зокрема, такі: дружина, д-інд. *gana* – божественна жінка (пор. англ. *queen* – королева).

Дослідниця Д.Гуменна висловлює припущення, що слова «жона» і «рід» є близькими. В Індії слово «*женана*» означає гарем, тобто частина міста, половина дому, де живуть жінки, дочки, невістки. В індуській родині *ghinni* (гінні) називають жінку-господиню.

З грецької мови перейшли до загального вжитку різних мов слова, пов'язані з біологічними відтворюючими моментами: *гени, генеалогія, генерація, генеза, геній*. У санскриті *жнана* – знання. Отже, лексема «знання» може бути співвідсною зі значенням «жіноча мудрість».

Слово «дружина» походить від слова «друг» – товариш, тобто довірений при товарі, маєтку, худобі (пізніше пастух). Сьогодні це слово означає також заміжню жінку стосовно чоловіка, одруженого чоловіка щодо своєї жінки, групу, загін, добровільне об'єднання людей, створене з певною метою.

На авторитет української жінки вказує слово «подружжя» (в російській мові відповідником цього слова є слово «соупруги», первісно «пара волів, запряжених в одно ярмо»).

В українському весіллі молоду і молодого називали Князь і Княгиня, Місяць і Сонце, Зоря і Місяць, Вогонь і Вода, Лебідь і Лебідка, Голуб і Голубка, Лада і Ладо (в хетській – la-ta-a-as, лікійській – lada, польській, литовській, болгарській мовах – lada). Морфема ла- містить семантику «ніжний», «люблячий», «красивий», морфема -д -»друг». Таким чином у поданих словах знайшли відображення почуття любові, поваги, краси.

Ладо – бог шлюбу, втіхи, благополуччя. На свято Лада, Бога родинної злагоди, яке відбувалося з 25 травня по 25 червня, молодь співала таку гаївку: «А ми просо сіяли, сіяли, ой, Ладо, сіяли...».

Лада була відома в усіх міфологіях. В індійців її називали Бгавані, у єгиптян – Ізіда, римляни мали Цибелу, в асирійців була Милита, у стародавніх греків – Гера, мати богів, Афродита – богиня краси, Минерва – прародителька Сонця.

Відомий дослідник слов'янської міфології М.Костомаров зазначає, що Лада символізувала собою природу, життєву основу, була і матір'ю сонця, богинею кохання, гармонійного співжиття, подружжя, весілля, краси, благополуччя. На вишивках Лада зображувалася здебільшого у весняному вінку верхи на коні разом зі своєю донькою Лялею та пучечком червоної калини в руці.

«Благослови, мати, ой, мати, Лада, мати, весну закликати,»- співали дівчата-ладовниці, водячи хороводи на початку весни на честь богині Лади (свято Лади наставало тоді, коли починав танути сніг і тривало до початку польових робіт). За давньою легендою, Лада, несла весну на землю Оратанії, вирішила відпочити серед степів Тавриди й міцно заснула. Цим скористалася Мара, тобто зла сила. Вона густо засіяла довкола сплячої Лади колюче терня, яке швидко проросло й забуяло. Пробудили Ладу далекі й відчайдушні моління оріїв, які благали тепла на свої ниви. Підхопилася Лада, кинулася бігти в рідний край, нести тепло і весну, але колюче терня нестерпно дерло її тіло. І там, де падали краплі Ладиної крові на землю, виростали буйні кущі червоної калини.

Слова Ладо, Лада зафіксувалося в багатьох географічних назвах: річка Лада на Холмщині, містечко Ладжинка на Київщині, селище Уладівка на

Вінничині. Відома ця назва також у Хорватії, Словенії, Сербії, Болгарії, Польщі, Росії, Молдавії, Румунії.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Охарактеризуйте семантичне наповнення назв спорідненості та свояцтва у поданих нижче текстах

- Ой дядечку,
Голубчику,
Змилуйся надо мною!
Не дай мені,
Сиротині,
У яму іти живою!
Як рибонька без водиці,
Так я, сердешна, б'юся!
За дурного за Кандзюбу
Силує матуся.

[Г.Квітка-Основ'яненко. Сватання на Гончарівці]

Якого значення набувають слова «тітка», «дядько» в поданих реченнях?

Ви, тіточко, певне, до Терентія Дорохтейовича? Добрий вечір вам! (М.Стельмах). Та не довго ми жартували! Оддали нас у науку дядькові-старшому москалеві (Н.-Лев.). Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами (Тют.). Нашого дядька ще мало біда гнула, а як скруте в баранячий ряг, він усе знайде (Стельмах). Такий родич, як чорт козі дядько. Зріє виноградина, Та не для тебе, дядино (Народні прислів'я).

Поясніть значення таких висловів:

Ні сват ні брат. Дядько – не батько, а тітка – не мати.
Кум не родина, зять – не дитина, а невістка – чужа кістка.

Яке призначення емоційно-забарвлених слів у тексті?

Щоб свекорко, як батенько, свекрівонька, як матінка, до мене були;
Щоб діверки та зовиці, мов братіки та сестриці, мене прийняли.

Яка семантика фразеологічних зворотів:

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Доберіть синоніми до слова «безладдя», складіть з ним речення.

Наведіть приклади ліричних, обрядових пісень зі словами «лада», «ладо». З якою метою використовуються ці слова?

Поміркуйте над висловом В.Даля: «Где мир да лад, там Божья благодать». Що означають у цьому тексті підкреслені слова?

Поясніть відтінки у значенні поданих слів. Кого характеризують такі епітети?

Молода, коханочко, коханко, моя зозуля, моє серце, моє серденько, серце-потіхо, моя дружина, молодая весняна пташина, мила, моя галка, голубко, голубонько, голубочко сиза, голубко вірненька, душечко.

Антропоніми у творах П.Куліша вказують на родинні зв'язки, сімейний статус персонажів-денотатів, їх залежність від чоловіка, від батьків тощо:

З'ясуйте походження поданих прізвищ.

(Наприклад: Петро Шраменко - Петро, старого Шрама син).

Череванівна, Прохор Осауленко, Маруся Ковбанівна, Череваниха, Ковбаниха, Барабашиха, полковник Шрам, гетьман Петро Сагайдачний, сотник Іван Юско, осаул полковий ніженський Гвинтовка, сотник Білозерець, князь Гагін, сотник Гордій Костомаха, Сомко-гетьман, окружний Бреус Ілля Семенович.

Прокоментуйте вислів.

«Єдине, що від нас іще залежить, – принаймні вік прожити, як належить» (Л.Костенко).

РОЗДІЛ 3

РОДИННІ ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ У ПРОЕКЦІЇ ЛІНГВОАКСІОЛОГІЇ

3.1. Лінгвокультурема «родинні виховні традиції»

Височінь ціннісного сходження виховується в родині, а серцевиною родинної виховної практики виступають родинні традиції. Якнайповніше відповідаючи менталітету українського народу, родинні міжпоколінні, трудові, мовні, побутові, мистецькі, оздоровчі, громадські традиції вироблялися впродовж усієї історії розвитку етносу і вбирають різні аспекти життя, побуту, трудової діяльності, самобутність родини, жителів певного регіону й України загалом, виховують потребу в людському спілкуванні, виховують совість, гідність, почуття спорідненості, добра і доброзичливості, розвивають уміння і моделі комунікативної поведінки, що сприяють ефективній адаптації в суспільстві, міжетнічному взаєморозумінню і взаємодії. «Справжня традиція ... – це жива сила, яка тонізує та інформує теперішність», - влучно пише про це І.Стравінський.

Достатньо аргументовано відстоював місце родинних традиційних впливів на естетичний розвиток особистості І.Огієнко. Моральний зміст праці полягає в тому, що коли дитина створила власними руками корисне людям, вона не залишиться байдужою до результатів чужої праці. Такий підхід педагог радив здійснювати через застосування в родині методів прохання, поради, наставляння, поступово й ненав'язливо.

В останні десятиріччя питання використання родинної педагогіки у школі й сім'ї досліджують Т. Мацейків, Є. Сявакко, А. Кузьмінський, В. Омеляненко, В. Постовий, Ю. Руденко, Т. Усатенко та ін. Ціннісні здобутки української родинної педагогіки як складову естетичного розвитку особистості розкрито в наукових студіях М. Вовк, М. Дмитренка, Д. Добрусинець, В. Жайворонка, С. Єрмоленко, В. Кононенка, В. Конобродської, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Онкович, О. Отич, Р. Скульського, М. Стельмаховича, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін.

Передусім з'ясуємо сутність понять *родинні виховні традиції, звичаї, обряди*. З-поміж існуючих імponує характеристика етнографів та істориків. Дослідники пов'язують традиції з процесом позабіологічної передачі

наступним поколінням усталених культурно-побутових особливостей, що забезпечує ефективну дію механізму культурної спадкоємності, без якого неможливий розвиток нації. Слушним є і твердження етнопсихологів, які відносять до традицій синтезовані, підпорядковані національному ідеалу вірування, способи мислення, почування, страждання, норми поведінки попередніх поколінь.

Під назвою «родинні виховні традиції» вчені розуміють сукупність духовно-моральних цінностей, ідеалів, засобів і форм навчання та виховання, що передаються в родині від покоління до покоління через мову, працю, усну народну творчість, звичаї і обряди. У цій назві поєдналися народні і сучасні виховні традиції українців і народів, що проживають серед них. Мета родинних виховних традицій – цілеспрямовано, систематично і непомітно впливати на тіло, душу й розум дитини змалечку, прищеплювати їй якості здорової і розумної особистості, формувати риси порядного сім'янина і гідного представника свого роду і народу.

Родинні традиції різноманітні за призначенням, змістом, характером, функціонуванням, виховним впливом. Більш доцільною, враховуючи соціальне замовлення суспільства стосовно вихованості й освіченості підростаючого покоління, а також положення дидактики щодо відбору змісту освіти, є поділ родинних традицій на міжпоколінні, трудові, мовні, побутові, мистецькі, оздоровчі, громадські. Серед міжпоколінних традицій виділяємо традиції культу роду і матері, честі роду, родичівства, родоводу, родинної злагоди, збереження родинних реліквій, піклування батьків про дітей, любові і пошани до батьків, родинної солідарності, етикету стосунків між членами родини, гостинності, спільного обіду, відвідувати одиноких і хворих на свята. Така класифікація ґрунтується на функціонально-змістовому принципі, відповідно до якого до уваги приймається змістово-виховна наповненість традицій та їх функцій (духовно-моральної, пізнавальної, комунікативно-інформативної, емоційно-естетичної, конструктивної, організаційної, суспільної, соціалізуючої і гуманістичної як інтегративної).

Основу родинних виховних традицій становить усвідомлена потреба у праці, сутність якої складають заповіді загальнолюдських цінностей: люби родичів своїх, не залишай в біді приятеля свого, самовдосконалюй

Розум, Тіло, Душу, *«Роби так, щоб батьку-матері не було соромно від людей»*. Родина завжди була тим соціальним осередком, у якому кожен її член сумлінно виконував певні обов'язки і ніс відповідальність за свою працю перед іншими членами родини та громадою. У селах і сьогодні поширені такі вислови: *заробляти кривавими мозолями, своїм горбом; натирати мозолі (мозоля)*. Навіть на запитання про вік дитини батько часто відповідав: «Та вже пастушок, погонич, робітничок, косар».

До родинно-трудова традиції відносимо традиції залучення до хатніх і господарських робіт залежно від статі, спільної праці, майстрів, трудових династій тощо. Традиції залучення до хатніх і господарських робіт визначають посиленість праці, органічно поєднують життєву мудрість з материнською та батьківською любов'ю, честю і репутацією родини.

Традиції спільної систематичної праці здійснюються шляхом повчання і навчання, відповідального ставлення і поваги до роботи. Традиції майстрів і трудових династій розвивають в юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, сприяють формуванню дбайливого господаря, розвивають індивідуальні якості у праці, возвеличують, оновлюють духовну і фізичну снагу кожного члена родини, виховують у дітей зацікавленість справами батьків, усвідомлення значущості своєї праці, стимулюють соціальну активність.

У родині завжди привчали до високої культури мови, логічного мислення, коректності у висловлюваннях, стриманості й зваженості, чіткості й доступності. Через навіювання, настанови, заохочення, осуд, застереження тощо діти набували знань, життєвого досвіду, наслідували стереотипні уявлення і цінності етносу. Дослухаймося до цих побажань: «А батькові твоєму, щоб жито родило!», «Дай, Боже, з роси, з води!», «Благослови, Боже, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували», «Накажи вас, Боже, хлібом та сіллю», «Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки! Боже вас благослови і материними, і батьковими молитвами!», «Рости здорова, як у лісі сосна, батькові на потішечку, а своїй мамці на послушечку»; "Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка"; "Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з усім домом". Ці побажання вживалися в різних

ритуалах сімейної обрядовості: для примноження багатства, здоров'я, довгого віку, гараздів у господарстві та сім'ї, народження дітей тощо.

"Де робить гурточок, там повен куточок"; "У товаристві лад - усяк тому рад". У гурті завжди цінувалися уміння, майстерність, господарські нахили, набуті в родині. Паралельний аналіз лексеми "грумада" в різних слов'янських мовах дає можливість визначити етимологічну спорідненість зі словами *"друг", "брат", "вірний", "надійний", "міцний"*. Батьки і діди глибоко розуміли і реалізовували силу, вигідність, авторитет колективних форм організації діяльності та їх методів виховного впливу на дітей.

Серед родинно-громадських традицій особливо виділяємо традиції опікунства. Найбільш знедоленими були в суспільстві сироти: *"Сироті життя, як горох при дорозі: хто йде, той скубне"*. Тому роль громадських вихователів і духовних наставників дітей-сиріт завжди виконували люди з високими моральними якостями та вродженими педагогічними здібностями і серед них - *хрещені і названі батьки*. З цим значенням вживаються і такі лексеми: *нашко, ненько, мамка, батько, нанашка, тотайка*.

Лінгвокультурологічний аналіз підтверджує: знання родинних виховних традицій та вміння їх використовувати належить розглядати у взаємопов'язаному ланцюгу **«родина - родинні виховні традиції – рідний край»**. Засвоєння, зберігання та розвиток родинних виховних традицій українського та інших народів є важливим засобом зміцнення національної свідомості, утвердження норм та цінностей української ментальності. Тільки раціональне поєднання інтересів сучасного суспільства й доступного дитині народного родинного досвіду дає можливість рухатись уперед, виховати високоморальне суспільство.

Обряд – (слово походить від «обряджати», «наряджати», близьке за змістом до слів «лад», «порядок», «згода») функціонує у сфері духовної культури, становлячи, таким чином, систему символічних дій, притаманних як одній людині, так і колективу. Поведінка людини чи колективу людей – це певна своєрідна вистава за певним сценарієм. Обряди бувають родинні (родильні, весільні, поховальні) і календарні (зимові, весняні, літні, осінні).

Родильні звичаї та обряди унормовували поведінку породіллі, виховували повагу до роду, пошану до батька-матері, людяність,

делікатність, безкорисливість, доброту, привчали до дбайливого ставлення й догляду за дитиною. Весільні звичаї та обряди виховували лицарське ставлення до дівчини, справедливість, вірність, благородство, гордість, що підкреслювалося християнськими нормами дотримання чистоти у взаєминах. Поховальна обрядовість виховувала культ предків, почуття пошани до своїх пращурів, їхніх справ, заповітів, а також співчуття, співпереживання, шляхетність, відданість отчій землі, вказувала на безперервність родовідних традицій. Наскрізним в усіх жанрах календарно-обрядової поезії є мотив кохання як запорука людського щастя.

Зупинимося на естетиці мови родинних обрядів.

3.2. Весільна обрядовість в об'єктиві етнолінгвістичного аналізу

Робити опис весілля – досить складна справа, вимагає багато часу, знань, умінь, терпіння, досвіду, спостережливості записувача. Зокрема, при характеристиці мови весільних пісень вказуємо на багату символіку, паралелізми, яскраві епітети й порівняння, пестливі слова, персоніфіковані образи предметів природи, тваринного й рослинного світу.

При аналізі весільних пісень звертаємо увагу на фразеологічні звороти зі словами-символами. Достаток, щасливе життя пов'язували із **хлібом**, тому цей образ часто зустрічається в пісенних усталених виразах: *почесний хліб, поклонитися паніматці хлібом*. Згоду чи незгоду віддатися заміж передають сполуки *«обмінити хліб»*, *«повернути хліб»*. За тим, яким вдається коровай (чи не розтріскався, не запав посередині, чи легко коровайницям його вимішувати, чи гарно загнітився) можна говорити про долю молодого подружжя.

Багато весільних фразеологізмів пов'язано зі словом **рушник**: *готувати рушники, дбати рушники, посилати за рушниками, засилати старостів, подавати рушники, вернутися з рушниками, ставати на рушнику*; зі словом **шлюб**: *брати шлюб, стати до шлюбу, на шлюбоньку стати*.

Молоду порівнюють із *зіркою, ягідкою, ластівкою, сонечком*; називається *княгинею, царівною, королівною, панночкою*. **Молодого**

величають *князем, царенком, королевичем, паном, соколом, ясним місяцем*. У весільних піснях знаходимо протиставлення **галки** (неодруженої дівчини) **зозулі** як нареченій. У звернених до неї піснях звучала радість з приводу поєднання її долі з коханим, смуток за привільним дівоцтвом, біль розлучення з рідними. Наречена, очікуючи молодого, *«мостить мости», «гатить гати», «кладе кладки»,* або сама йде через міст, що означає -- готується до одруження.

Обряд весілля завжди був і залишається своєрідним «могутнім кодом національної ментальності»(М.Дмитренко), синтезом багатовікових обрядодій і звичаїв, матріархальних і патріархальних елементів, дохристиянських вірувань, спрямованих на забезпечення міцного шлюбу, здоров'я, заможності молодого подружжя. На жаль, сьогодні народне весілля зазнало значних змін, пісні й музика забулися. Причинами такого становища є, зокрема, низький рівень розуміння духовно-морального, естетичного потенціалу даних традицій, недостатня орієнтація на їх збереження. Усе це зумовлює актуальність розгляду історичної пам'ятки ХУІІІ століття.

Праця «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г.» була опублікована прапорщиком піхотних російських військ Григорієм Калиновським в Петербурзькому артилерійському і інженерному шляхетському кадетському корпусі в 1777 р. Пізніше перевидавалась лише кілька разів: в «Архиве историко-юридических сведений, относящихся к России...» (1854), «Харьковском сборнике» (1889). Українською мовою була надрукована лише в 1970 році у виданні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського «Весілля». Перекладач унікального документа фольклорист М.Шубравська намагалась максимально зберегти особливості стилю і граматичних норм автора вісімнадцятого століття.

Поява книги про Україну на той час була справою досить дивною і несподіваною. Це був час ліквідації автономії України, знищення Запорізької Січі (1775), і гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, утвердження царизмом централізаторської

політики і феодально-кріпосницької системи, захоплення австрійською монархією після поділу Польщі 1772 р. західноукраїнських земель. За царювання Катерини II на деякий період послабився цензурний нагляд, що і дало можливість з'явитися працям, де простежується розуміння етнічної специфіки, етнокультурної своєрідності українського народу.

Віддамо належне етнографу Г.Калиновському: в описі наявні майже всі складові частини українського весілля: сватання, дівич-вечір, вінчання, подарунки батькам і родичам, продаж або викуп молодої, роздача короваю, покриття, комора та ін. Праця багата на символіку посуду, страв, одягу, весільного етикету.

Цікаві записи українського весілля, зроблені Г.-Л. де Бопланом у ХУІІ столітті у книзі «Опис України», Григорій Калиновський розширив і доповнив регіональними деталями. Зокрема французький військовий інженер Гійом де Боплан, характеризуючи весільні звичаї козаків, зазначав: якщо після шлюбної ночі дівчина виявиться нечесною, весь будинок «стає догори ногами»: «б'ють горщики, в яких готували страви, кидають на підлогу глиняні глеки». Пояснення цьому таке: глиняний посуд символізував жіноче начало, домашнє жіноче господарство, коли ж його розбивали, значить з гіркотою визнавали нечесність дівчини. Кролевецький етнограф зазначає, що биття посуду, лав, стільців у хаті молодої («іноді навіть цілу хату зруйнують») відбувалося з радості за молоду та її цноту: подружжя собі ще наживе домашній скарб.

В аналізованому описі наявний оригінальний звичай гадання на горщику під час приїзду весільного поїзда до молодої на подвір'ї: «...Виходить назустріч мати у вивернутому кожусі верхи на вилах або кочерзі, тримаючи в руках горщик з водою і вівсом, який вона дає після привітання зятю; а той, узявши його від неї, лє на гриву коню і віддає старшому боярину; боярин, прийнявши від молодого, кидає вбік, і примічають, якщо розіб'ється горщик, то народиться син, а коли вціліє, то дочка».

Подібний звичай зберігався на Лівобережжі до початку ХХ ст. Щоправда, окремі елементи обрядового дійства вже наприкінці ХІХ ст. зазнали суттєвої трансформації. У Гадяцькому повіті на Полтавщині можна було помітити такий звичай: з хати молодої виходить «теща з горщатком у руках, а у тому горщаті брага та овес. Горщатко дає в руки молодому, який

вибиває з нього денце, виливає брагу з вівсом і подасть через праве плече бояринові, котрий перекидає горщатко через плече».

Вважаючи, що костюм є важливим джерелом вивчення етнічної історії населення, його соціально-класової структури, естетичних поглядів, автор досить детально описує одяг молодих. У молодії сорочка з вишитою візерунком горловиною, передом (діалектне пазухою), верхніми частини рукавів біля зап'ястків, подолом (низом сорочки), сукняна строката спідниця (діал. плахта), *червоні* козлові, з залізними високими підківками чоботи, *червоний* фартух (діал. запаска), декілька разків *червоних* корольків (намисто, що є втіленням мрії про щастя-долю, кохання), хрест мідний.

Молодий одягений у два темно-сірі жупани (це свідчило про заможність власника), в шаровари з того ж сукна, має пояс яскравий вовняний і *червону* сукняну шапку, чорні, намащених дьогтем широкі, багатьма онучами наповнені (чоботи передавались у спадок!), ремінними підв'язками і мідними пряжками стягнуті чоботи (в одному з них лежать дві копійки як символ удачі); на руці в нього мідна обручка, а на поясі на правому боці – хустка, вишита по полотну *червоною* заповоччу.

Зазвичай, характерною рисою одягу є практичність, декоративна мальовничість, яка відбиває розвиток ремесла, культуру виробництва матеріалів для одягу, створення різноманітних форм, володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування.

Батько одягає на молоду кибалку, або намітку і очіпок, тобто жіночий головний убір і обкладає його червоною стрічкою. Слід зауважити, що кибалку на Кролевеччині виготовляли з конопляного шнурка або скрученого шматка полотна, дерева чи лика чи соломи у вигляді кола, на яке накручувалося волосся. Серед кольорів переважає червоний колір. Тодішній смак вимагав найяскравіших кольорів як сукна, так і тканини, такі кольори викликали повагу, були уособленням заможності.

Серед атрибутів весілля у праці Г.Калиновського фігурують рушник, мідні гроші, хлібні вироби, хустка, курка, мед. За уявленнями жителів Кролевеччини рушник був обличчям оселі українки, мірилом працьовитості, урочистості, символом чистоти почуттів, вірності. Хустка, саме ними обдаровують родичів, бояр – це символ прихильності, згоди на заміжжя, переходу дівчини у владу чоловіка. Курка, якою пригощають у

перший день шанованих гостей на весіллі, несуть до тестя і тещі на другий день весілля, – це символ турботливої вдачі молодого подружжя. Молоді і гості на другий день весілля частуються паточним медом як символом солодкого життя, солодких любовців, здоров'я. Хліб є символом добробуту, святості, пиріжки з різноманітною начинкою – символічна страва росту і благополуччя, що поєднувалась з культом місяця і формою нагадувала півмісяць або серп.

У весільних звичаях жителів Кролевеччини XVIII ст. наявні були і такі етнографічні деталі, які зникли на сьогодні: запалення вогнища на шляху молодих, коли вони йдуть до молодого, що було своєрідним очищенням, оновленням молодої сім'ї; «роззування» молодою молодого при вході в комору, коли той умовно «б'є її халявою по спині і велить дістати з чобота гроші». Це відгомін звичаїв, описаних ще в Лаврентієвському літописі 1128 року, становище жінки за цей період докорінно міняється, і вже Г.Боплан описує сватання дівчат до хлопців. Значущою була участь брата молодої, який оберігав її честь. Це відгомін ще матріархату, коли главою роду була мати, а допомагав у вихованні дітей «бате», брат матері, що в санскриті означає «помічник» або старший син. На весіллі за столом у перший день молоді нічого не їдять. Чому? Сам так хотіли підготувати молодих до першої шлюбної ночі.

На столі перед гостями дерев'яні білі або червоні тарілки, ложки, виделок немає, ножі, перед молодими – «одна тарілка, дві ложки, що лежать навхрест, і житня хлібина ціла, обсипана сіллю». Відсутність виделок на весіллі, як і в поховальній обрядовості, – це символ недоторканості сімейного щастя молодих, ніхто не має права втручатись у їхню долю, лише допомагати, захистити. А коровай, покритий ялиною гілкою, перед молодими – символ багатодітності. В урочистій обстановці староста вирізав верхівку коровай, розрізав надвое і підносив на тарілці молодим. Короваєм наділялись батько, мати, брати, сестри, родичі молодих. Слідкували, щоб нікого не обминути, бо це був вияв неповаги.

Опис Г.Калиновського – це унікальна праця, що має велике пізнавальне та естетично-виховне значення, вона є цінним етнографічно-фольклорним джерелом для вивчення родинних відносин, історії й культури рідного краю, України.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

На сьогодні активізувалися віддієслівні обрядові назви із суфіксом -ин-: оглядини, змовини, заручини, пострижини, хрестини; із суфіксом -к-: досвітки, зажинки, обжинки.

Запишіть від своїх рідних один з обрядів, що збережений у вашій сім'ї.

Поясніть значення приказок і прислів'їв.

Не задирай голови, коли заміж бажаєш.

Коли б вам гарбуз не покотився!

Як проти сонця води не напиться, так з чужою жінкою, або з чужим мужем не нажитися.

Відрізана скиба до хліба не пристане.

Схарактеризуйте особливості весілля своєї місцевості. Чи зберегло воно елементи традиційного українського весілля?

З'ясуйте значення термінології весільного обряду: заручини, запросини, коровай, гільце, дівич-вечір, комора, покриття, перезва, циганщина. Назвіть обряди, на основі яких постали дані фразеологізми.

На весіллі молодятам висловлювали побажання:

«Даруємо граблі та вила, щоб молода добрий борщ варила»;

«Перепиваю пуд проса, щоб наша молода не ходила по морозу боса»;

«Перепиваю рушничок, щоб до року мали двох діточок»;

«Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики» (Записано в селах Сумської області).

Яка мета цих побажань? Охарактеризуйте побажання вашої місцевості.

Визначте символіку червоного кольору, запропонованого у праці Г.Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов».

Які родинні обряди описані у:

повісті Г.Квітки-Основ'яненка «Козир-дівка»;

поемі П.Куліша «Настуся»;

оповіданні Марка Вовчка «Козачка»;

новелі В.Стефаника «Виводили з села»;

вірші Т.Осьмачки «На Ігоревім полі»;

«Треносі над ще однією хресною дорогою» І.Калинця.

На основі словниково-довідкових джерел з'ясуйте походження назв побутової лексики, назв страв, які готували також і на весілля.

Побутова лексика: баклажок, барильце, grindжолята, комин, кухлик, ложка, макогін, миска, носатка, припічок, рушник, світелка, сулія, тарілка, тиква, торба, філіжанка, хата, шальовка.

Назви страв: баба-шарпанина, борщ до шпундрів з буряками, буханці з кав'яром, гречані з часником пампухи, кав'яр, капуста, кваша, книш, ковбаса, кислиці, коржики, коржі, козельці, куліш, кури до софорку, лемішка, локшина, лизень телячий, макуха сім'яна, мандрили.

На основі словників (тлумачних, етимологічних, фразеологічних та ін.) поясніть значення назв одягу в поданих текстах.

Як колись одягалися

[було́ také йак сукóнка / но вонú були рóбл'ан'і на вирстáті такім / то снува́ли нитка́ми / а проробл'áли воўноўйу / чи^ервоноўйу і чо'рноюу / такіми^е паска́ми // то йа зна́йу ше йак ма́ли // то йа ййі́ ни носúла / но йа зна́йу жи були та́кі /о/ на зúму ма'ли та́кі ка-ба́ти / зви^еча́йн'і / во / так йак типéрка / чи чо́рні чи йак'і зашпи^ел'алиса ти́ ус'о // а мушчúни тако́ш / йа уже тогó ни памн'ата́йу / но вогору́ли тако́ш / такі / ма'ли воўн'ан'і холóшні називáли йіх // о // солóмл'ані капи^елúхи та́кі пле^илú //]

[с.Краснопілля Збараського р-ну Тернопільської обл.]

«...Мавка виходить з хати прибрана: на їй сорочка з десятки, скупі пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полинялий фартух з димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови...»

[Леся Українка. Лісова пісня]

А послі гарно нарядилась,
Як би в оренду на танень.
Взяла караблик бархатовий,
Спідницю і карсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок.
Штани і пару чобіток;
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок.

[І.Котляревський. Енеїда]

У великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо в узькій, сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей в узьких штанцях, в сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін. ...За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій, хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін в широких рясних синіх з білими смугами штанях, в чоботях.

[І.Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я]

З якого твору цей опис молодії? Прокоментуйте лексем на позначення одягу.

А посагу в її було! Боже мій, світе мій! На дерев'яних возах везли і в кожному возі по чотири воли сивих йшло. Запаски шовкові, пояси – як жар, кожухи шовком повишивані...

Молода в золотому очіпку; намітка, як дим, тонесенька, червоніли коралі аж до пояса. Всі здивилися на неї: як повна рожа! Тільки стара Орлиха, стрічаючи хлібом-сіллю, якось невесело глянула невістці в вічі.
[Марко Вовчок]

Окресліть спектр значень слова «лад». Складіть текст, використовуючи подані сполуки.

Іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Який обряд характеризують подані лексеми, яке їхнє значення?

Свашка, молодий, молода, дружка, світилка, дружко, коровайниця, коровай, шишка, оглядини; князь, сватач, батько-мати (весільний батько, весільна мати, посадний батько, посадна мати), сват, староста, боярин, дружка, поїзд та ін.

Складіть тексти з поданими фраземами, поясніть значення підкреслених фразем.

Колупати піч; руку зв'язати; калину губити; дівка у заплітках; здавати дівування; головатий батько; сідати на посад; ставити на рушники; розплітати косу.

3.3. Ключові концепти громади

Аналіз лексеми «громада» в різних слов'янських мовах підтверджує етимологічну спорідненість зі словом «друг» (*drugъ). В основі слова «друг» давньоруський корінь деръ, що означає «міцний». У громаді високо цінувалося побратимство та посестринство. Ці традиції спонукали до дружби, глибокої пошани до громади, вірності обов'язку перед другом, рідною землею:

«Один – як ні одного, а тепер добре, що вдвох»,
«Як на двох буде, то й третій поживиться»,
«Хто став у ряду, той держи й біду».

В основі цих традицій – взаємна прихильність, довіра, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів, щира співдружність, що ґрунтується на взаєморозумінні.

Словники української мови фіксують назви, пов'язані з побратимством: **звичайне та хрестове побратимство**. Словосполучення

«хрестове побратимство» тотожне назвам хресні, названі брати, споріднене побратимство. Століття зберегли обряд, згідно з яким побратими приходили до церкви і клялися перед храмовою іконою у вічній братерській любові і відданості. Визнавалося за гріх кровозаміщення не тільки у родстві, але й у кумовстві, сватовстві та побратимстві.

Лексикограф В.Даль описував: «У нас, людей освічених, братаються за чаркою вина, а в народі, помолившись перед іконою, або в полі, на схід, або ж тільки на тільний хрест, обіймаються, дають один одному клятву во зарікання у вірній дружбі» [Цит.за Богдан С.Присяга в мовному етикеті українців//Дивослово.-1999.-№9.-С.16-19].

З аналізованою лексемою пов'язане словосполучення **названий батько**. У колі козацтва ритуал побратимства відбувався саме в його присутності. Найдавніший сюжет про побратимство пов'язаний з билинним Дунаєм, котрий на пропозицію князя Володимира взяти все, що потрібно для виконання доручення, просить одне:

Мне-ка дай только два братенька
названого мне и крестового – два брателка,
названого Добрынюшку Никитича и Омеленьку Поповича.
Святогор богатыр погоджується,
Із коня спускається,
І розкинули вони тут білий шатер
Вони друг другу порозказували,
Золотими хрестами помінялись,
обмінялись вони, поцілувалися, -
Святогор богатыр да буде старший брат,
Ілля Муромець да буде менший брат.
Хліба-солі тут покуштували
І лягли в шатер спочивати.

М.Грушевський подає скитський обряд побратимства: «... Всі держаться за руки і тричі обходять навколо столу, на котрім стоїть миска з горілкою і ложкою-черпаком. При кожнім разі всі п'ють горілку з черпака, а під кінець просто з миски. Це пиття з однієї чаші якогось ритуального напитку ... дійсно нагадує спільну чашу, котру пили побратими, зав'язуючи братство».

Ті, хто браталися, в присутності свідка клялися «до віку бути рідними братами», тричі обіймалися і цілувалися. Символом клятви виступала земля.

Прикладом чесних побратимів виступали козаки, характер яких вважається вищим типом українського національного характеру. Ось як описує цей звичай П.Куліш:

«Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати! Се наш січовий звичай. Як не одрізай себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитися: нема рідного брата, так шукай названого. От і братаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай,- кажу я своєму Черногору, – давай побратаємось».-Давай.» От і зайшли у братство та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже: і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Яремою». (П.Куліш «Чорна рада».)

В українців відоме побратимство і як угода між хлопцем і дівчиною, за якою хлопець опікав дівчину, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після весілля.

Лексема «посестринство» служить основою для похідних сполук «однокупельне», «кумлене посестринство». Однокупельне посестринство – це посестринство, що пов'язане із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх в одній купелі. Кумлене посестринство (так називали наречених сестер) відбувалося в давні часи лише на Семик – четвер напередодні Трійці, а пізніше у Петрів день (29 червня). Колись посестринство пов'язувалося з міфом про водних німф-русалок, які, за давніми уявленнями, у Клечальну неділю виходили гуляти в поле і передрікали долю дівчатам.

З-поміж концептів «грумада» виділимо слово **«толока»** (рос. «помочі», білор. «талока», болгар. «тлака», польськ. «тлука»), що означає форму колективної, добровільної, неоплачуваної взаємодопомоги. Про значення толоки говориться в українських прислів'ях, наприклад: *Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш, Як роблять у купі, так не болить у пупі.*

Слово **«сусід»** утворене складанням префікса су- і слова сидіти. Отже, сусід – це людина, яка пов'язана з іншою за місцем свого перебування. У словнику Л.Зизанія наявна лексема **«подсуседок»**, що має значення – не мати ні двора, ні землі, заробітчанин, що поселявся в чужому

дворі. З цим словом близькі такі лексеми, як: *бездолникъ*, *огородникъ* – малоземельний селянин, що мав лише город, *коморник* – наймав комору, *нужникъ* – бідняк, що мав нужду в чомусь, *неборака* – бідолаха, сіромаха, *бездомоць* – голяк, голота, жебрак.

Значення сусідства влучно відображено в українських фразеологізмах: «Не купуй собі дім, а купи сусіда, хату придбаєш, а сусіда не продаси», «Добрий сусід кращий за далекого родича», «До доброго сусіда можна й городом ходити, а до далекого родича й полями не обійдеш».

У живому слові, суперечливій думці, в гурті утверджувалися визначальні форми етикету й поведінки. Наприклад, вислів «*ставлю на мед*» пов'язаний з позичанням сусідам якогось ужиткового товару. Саме таким чином сусід давав клятву повернути вчасно борг.

Лексеми «**вдова**», «**сирота**» пов'язані з терміносполученням «неповна сім'я» (виникала внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко – через розлучення). Словом «вдова» називали жінку, що втратила чоловіка. В індоєвропейській прамові це слово означало «знедолена», така ж семантика слова у німецькій *witwe*, англійській *vedove* мовах.

В усній народній творчості вживаються такі похідні від цього слова:

<i>вдовенко, вдовиченько</i>	–	син удови;
<i>вдовівна</i>	–	дочка вдови;
<i>вдовий</i>	–	який вдовіє;
<i>вдівонька, вдовичка</i>	–	пестливе до вдови;
<i>вдовувати</i>	–	жити вдовою або вдівцем.

Відомі і такі фраземи: *солом'яна вдова* – жінка, яка тимчасово залишилася без чоловіка або не живе з ним; *ані дівка, ані вдова* – заміжня жінка, чоловік якої перебуває десь в іншому місці.

Удівцем (лексема праслов'янського походження **vъdovъсь*) називають чоловіка, який після смерті дружини не одружується вдруге. Народні приповідки зафіксували яскраву образну оцінку цій лексемі: «*Вдівець – дітям не отець, бо й сам круглий сирота.*»

Слово «*сирота*» вживається у таких значеннях: людина, що залишилася без рідних, близьких; одинока, самотня людина; у стародавній Русі так називалися різні категорії феодального залежного селянства. В

переносному значенні «сироти» – це пухирці, що з'являються на тілі людини від холоду або нервового збудження.

В українській мові з її виразною мережею дериватів із зменшено-пестливими значеннями від слова «сирота» утворилися «ласкаві», «співчутливі» **іменникові** похідні: сиротина, сиротинонька, сиротовина, сиротюк, сиротя, сиротятко; **відносні та присвійні прикметники**: сиротин, сирітський, сиротливий – одинокий, покинутий; **дієслова**: сиротити – робити дитину сиротою, позбавляти батька або матері або обох, сиротіти – ставати сиротою.

Левірат (від лат.levir – діверь) – це шлюбний звичай, за яким удова могла вийти заміж удруге лише через рік і лише за брата покійного чоловіка. Часто траплялося, коли вдови і вдівці-сусіди об'єднувалися в сім'ю.

Поняття «*нерідний батько*», «*нерідна мати*» або вітчим та мачуха як похідні утворення від «отець», «мати» з'являються на початку XVI ст. В українській фразеології збережені прислів'я, що вказують як на негативну оцінну функцію даних лексем (наприклад: *Мачуха – не рідна мати, а вітчим – не рідний батько, Мачуха пасинку волю давала: хоч їж, хоч дивися, а щоб ціле було і неголодний був*), так і на позитивну.

У «Словарі української мови» Б.Грінченка знаходимо влучний синонім до слова «виховувати» – «печаловатися», тобто турбуватися про сиріт як про рідних дітей.

Роль громадських вихователів і духовних наставників дітей-сиріт завжди виконували люди з високими моральними якостями та вродженими педагогічними здібностями. Серед них вагому роль відіграють хрещені і названі батьки.

Хрещений батько – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька. *Хрещена мати* – жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі так званої духовної матері. З цим значенням вживаються і такі лексеми: нашко, ненько, мамка, батько, нанашка, тотайка.

Наприклад: «Цить мамо, цить! Завтра, мамочко, Новий рік... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей... От і буде нам що їсти!» (П.Мирний «Морозенко»).

Запитання та завдання для самостійної роботи:

В українській мові створена ціла палітра епітетів до слова «справжній друг»:

безкорисливий, близький, випробуваний, відважний, відданий, вірний, гарний, давній, добрий, дорогий, дорогоцінний, душевний, єдиний, задушевний, істинний, коханий, любий, люб'язний, милий, надійний, найближчий, найкращий, незмінний, нерозлучний, перший, постійний, приятний, сердечний, славний, співчутливий, справедливий, старий, турботливий, шанований.

Складіть з цими словами текст-роздум «У мене є справжній друг».

Орел у багатьох народів виступає символом висоти духу, уособленням вогню та світла, символізує мужнього воїна, козака. **А що властиве українському символу?**

З'ясуйте значення прислів'їв: «За доброї години і куми побратими», «Немає рідного брата, так шукай названого».

Визначте роль громади у тексті «Поученія» В.Мономаха.

Можемо вмерти самотніми, без каяття,
Зникнути завтра ж, як літери, з аркуша смерті,
Та слава й зневага довші за наше життя,
Остерігайтесь сорому більше, ніж смерті,
спокій і честь вам натоцять пощерблений меч,
Спокій і честь залікують рани і втрати.
Одна тільки доля від напастей вас вбереже,
Сильніша вона во стократ, ніж батько і мати.
Завбачливо й мудро влаштований світ наш ясний.

Поміркуйте над значенням поданих приказок.

Один дуб у полі – не ліс.
Один кіл плота не держить.
Одна бджола меду не носить.
У купі і беззубий собака гавкає.

Продовжіть синонімічний ряд епітетів до слова «сирота»:

беззахисний, безталанний, бідний, гіркий, голодний, заблуканий, круглий, нещасний, одинокий, повний, старий, убогий, цілий.

З підкресленими словами складіть текст.

Виконайте лінгвістичний аналіз текстів:

Легенда

Жив в одному селі чоловік із дружиною. Злагода і мир були в їхній хаті. Двійко діток пристаралися. Аж якесь лихо переступило поріг – захворіла й померла дружина. Удівець жив із дітьми три роки. Але потім уподобав собі жінку. За її ж порадою вдівець поклав сонних дітей у мішок і вночі відніс їх на рельси. Невдовзі їхав поїзд. Раптом машиніст побачив, що на рельсах стоїть жінка в білій одежі з білим розпущеним волоссям і благає його зупинити поїзд. Машиніст зупинив поїзд, вийшов і побачив на рельсах мішок. Вийняв звідти дітей і забрав з собою. Ця жінка була привидом їх матері.

Ой за лугом зелененьким
Брала вдова льон дрібненький,
Вона брала, вибирала,
Тонкий голос подавала.
Тонкий голос подавала
На темнесенький гайочок.
А там Василь сіно косе,
Тонкий колос переносе.
Кинув косу додомоньку,
Я сам пішов до домоньку.
Вийшла мати із кімнати,
Стала Василя питати:
Чого сидиш та й думаєш,
Чого не п'єш, не гуляєш?
Позволь, мати, вдову брати,
Тоді буду пити й гуляти.
-Не дозволю вдову брати
Вона вміє чарувати.

Вчарувала мужа свого,
Причарує й сина мого.

(Записано в с.Слоут Глухівського району Сумської області)

Оддамо ми багача –
Багач викупиться.

Оддамо ми панича –
Панич викрутиться.

Оддамо ми сироту,
Та й збудемось клопоту.

(Записано в с.Уяринці Тиврівського району Вінницької обл.).

Що означає вислів?

«Всього же более убогих не забывайте, но насколько можете, по силам кормите и подавайте сироте» ?

«От побратаются, та й живуть довіку вкупі, як риба з водою».

Складіть текст, упорядкувавши подані прислів'я:

Сироті життя, як горох при дорозі: хто йде, той скубне.

Ніхто ж мене не пригорне бідну сиротину, краще ляжу молодою в сирюю могилу.

Сирота як камінь на дорозі.

Росла – весни не бачила, зросла – літчка – не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла.

Тоді сиротині неділя, як сорочка біла.

Чужа ласка – сироті як Великдень.

За сиротою журба за журбою, без роду, без племені, без привіту.

Якому обряду відповідає вислів «удовин плуг», у чому його суть?

Визначте значення слова «сусід» у поданих текстах:

У сусіда хата біла,

У сусіда жінка мила,

А в мене ні хатинки,

Нема щастя, нема жінки...

(З народної пісні).

...Я походу не боюся -
Зараз уберуся.
Та й на коника схопився,
Низенько вклонився:
«Ой прощайте, сусідоньки,
Може з ким бранився!
Приливайте доріженьку,
Щоб не курилася,
Розважайте отця-неньку,
Щоб не журилися...
(«Розважайся, крутий дубе...»)

3.4. Мовосвіт ремесла

Пізнавати мовосвіт ремесла означає пізнавати шкалу цінностей родини. З образом батька тісно пов'язані р о д и н н о – т р у д о в і традиції. Ідеться про морально-трудоий досвід родини, ідеали, засоби підготовки дітей до самостійного трудового життя, спрямовані на розвиток моральних якостей (відвертість, єдність слова і діла тощо), формували світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації.

До родинно-трудоих традицій відносимо традиції залучення до хатніх і господарських робіт залежно від статі, розумної вимогливості, спільної праці, майстрів і трудових династій тощо. Традиції залучення до хатніх і господарських робіт визначають посильність праці, органічно поєднують життєву мудрість з материнською та батьківською любов'ю, честю і репутацією родини. Традиції спільної систематичної праці здійснюються шляхом повчання і навчання, відповідального ставлення і поваги до роботи. Традиції майстрів і трудових династій розвивають у юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, сприяють формуванню дбайливого господаря, розвивають індивідуальні якості в праці, возвеличують, оновлюють духовну і фізичну снагу кожного члена родини, виховують у дітей

зацікавленість справами батьків, усвідомлення значущості своєї праці, стимулюють соціальну активність.

Народних майстрів здавна вважали справжніми родинними педагогами: з дитини-ангела вони творили громадянина. визначали професійну долю сина і доньки. Майже в кожному селі існували свої майстри різьби: Яворівська, Річківська, Косівська школи. Добре відомий і рід Опішнянських гончарів Пошивайлів. Їхні горнята, гладушки, миски, свистунці, баранчики продовжують своє життя в руках юних умільців. А на Дніпропетровщині, в селі Петриківка ще в другій половині ХУІІІ ст. народився цікавий вид декоративного розпису.

Рід майстрів на Чернігово-Сумщині усимволізовували *плотніки* (ті, хто будують хату), *критники* (покрівельники), *кровельщики*, *ліпарі* (робітники, що обмазують стіни глиною), *камінщики* (ті, хто чистить димарі), бо «хазяйську, кріпку, світлу, багату хату ставили, слідуючи батьківським технологіям і законам роду. У селах працювали *санники* (ті, що виготовляли сани), *мотузники*, *шорніки* (виготовляли збрую для коней, хомути, сідла), *валяшники* (з вовни робили валянки), *гребінники* (ті, що виготовляють гребні і гребінці для прядіння), *ложкарі* (виготовляли ложки, миски, хорешні (для печіння короваю), топорища на сокири, дерев'яні граблі), *бортники*, *теслярі*, *ковалі*. У разі відсутності священника в селі вони благословляли на шлюб.

Майже в усіх селах виготовляли лапті з кори мокрої липи, корзини, полотно, чоботи, займалися бортництвом. Село Бистрик славалося виробництвом дьогтю, у с.Бочечки Конотопського району був поширений такий промисел, як лозоплетіння, а в с.Дубовичі Кролевецького району працювали чоботарі.

Ремісники сприймалися як особистості, були наділені «природніми силами», «професійним чарівництвом». На це вказують, зокрема, записані нами прізвища і прізвиська ремісничого походження *Гребінник*, *Кушнір*, *Бондар*, *Ковальов*, *Коваленко*, *Ковальчук*, *Бортник*, *Бортнюк*, *Бортнянський*, *Пасічник*, *Пасечніков*, *Колесник*. Патроніми виступали своєрідною формою передавання старшим поколінням молодшому соціального досвіду та духовних цінностей, моральних норм та принципів.

Відомі і назви сіл ремісничого походження. Зокрема, назва села Будищі на Сумщині (первісна форма Будище) походить від слова «буда».

Відомо, що на місці заснування цього села колись існувало підприємство з виробництва поташу (потрібний для поташу деревний попіл одержували з дров, складених до купи, що за формою нагадувала будку). Одне з місць біля Будищ і дотепер носить назву Дегтярня, що доводить існування тут у минулому виробництва поташу, дьогтю. На Глухівщині було широко поширене виготовлення скла, тому одне із сіл називають Гути. Польською мовою слово «гута» (huta) означає домну – піч для виплавки металу і скла. У Глухові назви вулиць теж нагадували про заняття жителів: М'ясницька, Гутівська, Кожевницька.

Майстри Сумщини досконало володіли мистецтвом виготовлення бочок, діжок, цебрів, дійниць, виготовляли також і питуни (невеликі горщики), ушата (посудина для зливання вершків), дерев'яні відра для води, діжки для квашення овочів, хлібні діжі, бодні, балії, дійниці, бадді, лоханки, ряжки, дубові ступи з товкачами, в яких товкли мак, «прачі» для прання білизни, «качалку» і «рубель» – для її прасування. Для майстра важливими були і технологічні, і «харчові» властивості деревини. Продукти в такому посуді повинні були не тільки довго зберігатися, а й мати приємний запах і смак. Дуб, наприклад, вважався пластичним, стійким щодо солей і кислот, тому з нього виготовляли великі ємкості для соління і квашення овочів і фруктів, зберігання м'яса.

Прислів'я про це ремесло часто вимагають коментування. Наприклад, прислів'я *«Липень серпи зубрить, бочки замочує»*, вживане на Глухівщині, вказує на той факт, що влітку засохлі бочки заливали водою, щоб розправилися клепки і вийшли залишки розсолу, який увібрала деревина. У записах про ремісників, які щорічно збирають студенти під час фольклорної практики, наголошується на дитячій безпосередності і повазі до батька:

«Раньше, коли ми були малими, только батька заведывав боднею. А если жили з дѣдами, то ключ от бодні був у дѣда. Сало з бодні брав дѣд чи батька. Отреже сколько ему понравиться, унесе в хату і отдасть жонке. Тим куском сала вона должна накормить всю сім'ю, да ще если у поле йде, так і себе треба взять. Вазьме сала, а есть только хлѣб. Кусочек сала заматають у марлю і мажут цим сковородку, а потом ховають, щоб діти ни з'їли. А ми прийдем з вулиці, їсти хочеться ... да в бодню, сало надо взять так, щоб незаметно було, бо батька як заметить, – горе буде» (записано зі збереженням діалектних особливостей від жительки с.

Кучерівка Глухівського району Сумської області Олександри Олексіївни Чернової, 1930 р.н.).

Особливо дбали в родинях про хлібну (пikну) діжу. На Хрещення саме на ній ставили перший хрестик, коли обходили обійстя. Щоб вона «не втомлювалася» (тоді хліб переставав удаватися), її «правили» (напередодні повного місяця, щоб завжди була повна) і шкребли освяченим на Великдень ножем, натирали ізсередини цибулею та сіллю і добре вимивали теплою водою. «Правлену» або зовсім нову діжу ставили біля криниці, заливали холодною водою і давали напитися корові. Це мало принести прибуток і хлібний достаток. Пошана до ремесла і до бондарів відображена і у власних назвах, що рясно побутують у різних регіонах України: *Бондарева вулиця, Бондарев холм, Бондарев закаулок*.

Глибоко шанували в селах ковалів. Наприкінці ХУІІ – у першій половині ХУІІІ ст. Глухів належав до найвизначніших осередків українського ливарництва. Трагічні перипетії не зітерли імена Йосипа і Карпа Балашевичів, Івана Горлякевича, гармати яких допомагали відстоювати свободу «творцям християнської козацької республіки», а дзвони з династичною емблемою маркою – голубом у вінку – прикрашали церкви. У селі Заруцьке одна з вулиць села має назву Ковалівка, в селі Полошки є теж Ковальська вулиця.

Завдяки зусиллям відомого вченого М.Максимовича залишилася у спадок нащадкам історична пісня «Песнь о виходе на линию» (1834) про будівництво фортифікаційних укріплень-ліній козаками та селянами. У цій пісні наявні рядки, присвячені шанованим ковалям. Саме вони славились в усьому світі дзвонами та гарматами:

У Глухові у всі дзвони дзвонять
Та вже наших козаченьків на лінію гонять,
У Глухові у городі стрельнули з гармати -
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові у городі стрельнули з рушниці -
Не по однім козаченьку плакали сестриці...

П.Куліш добре знав, що в ХVІІІ столітті «литьє артиллерии производят только малороссийские казаки в городе Глухове, под смотрением генеральной канцелярии на их собственном коште». Його обізнаність

знайшла відображення в поетичних рядках давньої української історичної пісні «У городі у Глухові», яку використав у думі «Кумейки»:

Зійшло сонце у тумані,
Ревнули гармати:
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.

У весільних обрядодіях часто задіювали ковалів, які за відсутності батюшки благословляли на шлюб, а також гончарів, котрі готували горщики як символ жіночого начала. Осередком гончарного виробництва, що зберігся донині, називають село *Межиріч* Лебединського району на Сумщині. Народні умільці відомі далеко за межами свого району виробами з місцевого червоного глею, а глиняні димарі стали фірмовим знаком цього осередку.

Славилася гончарями і Глухівщина, а село Полошки – «глухівкою», найкращою глиною для фарфорового виробництва. Село Волокитине Глухівського повіту (тепер Путивльський район) – відомий центр фарфорового виробництва другої третини XIX століття. Вирішальну роль у долі села відіграло те, що недалеко знаходилося велике родовище каоліну – Полошківське. Цю глину (глухівську або ж полошківську) цінують за пластичність, в'язкість, вогнетривкість. У роботі гончаря багато символічних правил: воду, наприклад, для замішування глини набирали неодмінно вранці; при заготівлі матеріалу гончарі зверталися до глини, яку копали, з молитвою, оскільки вшановували її як втілення Матері-землі; для роботи гончарі одягали полотняні штани і сорочку, рукава якої заковували вище ліктів; працювали завжди босоніж, бо взуття від човгання по кругові дуже швидко зношувалося б; піч влаштовували по-чорному, щоб дим виходив назовні не через димохід, а прямо в хату. Основні інструменти гончарів – гончарний круг і ніж: «Круг – то саме голова: без круга нічого не можна зробити; годного коника тільки хіба зліпиш, а посуду жодного без круга не зробиш». Гончарний круг часто переходив у спадщину як найбільше багатство.

На миски та кухлі йшла червона глина, бо вона, як вважали, змішана на крові Бога. Тому посуд з неї мав магичні властивості. Гончарного круга крутили обов'язково справа наліво – по ходу сонця. Водночас чаклунський та відьомський посуд виробляли, крутячи його задом наперед («на відлів»). Перед випалюванням майстер проказував замовляння. Випалювали не снідавши, натще. При цьому заборонялося сміятися й

кривитися, щоб не викривився посуд. Гончарі не любили, коли в цей час до двору заходили сторонні люди. Вони могли «зурочити», і начиння вийде з браком. Твори ж гончарів в більшості своїй унікальні, бо за кожним витвором – майстер.

Дотримувалися в колі майстрів і побратимства, традицій глибокої пошани до громади, вірності обов'язку перед другом і рідною землею, взаємної прихильності, довіри, відданості, товариської солідарності, духовної близькості, спільності інтересів, щирої співдружності, що ґрунтується на взаєморозумінні.

У родинях майстрів завжди привчали до високої культури мови, логічного мислення, коректності у висловлюваннях, стриманості й зваженості, чіткості й доступності. Через навіювання, настанови, заохочення, осуд, застереження тощо діти набували знань, життєвого досвіду, наслідували стереотипні уявлення і цінності етносу. Дослухаймося до цих побажань: *«А батькові твоєму, щоб жито родило!», «Дай, Боже, з роси, з води!», «Благослови, Боже, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували».*

Вистриг на хрестинах обов'язково робила роботяща людина, майстер. Це для того, щоб дитина була «до діла прикидлива». На родинних святах висловлювали такі побажання дітям: *«Щоб охоче було до роботи»; «Щоб великий був, умів бондарювати, всього діла хватати», «Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки!», «Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка. Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з отцем і матінкою, усім домом».*

Фраземи-благословення висловлювали, коли людина починала важливу справу: *«Дай, Боже, спішно та охотно робити!»; «Дай, Боже, час і пору добру!»; «Бог на поміч!»; «Боже помагай! З Богом!»; «Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося!»; «Дай, Боже, на прожиток!».*

Родинне слово уводить нас у вертикаль минулого і в горизонталь сучасного, в те, що було, і в те, що відбувається. Мета – ствердити себе, свою неповторність. «При майстрах якось легше», – пише Ліна Костенко. У реаліях сьогодення механізм передачі родинних традицій значною мірою порушений, а накопичені естетичні цінності народних ремесел сприймається як категорія власне музейна. Допомогти знайти себе в ремеслі, зберегти й розвинути сивочоле рукомесництво наших прадідів і,

як наслідок, сформувати в себе складові етнокультурної компетентності мають у родині. Засвоєння, зберігання та розвиток родинних виховних традицій українського та інших народів є важливим засобом зміцнення національної свідомості, утвердження норм та цінностей української ментальності. Тільки раціональне поєднання інтересів сучасного суспільства й доступного дитині народного родинного досвіду дає можливість рухатись уперед, виховати високоморальне суспільство.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

«Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті», – писав О.Довженко.

Напишіть есе «Краса людини – у праці»

Аналіз фольклорних і художніх творів дозволяє визначити реалізацію концепту «праця» у таких напрямках: «праця – труднощі, туга, турботи», «праця – благо»; «праця – добро», «праця – натхнення, здоров'я, краса», «праця – духовне багатство, внутрішня краса людини», «праця – саморозвиток людини».

Визначіть реалізацію концепту «праця» у текстах художніх творів. Прокоментуйте значення виділених слів.

Поза столове сидять панове та й раду радять

За святу весну, за сиві воли, за срібні плуги.

Сивії воли впрягати в плуги.

В луги впрягати, лани орати,

Жито, пшеницю та й засівати,

Жито, пшеницю, всяку пашницю (*Щедрівки*).

Все то зароблене тяжким кривавим трудом, твердими мозолями двох рук...Я сам син бідного селянина, який родився і вмер на ріллі у праці, у ярмі. До мозку костей знаю, що значить вперта день-денна в поті, бруді, в голоді каторжна праця, наслідки якої: болі, болі і тільки болі. Хто з вас скаже, що за своє життя прожив хоч один щасливий день, добре з'їв, гарно одягнувся, не мав турбот? Ніхто, бо ми **діти праці, діти землі**, ми не маємо на це змоги. Ми, як та машина, щодень і ніч тягне цілу фабрику, не сміємо зупинитися, випростатися, відпочинути (*У.Самчук*).

Корнієві ...все більше пізнається смак і радість праці.... Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердими звичками. Корній чує вже це... він стає людиною...(В.Барка).

Коли я дивилася на жниць, пригадала маму: який милий смуток обгорнув душу. Мати жне серпом, намориться страшенно, а підвівшись, погляне – такий усміх щасливий. Моя терпеливиця.... (В.Барка).

Та що Марії праця? Жне, в'яже за косарями і, мов дзвінок гомонить. Виграють очі чорнені, оті бездонні... Гляне – опалить. А щоки повні округлі з ямочками. Кучері чорним полум'ям горять. Картина — невгомона співоча картина (У.Самчук).

І жити треба не абияк, а добре...Трудом ...треба вчити, ...працювати на совість (О. Коломієць).

Ми працю любимо, що в творчість перейшла,
І музику палку, що ніжно серце тисне.
У щастя людського два рівних є крила:
Троянди й виноград, красиве і корисне (М.Рильський).

Насамперед праця є власне даром і законом Божим, який становить сутність його як суб'єкта. Вона є природною властивістю й обов'язком, особливо дорослої людини, яка у професійній діяльності існує орієнтовно сорок років людського життя. Вона є умовою формування людської екзистенції й утвердження справжньої людини (Іван Павло II).

В обрядовій поезії часто «фігурують» образи дарів хліборобської праці: *зерно, хліб, жито, пшеницю*. Наприклад: *врадує жито, всяка пашниця, всяка пашниця і всяка земляця; та вродиться нам пшеничне стебло, пшеничне стебло, пшеничне зерно.*

Випишіть із щедрівок і колядок рядки, де подані ці ключові образи

Батькові руки у фольклорі - *дужі, трудові, теплі і напрочуд надійні, золоті* - виступають символом міцного господаря і захисту. Василь Стус, говорячи про батькові руки, витворює один-єдиний, але такий

промовистий епітет – знову «спрацьовані»: «А десь там мій батько старий помирає, спрацьовані руки до неба здіймає...»

Що означає вислів «спрацьовані руки»?

В українському фольклорі, літературі чимало приказок та прислів'їв, у яких акцентується взаємозв'язок «праця - це щастя, радість»: *Щастя і труд разом живуть, з праці радість, з безділля смуток, Людина - творець свого щастя.*

А що для вас становить поняття «щастя»: вміння любити життя і людей, відчувати свою вагомість у суспільстві, вміння віддавати всі свої сили, своє душевне тепло, полум'я свого серця служінню людям? Де криється коріння справжнього щастя?

У поезіях Лесі Українки добре проводиться думка про щастя праці, щастя творчості: "Як я люблю оці години праці". У романі У.Самчука «Марія» також читаємо: «То, чуєте, сватуню, вуха мені сусіди протуркали. А що, а куди... А я, чуєте, кажу: аби Бог здоровлячко дав та мир до господи. Працею люди щастя собі добувають...» (У.Самчук).

Продовжіть цю думку, підбравши самотійно цитати із художніх творів. Підготуйте сценарій літературного вечора на тему «Очищає, зціляє душу, повертає до життя саме праця» (М.Стельмахович).

Напишіть есе за поданим початком.

Моя родина прищепила мені вміння виживати за будь-яких життєвих негараздів, дотримуючись правил надзвичайно гуманної християнської етики і отримувати велику естетичну насолоду від життя, від людей, від природи (І.Зязюн).

Я б дуже хотів, щоб у душі моїх дітей теплилися такі ж щирі спогади і оцінки мого значення для них не лише як батька, але і як божого осередка духовності, людяності, життєвої правди і правдивості (І.Зязюн).

...Я прошу в Бога одного – часу для Добра Людям...Я робив і продовжую робити Добро – моє основне і єдине багатство на цій грішній і жорстокій Землі (І.Зязюн) .

РОЗДІЛ 4

Виховні проекти з мовного родинознавства

Тема 1. Прислів'я і приказки, крилаті вислови

У кожної деревини свій плід, а в кожної людини – свій рід
Народне прислів'я

Комунікативна розминка

Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиноньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Саме через відчуття роду і завдяки йому людина приходиться до світлого образу Батьківщини. А яка ваша думка з цього приводу? Обговоріть це в класі. Наведіть приклади відомих вам прислів'їв і приказок про рід, родину, сім'ю.

Неоціненним скарбницею досвіду багатьох поколінь, народної мудрості, чистим джерелом розвитку рідної мови вважають прислів'я і приказки.

Прислів'я - це короткі влучні вислови, що у формі логічно завершеного повного судження з висновком всебічно й багатогранно відтворюють різноманітні сфери життя народу. Характеризуються прямим і переносним значеннями (Наприклад: *Немає в світі цвіту цвітнішого, як маківочка, нема ж і роду ріднішого, як матіночка*); усталеною формою (Яка трава, таке й сіно); контрастним поєднанням частин (вода – вогонь, небо – земля, молодість – старість та ін. Наприклад: *Добро пушить, а лихо сушить*); паралелізмом частин (Наприклад: *Без сонця не можна бути, без милого не можна жити*).

Приказка – короткий сталий образний вислів констатувального характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку.

Наприклад: *Правда очі коле. Ото велике цабе. Не нашого поля ягода.*
Тематика прислів'їв і приказок різноманітна.

◇ У збірнику М. Номиса „Українські приказки, прислів'я і таке інше” збережені такі сталі вислови. Поміркуйте над їх значенням. Поміркуйте, чи наявні серед висловів прислів'я і приказки.

Шануй батька та Бога- буде тобі всюди дорога.
Боже поможи, а сам не лежи.

Щоб лиха не знати, треба своїм плугом, та на своїй ниві орати.
Нема в світі понад нас!
Найшов – не радуйся, а загубиш – не плач.

Матвій Номис (Симонов) (1823 - 1900) — уродженець Полтавщини. Фольклорист, письменник, автор низки прозових творів українською і російською мовами. Його „Українські приказки, прислів'я і таке інше” (1864) містять близько п'ятнадцяти тисяч прислів'їв, приказок, народних порівнянь, вітань, побажань, прокльонів, каламбурів, загадок.

Збірка Номиса відома не лише в Україні, а й за її межами у слов'янському світі.

◇ Прочитайте народні прислів'я, вкажіть ужиті в них фразеологізми. Розкрийте зміст кожного з фразеологізмів. Яку людську рису характеризує кожне з прислів'їв? Визначіть типи фразеологізмів.

Калач приїється, а хліб ніколи.
Житній хліб пшеничному дід.
Хто на поріг, тому пиріг, а хто від порогу, тому щаслива дорога.
Доїж шматочок хлібця, бо в ньому твоя сила.
Батько мій середній хазяїн: торби по боках, а сам посередині
Думає, що Бога за бороду спіймав.
Коли хліб на столі, тоді стіл – престіл, а коли хліба ні кусочка, тоді лиш гола дошка.

Для українців хліб завжди був святиною, символом добробуту, гостинності, здоров'я. Та й народні уявлення про матеріальні статки або скруту обов'язково пов'язувались із хлібом. *Їсти сухий хліб* – жити у нестатках, у бідності, нужді; *мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба* – 1) добувати засоби до існування, заробляти на прожиття; 2) жити, не відчуваючи нестатків; *їсти чужий хліб* – бути на чиїх- небудь харчах; *недаром хліб їсти* – приносити користь.

◇ Запишіть і прокоментуйте значення фразеологізмів з опорним словом «хліб».

◇ Уявіть себе журналістом. Напишіть статтю до шкільної газети, використовуючи стійкі народні порівняння з наступного тексту.

Мовним вираження світогляду українського народу вважають **стійкі народні порівняння**. Вродливу дівчину називають так: *як сонце, зіронька*

на небі, гарна як квітка навесні (в полі, лузі), як маків цвіт, гарна мов змальована. Вродливий хлопець - гарний як вогонь (іскра, сіно в годину), рум'яний як бублик.

Міць людини, особливо чоловіка, порівнюють з деякими тваринами (*дужий як ведмідь, великий як ведмідь, здоровий як віл, сильний як лев, міцний як кінь*), рослинами (*міцний як дуб, здоровий як горіх, дужий як вода, росте як з води, дужий як мороз*).

Багато порівнянь присвячено одягу людини. Український народ висміює неохайний одяг (*обдертий як циган, підтикана як віник з дерези*). Святковий одяг викликав радість і похвалу (*як лялька, лялечка*).

◇ Яка структура і значення порівнянь, що подані нижче? Поміркуйте над семантикою поданих порівнянь.

Набрид, як гірка редька. Лисий, як бубон. Пропала, як з воза впало. Робить, наче мокре горить. Товчеться, як Макар у пеклі. Хата чужая, як свекруха лихая. Говорить, як з бочки. Живе, як горобець під стріхою.

Зуби, як частокіл. Старому піч, як малому колиска. Темно, як у погребі під діжкою. Як горох при дорозі, хто повз проходить, той і скубне. Ласий, як кіт до ковбаси.

До етикетних висловів належать вітання. Зазвичай це двослівні структури (*Доброго ранку! Доброго здоров'я! Щасливої дороги! На все добре! Усіх Вам гараздів!*). Для них характерна стійкість структури і відтворюваність у мовленні в незмінному (готовому) вигляді. Етикетні вислови супроводжуються своєрідною, тільки їм властивою *побажальною, доброзичливою інтонацією*.

◇ Яку функцію відіграють вислови мовленнєвого етикету в поданих текстах? Що це за жанр - вітання? На що найчастіше у своїх вітаннях звертає увагу українець: на гарний настрій, здоров'я, достатки? Знайдіть серед поданих нижче виразів вітання нейтральної, високої, фамільярної тональності.

Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, кликав до нас: "Здрастуйте". І любив, коли дід одказував: "Дай бог здрастувать" (О.Довженко). Добридень тобі, ясне сонечко ясне! Ти святе, ти яснопрекраснее!" Гайку, гайку! Дай гриба і бабку, сироїжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця. Добривечір, луги і береги, добридень, вода Уляно, і ти, земле Тетяно... З Водохрещам будьте здорові! (з діалектних записів).

◊ У фразелогізмах-побажаннях виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості. Прочитайте виразно побажання. Чи відомі вони вам? З якою метою вживаються? Побудуйте полілог з використанням таких побажань.

А батькові твоєму, щоб жито родило!
Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!
Хліб-сіль вам! Щоб вам жилося-булося, щоб у вашім житі колосся велося!
Щоб тебе добра година знала!
Не поминай лихом, а добром, як схочеш.
Чим хата багата, тим і приймає! Сідайте, щоб рої сідали!
Роди, Боже, овес, ячмень і гречку, хоч усього потрошечку.

Українські побажання вживаються в різних ритуалах календарної та сімейної обрядовості: для примноження худоби і домашньої птиці, рясного врожаю в полі та в городі; багатства, здоров'я, довгого віку, гараздів у господарстві та сім'ї, народження дітей тощо. Побажання можуть бути адресовані всій родині і конкретним особам (господині, господарю, дочці, сину, батькам, молодятим, породіллі, новонародженому) з урахуванням їх статево-вікових і професійних інтересів. **Побажання-прохання** можуть бути дуже короткими і складатися лише із звертання-прохання (*"Дай, Боже, нам урожаю!"*), а також складних речень (*"Дай тобі, Боже, щоб ти був здоровий, як вода, багатий, як земля, щоб тобі з води й роси йшло"* (Г.Барвінок). Побажання-прохання увійшли до українських колядок і щедрівок, жнивварських пісень, примовлянь.

За структурою та змістовим наповненням побажання мають багато різновидів: вітання, власне побажання, побажання-подяки, прощання. Віддавна побажання характеризувалися основними жанровими ознаками, виконували відповідні образно-мовленнєві функції.

◊ Коли висловлювалися подані нижче побажання? Яка їх будова? Чи існують у вашій місцевості паралелі до поданих побажань?

Дай, Боже, з роси, з води! Благослови, **Боже**, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували. Накажи вас, **Боже**, хлібом та сіллю.

Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки! Боже вас благослови і материними, і батьковими молитвами!

"Рости здорова, як у лісі сосна, батькові на потішечку, а своїй мамці на послушечку";

"Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка";

"Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з усім домом";

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля.

◇ **Обов'язковою умовою застілля в Україні було припрошування гостей до страви. Якщо на це в хаті не зверталось належної уваги, то можна було почути від гостей: " Звиняйте. Було що їсти, пити, та принуки не було". Поміркуйте над значенням фразелогізмів-припрошувальних, поданих нижче.**

Ласкаво просимо.

Радо запрошуємо.

Просимо до обіду.

Хліб та сіль!

Дай боже здоров'я, просимо Вас.

Їжте здорові.

Прошу покійно, чим багаті, тим і раді.

◇ **В арсеналі українців збережені вислови-вибачення. Коли і ким вони промовлялися, з якою інтонацією? Які функції таких висловів-вибачень?**

Вибачте на сім слові.

Прошу, простіть на слові.

Простіть за слово, що сказав.

Не у гнів будь сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Хай Бог простить, а я прощаю.

Бог з вами! Що було, то минуло!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!

Хто до тебе з каменем, а ти до нього з хлібом-сіллю!

Приповідки дослідники називають "мудрими дітьми минулих віків", "мудрословом". Олександр Потебня вважав, що це елемент байки чи прислів'я. Основою їх виникнення була, головним чином, віра первісної людини в магічну, чудодійну силу слова. Наприклад: *Іди, доле, за водою, а я піду за тобою; ні за цапову душу; ані дрібка солі.*

Рефлексія і самоперевірка

Ключовим словом у фраземах-побажаннях, як правило, виступає слово "Бог". Кому призначалися такі побажання, яку функцію вони виконували?

Боже тебе благослови материними і батьковими молитвами!

Хай тобі **Бог** дає вік щасливий та довгий!

Нехай **Бог** дає щастя і здоров'я на многії літа!

Дай, **Боже**, щоб ти, сину, говорив, як по зорях читав!

Яка причина появи таких побажань?

Тема для розмови

Чимало прислів'їв використовували як побажання-благословіння на працю:

Нехай день святиться! Разом з Божим розказом! Дай, Боже, час і пору добру! Щоб у вас руки не боліли! Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося! Дай, боже, на прожиток!

Яка причина появи таких побажань? Які вам відомі побажання-благословіння на працю?

Тема 2. Етимологія як учення про походження слів

Ми увіходимо в світ слова,
Себе шукаєм в древній праоснові.
І дума предків постає жива,
І воля їх вчувається у слові.
О. Довгий

Комунікативна розминка

Загальновідомо: без мовного зв'язку з рідним народом не може бути повноцінного національно-духовного життя і вираження особистості. Підтвердженням цього є назва нашої мови. Лексема походить від давньоруських слів "молвь", "молвити", що означають "освітитися", "стати духовно чистими". Воістину, коли "я молюся чужою мовою, то уста мої моляться, а серце спить" (Св. Павло). Такі видатні вчені, як Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Мартін Хайдеггер, Едвард Сепір були переконані, що кожна мова несе в собі своєрідну картину світу. Чому так?

Як наша мова поєднує нас із далекими предками і дозволяє зберігати свою особливість, інакшість у глобалізованому світі? А як ставитися до двомовності? Чи може двомовність призвести до роздвоєння особистості?

Ось як відповідає на ці питання Кирило Стеценко, музикант, композитор і громадський діяч: «Мова — це не лише засіб комунікації, а й своєрідна операційна система такого великого комп'ютера, яким є суспільство. Так, комп'ютер може працювати на базі «Віндовз» чи «Лінукс», але одночасно включити обидві системи не вийде. Суспільство або людина використовує мову як базову оперативну систему, на основі якої працюють усі інші програми. І якщо ця базова система недорозвинена чи конфліктує з іншою операційною системою, то обов'язково виникають певні помилки, які ведуть до застою, замкнених кіл і до того, що люди, які входять до інших базових систем, де не існує подібних проблем, конкурентно виграють».

Яка ваша думка? Обговоріть ці питання в класі.

На сайтах Інтернету знайдіть інформацію про названих вище мовознавців та їх праці. **Підготуйте короткі словникові статті до вашого словника «Мовознавство в іменах».**

◇ «У надрах лексики потужною пружиною стиснутий досвід наших пращурів – їхні уявлення, погляди, думки, переживання, відчуття прекрасного» (Пилип Селігей). Доведіть цю думку, прочитавши текст.

Який стиль і тип мовлення представляє цей текст? Знайдіть на сайтах Інтернету інформацію про українського мовознавця І.Огієнка, якою можна доповнити цей текст.

Охарактеризуйте семантичне навантаження слова "рід" у наведеному уривку. Створіть словотвірний ланцюжок до слова «рід». Встановіть твірні основи та словотворчі чи формотворчі афікси у підкреслених словах. Назвіть спосіб творення виділених слів.

Виконайте синтаксичний аналіз першого речення.

Давньоруське слово *родъ* завжди функціонувало з низкою значень, серед яких і такі: "сукупність покоління", "сім'я", "велика патріархальна сім'я". **Багатозначність** цього іменника стала основою для утворення з допомогою префікса у- і **загальнослов'янського** слова *urod* - "народжений не в рід" («той, хто чимось відрізняється від інших в роду»). Звідси в одних мовах - позитивна (пор. укр. врода - краса, пол. *uroda* краса, чес. *urod* - урожай), в інших - нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. врода - краса, рос. урода - людина з фізичними вадами).

Згідно із **тлумаченням** Івана Огієнка, Рід - це Бог долі, талан, суд-присуд (згадаймо приказку: "Так йому на роду написано"), а Рожаниці - це богині людської Долі, феї, що з'являються при народженні дітей. Свято Рожаниці відзначали крупичним хлібом, сиром та добровонним вином" на день Богородиці 8-го вересня.

Із словом *рид* пов'язані слова брат і "друг" (*drugъ). В основі слова "друг" давньоруський корінь деръ, що означає "міцний". Етимологічно **спорідненими** і слова "здрастуйте", "дружина", "держава": в цих словах виділяється корінь дер-, "дерево". Отже, коли ми говоримо: "Здрастуйте", то бажаємо людині бути "гарним деревом", тобто здоровим.

Історія слів – це коріння мови, історія народу, його зв'язків з іншими мовами і національними культурами. Вивчає походження та історію слів *етимологія*.

Цей термін багатозначний. Енциклопедія «Українська мова» визначає зміст етимології так:

Етимоло́гія (від грец. *ἔτιμον* «істина», *λόγος* «слово, вчення») — 1) розділ мовознавства, що вивчає походження й минулі етапи розвитку слів та морфем певної мови або груп мов; 2) пояснення походження якогось слова за допомогою зіставлення його зі спорідненими словами тієї самої або іншої мови.

Вивчення лексикології, фразеології, словотвору, морфології неможливе без використання відомостей з етимології. Одержані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про соціально-економічне життя і мислення носіїв мови в доісторичні часи.

Основною одиницею етимології є **етимон**, що розглядається лінгвістами як початкове слово, початкова основа чи морфема (найчастіше корінь).

Проаналізувати походження певного слова (похідного слова) – означає виявити інше слово, від якого воно утворилося (твірне слово). Коли на базі твірного слова утворюється похідне, то на основі одного лексичного значення виникає інше, то на основі одного лексичного значення виникає інше, нове.

Наприклад, слово **щастя** походить **від** праслов'янського слова *sъčkstьje "гарна частина, гарна доля". Порівняємо в різних мовах: лат. *fzlocitvs* "щастя" ← лат. *fzlos* "успішний, багатий, плодючий"; рос. ликовать "радіти" ← *ликъ* "співи, танці, свято" – на святі люди радіють; франц. *embarras* "збентеження" ← *embarras* "перепона" – несподівана перепона викликає розгубленість; нім. *gefallen* "подобатися" ← *fallen* "падати, випадати" – мотивація пояснюється ситуацією вдалого випадіння жереба або гральної кості.

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну думку автора. Що вам відомо про історію назви нашої держави?

Яких значень словам надають афікси у підкреслених словах? Чи є в тексті слова, утворені безсуфіксним способом? Яке їх смислове і стилістичне навантаження? Випишіть з тексту споріднені слова, поясніть їх значення. Поясніть уживання тире в реченнях.

Назва нашої країни УКРАЇНА з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила».

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у(=біля) краю*, тобто «погранична територія», інші - з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, укрायний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Скляренко, процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (**krajь*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украй* (**ukrajь*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украї* за допомогою того самого суфікса *-ін-а* виникло слово *україна* (*ukraina) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI-VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством (Г.Півторак).

Півторак Григорій Петрович - доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, автор праць з проблем походження слов'ян, виникнення писемності у східних слов'ян, історії і діалектології східнослов'янської мов, зокрема книги «Українці: звідки ми і наша мова» (1993), «Міфи і правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів)» (1998). Співавтор «Етимологічного словника української мови» (т. 1 — 3, 1982 — 1989).

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну ідею. Що вам відомо про історію своєї родини? Чи відомо вам, що означають назви спорідненості: батько, мати, дочка, брат, сестра, бабуся.

Поміркуйте, чи наявні в тексті словотвірні ланцюжки, словотвірні типи? Випишіть з тексту присвійні прикметники, з'ясуйте їх спосіб утворення. Вставте пропущені орфограми, поясніть їх уживання. Виконайте фонетичний аналіз слова «життєву».

За наведеним зразком підготуйте довідковий матеріал (за словниками) для лінгвістичної вікторини «Моя сім'я», в якій розглядатиметься походження і значення назв спорідненості.

Загадкова етимологія слова *дід* і *баба*. Так, ще в єгипетській міфології морфема ба- виступає одним із ел...ментів, що складають людс...ку сутніст..., її душу, життєву силу, яка продовжує існувати й після смерті людини. Морфема Ді в к...тайс...кому, древн...оіндійському пис...мі означала "першопредок", "повелитель". Уже в XVI – XVIII ст. слова набули різнопланових семантичних відтінків.

До слова "баба" у словнику української мови пропонуються такі значення: мати батька або матері; стара за віком жінка, взагалі жінка; зн...важливо: слабкий н...рішучий чоловік; жінка, що приймає пологи; баба-ворожка, зла чарівниця; важка підвісна довбня; рід печива з пшеничного борошна; сорт груш і слив.

У художніх творах знаходимо спіл...нокор...неві слова від слова "баба": бабкуватий - зморшкуватий, бабити - бути повитухою, бабитися - виявляти н...рішучість..., бабляк - ледащо, бабинець - місце в церкві, де стоять... жінки, розбабка - ворожка, бабизна, бабівщина - спадщина по бабі, бабниця - посудина, в якій випікається хліб, бабіти - ставати схожим на бабу.

Слово "дід" має різні значення, а саме: бат...ків або мат...рин батько; чоловік похилого віку; заст. убогий чоловік; старець, сторож на баштані, у садку; у переносному значенні - тінь; у множині - люди минулих поколінь. Від поданої лексеми утворилися різноманітні похідні слова. Ос... окремі з них: дідовід - "поводир у незрячих", дідик - "мітелка з соломи, трави", ведмедик, дідовник - "осот, лопух", дідо – "детал... ткац...кого верстата", дідизна, дідичність дідівщина – "спадщина від діда; давні дідівс...кі часи"; дідівство – "відчуття належного зв...язку з онуками"; дідовід – "поводир у незрячих"; дідько – "біс"; дідичанка – "дочка поміщика"; дідичня – "родовий маєток"; дідиччун – "син поміщика"; дідизний – "дуже старий".

Серед цих слів виділимо омонімічні. Словом "діди" називаються зв'язані по два качани кукурудзи, що підвішуються на стінах гуцул...с...ких хат, "будяк, осот, тирлич хрестовидний", "вид танцю", "їжа із пшона та борошна". Слово "дідик" означає "шкіряний гудзик", "незрячий чоловік", мітелка із соломи, трави", "ведмедик". Словом **дідинець** (це слово запозичене з пол...с...кої мови) називали "двір, місце в церкві, де стоять жебраки" і "місце наколо церкви, де поховані предки".

Досить таємничу історію мають слова *правнук* і *прадід*. Обидва мають префікс *пра-*. Він означає те ж саме, що й *перед*. Якщо ми говоримо *прадід*, це зрозуміло. Прадід – це дідів батько, отже, він передував дідові. Так

само пояснюється і слово *прабаба*. Але звідки цей префікс узявся у слові *правнук*? Не може ж *правнук* з'явитися раніше внука. А от слово *пращур* нині означає якогось давнього предка, давнішого за *прадіда*, а з самого початку означало правнукового сина.

◇ Починається Біблія такими рядками: "Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього" (Іоан, 1:15-31). Яке слово є повторюваним і пишеться з великої букви? Чому?

Повторюване в цьому крилатому вислові Слово походить з грецької мови, що означає "Логос", а це слово в свою чергу *пов'язане* з дієсловом «збираю». Учення про Логос належить грецькому філософу Геракліту (VI – V ст. до н.е.), який доводив, що Логос – це світовий закон, основа світу.

◇ Кожне слово важливо навчитися «бачити» – так стверджують етимологи. А отже, необхідно вміти здійснювати пошукову роботу, творчі шукання. З пошуком пов'язані слова *інтелект і логіка*. Що, на вашу думку, означають ці слова? Як тлумачать ці слова словники іншомовних слів? Як на це питання відповідає вчений?

Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Випишіть спільнокореневі слова, визначіть граматичну і твірну основи

Утворене це слово за допомогою префікса *inter, intel між-* від латинського слова *legere* «збирати». Отже, первісна мотивація слів *інтелект і логіка* – «*шукати, відбирати (знання)*».

Лексикою з первісним значенням «дивитися, бачити, сприймати зором» мотивована ціла низка слів, яка характеризує інтелектуальну діяльність людини. Так, від дієслова *бачити* «сприймати зором» утворилися *бачити* «розуміти, усвідомлювати», *убачати* «вважати», *передбачати* «припускати, прогнозувати майбутнє».

Первісну мотивацію «брати до рук» має і таке слово, як поняття «думка, що фіксує суттєві ознаки предметів і явищ». Дієслово, від якого утворився цей термін, у праслов'янській мові мало вигляд **ronimati* і було утворене за допомогою префікса **ro* від дієслова **imati* «брати, ловити, хапати». Отже, поняття буквально означає «взяте, схоплене» (П.Селігей).

Історія певних слів та дані споріднених мов наводяться у спеціальних *етимологічних* словниках.

Етимологічний словник української мови у семи томах (Київ, 1982 -2006).

Словник подає етимологію і характеризує стан етимологічної розробки усіх зафіксованих у XIX–XX ст. слів української мови та її діалектів за винятком найрегулярніше утворюваних похідних форм, застарілих слів та вузькофахових термінів іншомовного походження.

◇ Здавна відомо про магічний вплив слова на працю, поведінку, життя. Випишіть з творів Тараса Шевченка фразеологічні звороти, де стрижневим виступають Слово і Думка. З'ясуйте значення цих слів. Поміркуйте, які функції виконує слово

◇ Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Як Олександр Потебня показує слово? Якого значення набувають у тексті слова *мова і думка*? Як це можна пояснити на заголовках до художніх текстів «Заповіт» Т.Шевченка, «Каменярь» І.Франка?

Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона відображає не світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає.... У слові ми розрізняємо зовнішню форму, цебто виразний звук, зміст, який об'єктивується за допомогою звука, і внутрішню форму, або найближчу етимологію значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст... Внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона вказує, як уявляється людині її власна думка. Цим тільки можна пояснити, чому в одній і тій же мові може бути багато слів для означення одного і того ж предмета і, навпаки, одне слово, цілком відповідно вимогам мови, може означати різні предмети...

Слово однаково належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певне значення для мовця, а тому, що воно здатне мати значення взагалі. Тільки внаслідок того, що зміст слова здатний зростати, слово може бути засобом розуміти іншого (О.Потебня).

◇ Випишіть з тексту назви населених пунктів у називному відмінку. Утворіть від поданих слів назви осіб за територіальною ознакою

Олекса́ндр Опа́нович Потебня́ (1835-1891) — український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької академії наук.

Автор праць із загального мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності,

фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови і мислення («Думка і мова» (1862), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін.

Народився на хуторі Манів, поблизу села Гаврилівки, тепер Гришиного Роменського району Сумської області. Закінчив 1856 р. Харківський університет. У селі Гришиному відкрито музей І. Потебні, встановлено пам'ятник відомому лінгвісту.

Катойконім (від грецької *katajkos* — житель і *nim* — назва) — це назва мешканців певної місцевості.

Наприклад: *Київ — киянин, Одеса — одесит.*

Назви осіб за національною і територіальною ознаками утворюються від іменникових основ — топонімів. Найбільш уживані суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду:

-ець: *житомирець; полтавець, тбілісець, новгородець;*

-анин, -чанин, -ин: *молдаванин, пражанин, росіянин, харків'янин, фінікіянин, полтавчанин, донеччанин, грузин, осетин, болгарин;*

-ич: *костромич, русич;*

-ак (-як): *словак, туляк, подоляк, сибіряк;*

-ит: *одесит.*

Назви осіб жіночої статі утворюються за допомогою суфікса *-к(а)*, який приєднується до повної чи усіченої основи або разом із вставним звуком (інтерфіксом), наприклад: *білорус — білоруска, поляк — полька, костромич — костромичка, грузин — грузинка, парижанин — парижанка.*

Множинні катойконіми утворюються за допомогою суфіксів: *-ц-і, -івц-і, -анц-і, -инц-і, -ан-и (-ян-и), -чан-и, івчан-и, -ивчан-и, -чанц-і, -щан-и, -ак-и, -чак-и, -ук-и, -чук-и, -ик-и, -ух-и, -іст-и, -ит-и, -ун-и, -енн-я, -ет-и, -ан-а, -ат-а, -чат-а, -ач-і.*

Наприклад: *симферопольці, ялтинці, сумчани, одесити, в'ятичі*

Найвищим рівнем активності у творенні похідних іменників із значенням назви особи за територіальною ознакою характеризується словотвірний тип із суфіксом **-ець**. Цей формант поєднується з основами іменників, що є насамперед назвами населених пунктів, а також держав та континентів, напр.: *симферопольець, ялтинець, херсонець, кіровоградець, дніпропетровець, миргородець, обухівець, баранівець, канадець, американець.*

У багатьох іменниках він зайняв позиції колись активного суфікса **-анин**, пор.: застарілі форми в множині: *карфагеняни, ахеяни, македоняни* і *карфагенці, ахейці, македонці*, однак повністю не витіснив його з ужитку.

Суфікс **-ець** приєднується до компонентів **-город/-град, -піль/-поль** напр.: *Миргород — миргородець, Севастополь — севастополець, Симферополь — симферополець, Красноград — красноградець, Бориспіль — борисполець, Ямпіль — ямполець, Тернопіль — тернополець, Каргополь — каргополець, Крижополь — крижополець, Катеринопіль — катеринополець.*

Чимало найменувань із суфіксом **-ець** на позначення осіб за територіальною ознакою здавна виконували функцію прізвищ, напр.: *Білоцерківець, Богуславець, Лебединець, Смілявець, Уманець, Фастівець, Чорноморець.*

Іменники із суфіксом **-чанин** вживаються іноді паралельно до іменників на **-ець**, пор.: *полтавець — полтавчанин, черкасець — черкащанин, луганець — луганчанин, деканець — диканчанин, обуховець — обухівчанин, дніпропетровець — дніпропетровчанин.*

Вибір одного із цих словотворчих суфіксів (**-ець, -анин**), залежить від фонемного кінця твірної основи. Якщо вона закінчується суфіксами **-иц, -ець, -ськ-/-цьк-**, то назва жителя утворюється за допомогою суфікса **-анин**, напр.: *Вінниця — вінничанин, Хомутець — хомутчанин, Свердловськ — свердловчанин, Мінськ — мінчанин, Луцьк — лучанин.*

Кінцевий суфікс **-івк-** іменника передбачає вживання в назвах жителів суфікса **-ець**, напр.: *Ковалівка — ковалівець, Степанівка — степанівець, Іванівка — іванівець, Романівка — романівець, Баранівка — баранівець, Павлівка — павлівець, Калинівка — калинівець.*

Останнім часом словники й довідкові видання не подають паралельних назв жителів на **-чанин**. Їхнє активне вживання було зумовлене впливом російської мови.

Це не стосується тих іменників-назв жителів, для яких суфікс **-анин/-чанин** є єдиним словотворчим засобом, пор.: *Львів — львів'янин, Київ — киянин, Харків — харків'янин, Суми — сумчанин, Ромни — роменчанин* тощо.

Суфікс **-ин** втрачає свою продуктивність: *грузин, — грузинець.*

Суфікс **-ич** зберігся в основному тільки в складі історизмів, пор.: *дреговичі, кривичі, радимичі*

◇ Утворіть від власних імен назви осіб на позначення за територіальною ознакою. Вкажіть спосіб словотворення (чоловічого і жіночого роду). Складіть речення, використовуючи і власні назви, і іменники, які ви від них утворили. Укажіть спосіб словотворення

Львів, Київ, Харків, Полтава, Лубни, Житомир, Новгород.

Уявіть, що ви подорожуєте по Сумщині. Складіть свій маршрут подорожі, використовуючи назви населених пунктів «Сумщина – мій рідний дім». Від поданих власних назв утворіть назви жителів.

Ямпіль, Білопіль, Краснопілля, Суми, Конотоп, Лебедин.

◇ Підготуйте мовну радіопередачу «Людина і час» у формі інтерв'ю з відомим мовознавцем у галузі загального, романського і східного мовознавства, професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтином Миколайовичем Тищенком

Цим ученим створено єдиний у світі Лінгвістичний навчальний музей.

Дитинство моє пройшло у місті *Глухові* на Сіверщині (це північ Сумської області, до 1939 р. – частина Чернігівщини; у місті було близько 20 тис. мешканців, кілька церков, педагогічний інститут; науково-дослідний інститут коноплярства, низка підприємств місцевої промисловости). Згодом, внаслідок занять історією назв міст з'ясувалося, що мій *Глухів* – найсхідніший з-поміж 23 *Глухових*, відомих від Німеччини (*Glauchau, Glaucha*) й Чехії (*Hluchov*) до Польщі (15 назв *Głuchow* і *Gołuchow*) й України (2 *Глухови* на Львівщині і ще 2 під Житомиром). Ця смуга схожих назв навчила мене: немає в нас „ексклюзивних прав” на „окремо взяті” частки цього спільного мовного добра, і тому пояснення кожної такої окремо взятої назви нібито від слов'янської основи **глух**- безпорадно помилкове.

Воно не відповідає на істотні питання по суті справи – чому міста й села з цими назвами розтяглись на карті горизонтальною смугою не північніше від 53° пн. широти: що – далі на північ „глушини” вже немає? Крім того, деякі з цих селищ дуже близькі одне від одного: знову, при чому ж тоді глушина?

Придивившись до назв з такими саме закінченнями (колись вельми поширений „формантний аналіз”), можна переконатися, що лише поодинокі з них „мають вигляд” слов'янських: *Горохів, Лопухів, Вовчухів, Чернихів*. І якийсь дивний у них сенс – що, хіба лише в тих селищах росте горох чи лопухи? Коли ж з довідника назв населених пунктів України [АТП] було вибрано всі наявні там топоніми на **-хів**, стала очевидно яскрава неслов'янська природа більшості їхніх основ. Так, на Львівщині й Франківщині – це *Бердохів, Бухів, Болехів, Волохів, Брахів, Вовчухів, Глухів* (2), *Дарахів, Духів, Келихів, Крехів, Лідихів, Лопухів, Малехів, Нежухів, Плехів, Полюхів* (2), *Радехів* Лв (і *Рахів* у Карпатах), *Ситихів, Сихів, Чернихів*... У Волинській області – це *Бахів, Бухів, Борохів, Велихів, Глухи*

Вл (є і 2 Глухови Жт), *Горохів, Друхів, Залухів, Радехів* Вл (це ще одна, волинська назва, така ж, як і в Підкарпатті), *Серхів, Терехів, Черняхів...*

А східний ареал (23 назви на **-хів** плюс похідні на **-ш-**)? А то Чернігівщина і Сіверщина з потужним докиївським племінним центром у Сновеську-Седневі – це *Булахів, Глухів, Селихів, Требухів, Чернігів, Черняхівка, Кархівка*, плюс білоруські *Борхаў, Нахаў, Шыхаў...*

Далі на схід назв на **-хів** не видно, зате на захід, як бачимо – чимало схожих. І широтна витягнутість їх смуги у Лісостеповій Україні, і пов'язаність з колись кельтськими Галичиною і Волинню спонукали залучити до вивчення цих загадкових назв словники саме кельтських мов. І це був перший великий подив – і успіх задуму.

Рефлексія і самоперевірка

1. Що досліджує етимологія?
2. Хто такі етимологи? Що вам відомо про їхні праці?
3. Які афікси найбільш продуктивно працюють для утворення іменників на позначення назв жителів певного населеного пункту?
4. У чому своєрідність етимологічного словника?

Тема для розмови

В одному з інтерв'ю Борис Ілліч Олійник сказав: «У нас було дитинство, ми до чогось високого прагнули. Ми знали, що є те, котре не купується і не продається, - це батько, мати, баба, дід, Вітчизна. Цим не можна торгувати. Так нас учили. І я думаю, добре вчили. Що немає чисто расових таких уже богообраних, а всі перед Богом рівні. Отак ми вчилися, і так живемо». Яка ваша думка стосовно сказаного? Обговоріть цю проблему в класі.

Тема 3. Творення прикметників та іменників

Мова для мене — це справді одна з найбільших таємниць. Є мовби доповненням мого життя, якщо не самим життям.

Валерій Шевчук

Комунікативна розминка

Часто, коли приїжджаєте в село чи містечко, звідки родом ваші батьки, ви чуєте від старших людей: «А чи є ж то...Та то ж Миколине... Іванів син ...

Клавчина донька... Приїхали в гості до бабуні? Велика вже. Помічник...»
Теплішають очі в односельців і у ваших мам, тат.

А як реагуєте ви на такі слова? Як часто ви навідуєтеся до своїх бабусь і дідусів? Які спогади у вас про це перебування? Поділіться приємними відчуттями малої батьківщини з друзями.

◇ Прочитайте текст. Визначіть стиль мовлення, основну думку. Які цінності важливі для поетеси? Чи згодні ви з таким баченням? Знайдіть слова, що вживаються в переносному значенні, визначіть тип перенесення ознаки. Випишіть слова, утворені морфолого-синтаксичним способом. З'ясуйте спосіб творення підкреслених слів.

Дороги нас ведуть назад:
У батьків дім, матусин сад.
Буває пізно, аж занадто –
Змарнілий двір, старенька хата.
Я поглядом шукаю маму,
А бачу яблуньку - ту саму...

Присвійні прикметники вживаються на позначення належності предмета людині і відповідають на питання чий? чия? чие? чий?: *мамина хустка*; рідко — тварині: *соловейків спів, ластівчине гніздо*.

Утворюються присвійні прикметники від іменників, що є назвами людей і тварин.

◇ Утворіть присвійні прикметники (чоловічого та жіночого роду) від поданих іменників. Складіть діалог «У мене в гостях» з утвореними словами

Андрій, Юля, Мелашка, слюсар, дочка, Таня, Марійка, Марія, Євгенія, Євгеній, свекруха, Микола, Івасик, дідусь, донька, Палажка, Івга, листоноша, Настя, Тарас, Андрійко, Світланка, Анастасія, Ольга, Оля, Іванко, Іван, Соня, бабуся, Олександр, Олександра, Ярослав, мати, Олексій, Ілля, Сергій.

◇ Поміркуйте, як утворені подані прізвища

Ковалів, Пономарів, Шевчишин, Щоголів, Іванишин, Павлишин, Ковалишин, Шевців, Кравців. Що вам відомо про окремі з них?

Корисно знати

Олексáндр Дáнілович Пономарів (1935 р.н.) — український мовознавець, перекладач, публіцист, громадський діяч. Доктор фіологічних наук, професор, завідувач кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка, академік АН Вищої школи України.

Автор наукових праць з історії, культури, стилістики української мови, зокрема підручників «Стилiстика сучасної української мови», «Культура слова: Мовностилістичні поради».

Прізвища називають живими свідками історії, тому їх вивчення є корисним не лише для етимології, лексикології, словотвору, а й для історії рідного краю.

Євген Гуцало писав: «Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Про ніякі – і мови ніякої: вони веселою усмішкою не скроплять уста, глузлигим жартом не запалють очей. А тільки залетіло до вух кому незвичайне чи кумедне прізвище, як, дивись, розгадалися зморшки на обличчі, прокинулося серце, а розум погострішав умить, так і бродить, щоб спромогтися на дошкульний жарт, на перчистий кпин чи солоний дотеп. Тільки в нашому селі небувало багатий урожай на прізвища, які то хлібом, здається, пахнуть, то дьогтем і смолою від них відгонить за версту, а то квіткою – садовою чи луговою – дурманить ...».

Частина присвійних прикметників вживається тепер як географічні назви: Київ (місто Кия), Харків, Львів, Васильків, Святошин, Пирятин, Козятин, Клавдієве, Сватове, Гречине, Маріїне.

◇ Прочитайте вірш. Що вам відомо про місто Глухів? Поясніть за етимологічним словником значення слова *комонник*. На які питання відповідають підкреслені слова? Яке фонетичне чи історичне явище зафіксоване у виділеному слові?

Не було тут пусто, ані голо,
то вважається не без підстав,
що через глухі ліси навколо
Глухів назву Глухова дістав.

Може, Глух, комонник з одчайдухів
хутір заснував, де глуш була.

- Чий це хутір? – говорили. – Глухів! –
назва ця й на місто перейшла.

Вміли тут журитись й веселитись,
і сказати ворогові зась.
І гетьманська тут була столиця,
але назва Глухів збереглась.

Шанували корінь, цінували,
не шукаючи на сонці плям.
І ні разу місто не назвали
ні одного гетьмана ім'ям.

В скромній назві, в ріднім звичнім слові,
відчуваючи праглибину,
предки нам дають урок любові,
як нам цінувати давнину

(Д. Білоус «Глухів»).

*Глухів - районний центр Сумської області. У XVIII столітті – гетьманська столиця України.

◇ У чому відмінність між прикметниками "батьків" і "батьківський"?

◇ Чим відрізняються слова "братерський", "братній", "братський".

◇ Прочитайте текст. Які цінності важливі для поета? Як у твоїй сім'ї зберігається пам'ять про бабусю чи дідуся? Які цінності важливі для твоєї сім'ї, для тебе? Знайдіть слова, що вживаються в переносному значенні, визначіть тип перенесення ознаки. З'ясуйте спосіб творення підкреслених слів. Виконайте фонетичний, морфемний і словотвірний аналізи виділених слів. Охарактеризуйте смислові і стилістичні функції службових частин мови

Такий, як є, стою на кружині.
Мені нема що від людей ховати:
Он сад цвіте. Он... **одцвітає** мати.
Он батьків сміх... у рамці на стіні.
Стоять баби – в онуках квіт їх днів.
Стоять тітки у бабиному літі.
Дядьки – зніяковілі, ніби діти,
Від сяєва державних орденів.
Це – мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа ж його пречиста, яко свято,
А в серці дума й пісня обнялись.

Я весь у нього. Весь він – у мені
Своєю колосковою судьбою:
З веселим сміхом понад градобої,
І з **павутинням** думи по стерні (Борис Олійник).

Функція належності особі, яка є специфічною ознакою присвійних прикметників, може виявлятися у персоніфікованих назвах істот, явищ природи. Наприклад: *І не зчулися, як зустріли Дніпрові дівчата та до неї; І море ревнуло Босфорову мову, У лиман погнало, а Лиман Дніпрові Тую журбу-мову на хвилі подав (Т.Шевченко).*

Такі прикметники (відносного або якісного характеру) утворюються від власних особових назв за допомогою суфіксів **-ів (-ова, -ове, -еве), -їв (-єва, -еве), -ин (-ина, -ине), -їн (-їна, -їне)**: *Тичинине слово, Шевченкові поезії.*

З такими ж суфіксами утворюються прикметники, що становлять термінологічні словосполучення або крилаті вислови (пишуться з малої букви): *базедова хвороба, архімедова спіраль; бертолетова сіль, піфагорова теорема, соломонове рішення, ахіллесова п'ята.*

◇ За фразеологічними словниками дізнайтеся про значення таких крилатих висловів

гордіїв вузол, дамоклів меч, сізіфова праця, дем 'янова юшка, крокодилячі сльози, авгієві стайні, езопівська мова, прокрустове ложе.

За допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-)** утворюються прикметники (відносного або якісного розряду) також від іменників — власних назв, що входять до складу назв, які за змістом дорівнюють словосполучкам «імені когось», «пам'яті когось»: *Нобелівська премія, Франківська кімната, Шевченківська премія.*

◇ Познайомтеся з короткою анотацією. За таким зразком на основі матеріалів з Інтернет-сайтів складіть анотацію до словосполучення Нобелівська премія

Шевченківська премія - найвища відзнака за твори літератури та мистецтва в Україні. Заснована 20 травня 1961 року Постановою Ради Міністрів УРСР. Першими Диплом та Почесний знак лауреата 9 березня 1962 року отримали Павло Тичина, Олесь Гончар в галузі літератури

У 2009 року Шевченківську премію присуджено поету Гірнику Павлу Миколайовичу за книгу віршів «Посвітається».

◇ **Прочитайте текст. Визначіть стиль мовлення. Що вам відомо про Агатангела Кримського. Доповніть поданий текст інформацією про вченого із сайтів Інтернету і підготуйте коротке повідомлення для газети.**

Випишіть з тексту прикметники, утворені від власних назв, з'ясуйте спосіб їх творення. Перевірте за таблицею, що подана нижче. Утворіть прикметники від підкреслених слів. Знайдіть слова, утворені способом аббревації

Один з найбільших поліглотів свого часу, знавець більше шістдесяти мов народів світу, визначний історик Сходу, автор численних книг з історії Персії, Туреччини та інших східних країн і народів. Етнограф і фольклорист, невтомний дослідник історії і культури арабів, персів, тюрків, автор 26-томного зібрання монографій з проблем сходознавства і десятків підручників, вчитель кількох поколінь вітчизняного студентства. Усе це – Агатангел Кримський.

Народився Агатангел Юхимович Кримський 15 січня 1871 року в місті Володимир-Волинському в родині вчителя гімназії. Його батько походив з бахчисарайського татарського роду, який наприкінці XVII століття переселився з Криму до Литви. Мати – з бідної родини литовських поляків.

Невдовзі після народження Агатангела сім'я переїздить до Звенигородки, що на Черкащині, яка назавжди стала батьківською оселею для майбутнього поета і вченого. Навчався він у Острозькій прогімназії, закінчив Київську колегію Павла Галагана. Саме в ті роки опановує польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку та латинську мови. У колегії заприятелював з Павлом Житецьким, Михайлом Драгомановим, які пробудили в ньому любов до української мови, літератури, історії, завдяки чому він, не маючи й краплини української крові, присвятив своє життя українській науці та культурі.

Лазаревський інститут східних мов Московського університету визначив професію. Основними дисциплінами вченого були арабська філологія, іслам та арабська література, перська і турецька мова та література.

У 1918 році Агатангел Юхимович переїжджає з Москви до Києва, де разом з Володимиром Вернадським розвиває титанічну науково-педагогічну та громадську діяльність: очолює історико-філологічне відділення новоствореної Української академії наук, стає директором Інституту української наукової мови, завідувачем кафедри сходознавства **Київського** державного університету.

Своїм нащадкам – науковцям, історикам, літераторам – учений надзвичайної широти наукового діапазону залишив у спадок величезний творчий доробок: капітальні праці з історії і літератури арабів, тюрків,

персів та інших народів Близького й Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов, навчальні посібники з орієнталістики, дослідження з української лексикології та лексикографії, діалектології, правопису, українського літературознавства, фольклористики й етнографії.

Ім'я українського академіка Агатангела Кримського у 1970 році було занесене у затверджений XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних діячів світу (Я.Сингаївський).

При творенні прикметників за допомогою суфікса *-ськ-* від географічних назв і назв народів, основа яких закінчується на приголосний, відбуваються такі фонетичні зміни:

Г, ж, з (дз) + -ськ(ий) — -зьк(ий) [-дзьк(ий)]: *Прага — празький, Запоріжжя — запорізький, Сиракузи — сиракузький;*

К, ц, ч + -ськ(ий) — -цьк(ий): *Кременчук — кременчуцький, Череповець — череповецький; Бахмач — бахмацький, Але: Дамаск — дамаський, Мекка — меккський;*

С, х, ш + -ськ(ий) — -ськ(ий): *Одеса — одеський, Черкаси — черкаський, Карабах — карабаський, Золотоноша — золотоніський.*

◇ Перевірте правильність утворених прикметникових форм від географічних назв

Буг — бузький, Ветлуга — ветлужський, Волга — волзький, Гаага — гааський, Гамбург — гамбуржський, Люксембург — люксембургський, Лейпциг — лейпцизький, Острог — острожський, Великі Луки — великолукський, Вишній Волочок — вишньоволоцький, Кагарлик — кагарликський, Казбек — казбецький, Кобеляки — кобелякський, Ніцца — ніцький, Галич — галичський, Овруч — овруцький, Лепетиха — лепетихський.

◇ Прочитайте текст. З якими назвами професій ви знайомі, а про які почули вперше? Згрупуйте ці назви за відповідними суфіксами. Які з них продуктивні, а які ні? Перевірте за морфемним словником

Запишіть від своїх рідних назви осіб, утворені від назв ремесел

У селах Чернігово-Сумщини вживані такі назви ремесел (їхнє пояснення подаємо за словником української мови Б.Грінченка, словником східнополіських говорів П.Лисенка, етимологічним словником української мови):

бляхар - жестянник; кровельник; божник - продавець ікон; бутолом - робітник, який дробить каміння; тесля - той, хто будує хату; камінник - той, хто чистить димарі; каминар – сажотрус; критник – покрівельник; дровар - той, хто рубає дрова; дроворіз - той, хто займається різанням дров; дереворуб - той, хто займається рубанням лісу на дрова; санник - той, хто виготовляє сани; мотузник, шорник – той, хто виготовляє збрую для коней, хомути, сідла; валяшник – той, хто з вовни робить валянці; гребінник – той, хто виготовляє гребні і гребінці для прядіння; ложкар – той, хто виготовляє ложки, миски, хорешні (для печіння короваю), топорища на сокири, дерев'яні граблі.

Тема для розмови

◇ Прочитайте текст. Визначіть належність до стиль мовлення. Які цінності важливі для автора? Чи згодні ви з таким баченням?

Знайдіть слова, що вживаються в переносному значенні, визначіть тип перенесення ознаки. Поясніть слова, написані в лапках. Випишіть слова, утворені морфолого-синтаксичним способом. З'ясуйте спосіб творення підкреслених слів.

Людина виростає в середовищі рідної мови, "зростається" з нею: вміння говорити рідною мовою стає для людини таким же натуральним явищем, як уміння дихати, ходити, їсти. Людина стає співносієм мови. І хоча від окремого індивіда доля мови не дуже залежить, однак мова доти залишається живою, доки існує спільнота носіїв, що вивчають її і користуються нею як рідною.

Тому рідна мова є основою існування спільноти, це ланцюг, що поєднує нинішнє покоління з минулими і майбутніми, єднає людей у просторі. У живій мові процес "світотворення", "омовлення" світу не припиняється: кожне покоління робить до нього свій внесок, залишає у ньому сліди свого перебування на світі. Засвоюючи рідну мову, людина тим самим засвоює і закріплені в ній уявлення про світ, ставлення до нього, способи мислення тощо.

Мова є частиною соціального середовища, в якому формується і в якому живе людина.

Позаяк мовним навчанням і вихованням у ранньому віці дитини займається мати, то в деяких мовних спільнотах закріпився відповідний термін. Наприклад, німці вживають вираз "Muttersprache" ("Mutter" – "мати", Sprache – "мова"). Як поетичну назву уживають вираз "материнська мова" й українці (Я. Радевич-Винницький).

Тема 4. Національно-специфічне вживання зменшено-пестливих форм

Українці для виявлення емоцій, почуттів (чи закипить у серці гнів, чи охопить журба, чи ніжність розм'якшить серце) мають мову, що злеліяна не на прісному ґрунті граматики, а на полі битви у всьому розпалі, на вільних козацьких бенкетах і у свавільному побуті гайдамаки, мову, що злеліяна сумливими промовами до вітчизни бездомного блукальця на чужині, піснями любові...

Амвросій Метлинський.

Комунікативна розминка

Ще з дитинства вам відома казка про Телесика. Пригадуєте, в ній розповідається про народження хлопчика з деревинки. Багато є причин на те, чому люди поклонялися деревам. І однією з таких причин, за уявленнями наших предків, були родючі властивості дерев. Міфи, казки про походження людей з дерев відомі у світі. Пригадайте, які з таких казок ви читали?

А в українському фольклорі поряд з легендами про Адама, випліпленого з глини, знаходимо і перекази про першу людину з дерева. Таке ж походження мав Івасик з казки про Телесика.

Яку пісеньку співала мама (баба), пригадуєте? «Люлі, люлі, Телесику, заварили кулешику, з ручками, з ніжками, будемо тебе годувати». Зверніть увагу на підкреслені слова. Що вони, на вашу думку, означають? Про який кулешик ідеться, чому з ручками, з ніжками? Можливо, згадується про бабину кашу? Як ці рядки співвідносяться з рядками іншої колискової пісні:

Щоб зростало маленятко,
Наше любе пташенятко,
Наша квітонька маленька,
Наша зіронька ясненька.
Колисочка хить-хить,
Панасик спить-спить,

Колисочка хитнулася,
Панасику чихнулося.
Здоров'ячко у сердечко,
Рісточки – у кісточки,
А в ніженьки – подушка,
А в роточок – говорушка.

У жодній мові немає такої великої кількості емоційно-забарвлених дериватів, як в українській: *матінка, матіночка, матусенька, дідуньо, дідусь, бабуньцьо, бабусенько, стежечка, худібка, садочок, віночок, писаночка, гарненько, перстенець, ягідочка, волики, коники, городчик, гостоньки, перепеличка, воріженьки*). У цих словах знайшли відображення і ставлення до людини, і обожнювання природи. Риса, властива українській

мові, - це поєднання зменшено-пестливих суфіксів з дієслівними основами: *спатоньки, їстоньки* та ін.

◇ В яких стилях зустрічаються такі слова? Які національні особливості поданих слів? Чи притаманні вони науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилям? На підтвердження наведіть уривки з текстів. Виконайте морфемний і словотворчий аналізи підкреслених слів

мишка-шкряботушка, жаба-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик, ведмідь-набрід, кабан-іклан;

деревинка, колисочка, синок, золотий човник, срібне веселечко, двійнятка, матінка, бережок, рибка, голосок, гусятко, гусочка, крильце, сорочечка, казочка, в'язочка;

горобчик, чижик, овечки, щука-риба, перепілонька, райські пташки, волики, ластівочка;

огірочки, барвінець, пшеничка, васильчик, рутонька.

В українській мові широко використовуються суфікси емоційної оцінки *-ок-* (дуб-ок), *-ищ-* (руч-ищ-е), *-ечок-* (верш-ечок), *-еньк-* (дрібн-еньк-ий), *-ус-* (мат-ус-я), *-ичк-* (сестр-ичк-а) та ін. У певному контексті пестливі суфікси можуть надавати словоформі відтінків здрібнілості, іронічного звучання, актуалізують семантичний відтінок зневаги або сарказму, інтимізують виклад. Згрубіло-збільшувальні суфікси вживаються переважно для підкреслення сили, міцності, великого розміру чи фамільярної прихильності.

◇ Якого відтінку надають словам суфікси? Знайдіть слова, що вжиті в переносному значенні, назвіть вид перенесення

1. Ходи, ляшеньку, добре тебе почастую, - мовив Гаркуша, добуваючи шаблю з піхов (О. Стороженко). 2. Не буде нам з того добра через сусідоньки (з народної пісні). 3. Та де там воно рано? Вони надолужать то вмиваннячком, то взуваннячком... (І. Карпенко-Карий). 4. А я за упокой гумористичної душеньки отакенну свічечку поставлю (О. Ковінька). 5. Отаку невісточку придбай! Сидить собі, як панночка, замислилась, а ти роби та ще й мовчки (І. Карпенко-Карий). 6. Як став місяць серед неба. Ревнула гармата; Прокинулись ляшки-панки - • Нікуди втікати (Т. Шевченко). 7. Якби піти на вовчиська Чи на кабаняку. Щоб набратися самому Страху-переляку (П. Глазовий). 8. Накрутив Данило номер. Взявши трубку в руку, І гукнув: "Здоров, друзяко (П. Глазовий). 9. До нього [Данила] бігла вона [Мирослава], бігли маки на її платтячку, бігли, перетрушуючи ті маки, її ноженята, біг вітрець у її косах, що мали повів степу і смуток матіоли

(М.Стельмах). 10. Вони й не догадуються, Хведю, який толковий ти, сміливець і хитрунець! І де тільки навчився? ((М.Стельмах). 11. Гарний у тебе землячок, тільки бог йому смерті не дає, – нарешті заговорив Северин (М.Стельмах). 12. А хатина ж у розквітлому городі, як у віночку ховається. І зелено, і червони, і голубо, і біло, й синьо, й рожево коло тої хатки (Марко Вовчок). 13. Ой ти дівчинонько, моя вір'яночко, у тебе личенько – рум'яне яблунько. А твої вустонька, а твої губоньки – звелись пелюстоньки з вогнем докупоньки (І.Драч). 14. Що первий голосочок - батенько кличе, А другий голосочок - матінка кличе, А третій голосочок - братичок кличе, Да батенько кличе в терему мести, А матінка кличе кужелю прясти, А братичок кличе коня напувати...(з весільної пісні). 15. Язичок – це конусоподібний виступ м'якого піднебіння; виріст біля основи листка деяких рослин; внутрішні жувальця в комах; рухома пластівка в механізмах (зі словника).

Іменниковий словотвір у народній пісні найбільш активний і різноманітний порівняно з іншими частинами мови.

◇ Прочитайте вірш. Визначте основну думку авторів. З'ясуйте стилістичні функції емоційно-забарвлених суфіксів у словах. Прокоментуйте різновиди речень, ужиті в тексті

Така мала, цікава і зелена,
Так радісно всміхається до мене –
її уперше, юну і свавільну,
Від подруг, мами і коріння вільну,
Запрошено у вогнесяйне місто.
Тут буде бал!
І свічі, і намисто!..
...Ялиночко, ялинко, ялинятко,
Моє зеленороге оленятко,
Куди летиш?
Куди тебе несе?
Це ж просто маска, маскарад – і все!
Бо завтра, і не глянувши у вічі,
Із тебе знімуть новорічні свічі,
Обтрусять діловито мертві голки
І викинуть, покривджену і голу,
Немов на жар утрат і каяття –
На вулицю,
На холод,
На сміття!..(О.Матушек).

Продуктивним засобом "обрядового" й фольклорного словотвору вважається словоскладання. Наприклад: *дівич-вечір, хліб-сіль; чар-зілля, рута-м'ята.*

◇ Яку обрядову семантику виконують подані складні слова? Складіть казку «Мої мрії», використавши десять слів з поданих нижче

приворот-зілля, ромен-зілля, корінь-зілля, чар-зілля, рута-м'ята, калина-малина, вишенька-черешенька, розрив-трава, хрест-трава, переліт-трава, перекотиполе, жито-пшениця, трава-мурава, яр-хміль, сон-трава, люби-мене, іван-чай, нечуй-вітер, біс-дерево, бождерево, первоцвіт, зимоцвіт, пізньоцвіт, нечіпай-зілля, рай-дерево, рай-цвіт.

Тема для розмови

Мовознавець Олекса Наумович Синявський говорив своїм учням: "... працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться... Така праця ... збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну односторонність, хибні нахили залюблятися в одних словах (чи з певними наростками) і обминати інші. Багатющі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльності".

Прокоментуйте слова вченого. А що для вас означає працювати зі словом, зі словником? Для чого це потрібно у словотворі, морфології, граматиці? Обговоріть це в класі.

*Книга О.Синявського «Норми української літературної мови» була високо оцінена українськими мовознавцями. Зокрема, В.Сімович у вступному слові до книги зауважив: "Книжка пригожа не тільки для вчителя, не тільки для людей практики: редактора, письменника, коректора, урядовця і т.д., але й для науковця, і взагалі для всякого, кому дорога культура рідного слова, хто цікавиться розвитком української мови і повного розвитку її собі бажає".

Завдання додому

Українці для виявлення емоцій, почуттів (чи закипить у серці гнів, чи охопить журба, чи ніжність розм'якшить серце) мають мову, що злеліана не на прісному ґрунті граматики, а на полі битви у всьому розпалі, на вільних козацьких бенкетах і у свавільному побуті гайдамаки, мову, що злеліана сумливими промовами до вітчизни бездомного блукальця на чужині, піснями любові...- написав Амвросій Метлинський.

Продовжіть думку. Напишіть невелику статтю «Вираження характеру українців засобами словотворення».

Амвросій Лук'янович Метлінський (1814-1870) — український поет і етнограф, фольклорист, перекладач, професор Харківського (1848—1849) та Київського (1849—1854) університетів.

Тема 5. Граматичні категорії, граматичні значення і граматичні форми

Чим яскравіше день мій відгорить,
Тим більше світла до людей полине.

Ганна Чубач

Комунікативна розминка

Цікаве слово "сусід". Воно утворене складанням префікса су- і слова сидіти. Отже, сусід - це людина, яка пов'язана з іншою за місцем свого перебування. У народі кажуть "Не купуй собі дім, а купи сусіда, хату придбаєш, а сусіда не продаси". У живому слові, суперечливій думці, в гурті українці здавна утверджували визначальні форми етикету й поведінки.

А чи часто ви спілкуєтесь із сусідами? Чи знаєте, хто біля вас поруч живе? Чому? Що, на ваш погляд, дає спілкування із сусідами? Обговоріть цю проблему в класі.

🔍 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення і мовні засоби, основну думку автора. Визначте лексичні і граматичні значення слів *сусіди* і *люди*. З'ясуйте, які спільні граматичні значення властиві виділеним словам. Поясніть правопис слова *недоречна*. Випишіть слова, де наявні чергування [О] та [Е] з [І]

УРБАНІСТИЧНИЙ МОТИВ

У мене **сусіди** – **люди** хороші,
Щоднини вітаємось чемно, як слід...
...А **сходи лежать**, мов застигла гармошка,
Якою **не грають** вже тисячу літ.
Не грають. До рук **не беруть** – недоречна.
Колись-то збирались. Ця звичка мина...
Ми знаємо **ціни** на імпортні **речі**,
Сусідів – не знаємо імена.
Ми чемно вітаємось. Чемно минаєм.

Ми так бережемо ретельно свій час.
Ми чемно нічого у них не питаєм,
І чемно вони **не питають** у нас.
Отак і живемо. Живемо – не тужим.
Живемо – не дружим. І якось живем...
А нас **розділяють** не стіни – байдужість,
Ота, що одвічно бере за живе.
Отак і живемо. А вечір приходить –
У дверях швиденько повернем ключа...
Тоді на гармонь обертаються сходи
І тихо до ранку самотньо **звучать** (Олена Матушек).

Досліджує граматичну будову граматики. Термін **граматика** веде свій початок від давньогрецького словосполучення *grammatiké téchné*, що перекладається як *мистецтво* читати і писати літери. Проте первинне значення було втрачено ще в античні часи і стало означати науку про будову мови взагалі.

ГраMATика - це розділ мовознавства, що вивчає закономірності будови слів нашої мови, а також словосполучення і речення.

ГраMATика поділяється на два тісно пов'язані розділи: *морфологію і синтаксис*.

У граматиці найбільш повно відбиваються своєрідні риси національної мови. ГраMATична будова української мови разом зі словниковим багатством становить її основу, своєрідність і неповторність. ГраMATичні засоби віддзеркалюють спосіб світосприйняття і мислення певного народу, сприяють точному відтворенню думки.

Морфологія (від грецьких слів *morphé* - форма і *lógos* - наука, вчення) - це розділ граматики, що охоплює словотвір, вчення про структуру слова, форми словозміни, способи вираження граMATичних значень, а також учення про частини мови і властиві їм способи словотворення.

Основними поняттями морфології є граMATичне значення, граMATична форма слова, словоформа і частини мови.

Словоформа – це конкретна граMATична форма слова. Наприклад: у словосполученнях *побачив сусіда, порадив сусіду, захоплююся сусідом* вжито три словоформи слова *сусід*.

У кожному повнозначному слові тісно поєднується два значення: лексичне і граMATичне значення.

Слово сусід означає той, що мешкає поруч, тобто має одне лексичне значення. Водночас це слово має рід, число, відмінок, тобто вжите у формі чоловічого роду, називного відмінка, однини.

Отже, повнозначне слово має, як правило, одне (основне) лексичне значення і кілька граматичних значень.

◇ Прочитайте текст. Визначіть тип мовлення, основну думку автора. Чому важливо підтримувати добросусідські стосунки? Чому автор вживає паралельно слова *сусіда* і *сусід*?

Перепишіть текст, розкривши дужки і поставивши розділові знаки. У виділених словах усно визначте спосіб вираження граматичних значень. З'ясуйте, чи можуть однією граматичною формою виражатися кілька граматичних значень. Наведіть з тексту приклади, в яких засобом вираження граматичного значення є службові слова.

Звичайно що **сусіда** дитини не виховає. Але батьківське виховання при допомозі **сусідів** важливе та бажане. Особливо (як) що цей приклад зразковий. Звідси і народна сентенція "Добрий сусід кращий за далекого родича". Життя сусідів відбувається на очах один в одного «знають сусіди твої біди». (Най) швидшу допомогу та пораду можна одержати від (**най**) **ближчого сусіда** як і позичити необхідну річ. Тому (й) актуальним є вислів "До доброго сусіда можна й городом ходити а до далекого родича й полями (не) обійдеш".

Підтримувати добросусідські стосунки не так (то) й просто проте конче (не) обхідно. В Україні збереглась традиція за якою дорослі діти влаштувавши власну сім'ю будують нові хати (по)руч з батьками що (б) родинні зв'язки посилити сусідськими. Та (й) саме життя родин у колах сусідів протягом віків породило педагогіку добросусідства. Її покликання гармонізувати сусідські взаємини, уникати конфліктів, згладити (не) порозуміння через сусідську взаємність вводити молоду поросль у життя громадське суспільне вчити її жити з людьми і для людей любити свою націю та поважати сусідні народи (М.Стельмахович).

Для позначення класів однотипних граматичних значень (роду, числа, відмінка та ін.) вживається поняття **граматичні категорії**. Кожній частині мови властива особлива система граматичних категорій. Так, в українській мові для іменника властиві число, відмінок і рід, для прикметника - число, відмінок, рід і ступені порівняння.

Граматична категорія ґрунтується на двох і більше граматичних значеннях.

◇ Прочитайте текст. Визначіть тип мовлення, основну думку автора. Чому так важливо не марнувати день? Випишіть епітети з тексту. Поясніть правопис слова *святкую*.

З'ясуйте, які слова в наведеному тексті мають лексичні і граматичні значення. Чи є слова, в яких наявне лише граматичне значення? Визначте спосіб вираження граматичного значення.

СВЯТКУЮ ДЕНЬ

Святкую день: веселий і сумний,
Який не є, а я його святкую.
У кожному ранку стільки новизни,
Що я невдач минулих не рахую.
Хай кожна мить минається, летить...
Але на святі довшають хвилини.
Чим яскравіше день мій відгорить,
Тим більше світла до людей поплине.
І вечори святкові не спішать:
Останній промінь спішно не ховають.
Якщо із буднів не зробити свят,
То і найвищі обрії злиняють (Ганна Чубач).

Рефлексія і самоперевірка

1. Назвіть основні поняття морфології.
2. Як розрізнити лексичне і граматичне значення?
3. Які існують способи вираження граматичних значень?
4. Подані в дужках слова поставте у потрібній граматичній формі.

Визначіть, які граматичні значення їм властиві: старший (малий) за тебе; багато хто мріє (ловити) синього птаха; запитаю (він); потрібно до (хтось) звернутись.

Тема для розмови

Тривалий мир, дружба, сусідство – кажемо ми, коли маємо на увазі щось постійне, розгорнуте в часі. А чи не буде мовним гріхом вживання з цими ж словами пароніма **тривкий**? Мовознавець Олена Тодор вважає, що це залежатиме від контексту: йдеться про щось довгочасне чи про те, що важко зруйнувати, стале, стійке. Яка ваша думка? Коли **мир, дружба, сусідство** можуть бути тривалими, а коли тривкими? Обговоріть це в класі.

Тема 6. Морфологічні засоби виразності мови

Слова росли із ґрунту, мов жита,
Добірним зерном колосилась
мова.

Вона як хліб. Вона мені свята.
І кров'ю предків тяжко пупурова.
(Л.Костенко).

Комунікативна розминка. "Зверни своє серце до книги" - таку ідею сповідують організатори «Форуму видавців – дітям», який щорічно відбувається у Львові.

Ви теж запрошені на виставку «Улюблена книжка». Які книги ви сподіваєтесь побачити на виставці? Що для вас буде головним при виборі книги: культура книги (оформлення обкладинки, ілюстрацій) чи змістове наповнення? А, може, для вас важить і зміст, і форма? Як ви розумієте вислів «книгу треба вміти читати»?

Обговоріть цю проблему в класі.

Про український кличний відмінок письменник та перекладач О. Кундзіч слушно написав: «Я собі образно уявляю кличну форму, як простягнені до когось руки в більш чи менш підкресленому жесті».

◇ Прочитайте текст. Опишіть образ стежки, створений автором у цьому тексті. З допомогою яких слів/частин мови художник слова описує/ характеризує цей образ? Уявіть собі, що ви художник, який створює ілюстрацію до тексту. На які слова/ частини мови/ ви звернете увагу в першу чергу? Яку смислову і стилістичну функцію виконують у тексті займенники? Визначте стилістичні відмінності коротких і повних прикметників.

СТЕЖИНА

Чому живе, і сам не знаю,
В моєму серці стільки літ
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.
Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?
Дощами мита-перемита,
Снігами вметена у даль.

Між круглих соняхів у літі
Мій ревний біль, мій ревний жаль.
Моя надієчко, я знаю:
Мій крик життя на цілий світ —
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.
Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?(А. Малишко).

Цей вірш Андрія Малишка є лебединою піснею поета. Образ вузенької, протоптаної босими ногами стежини у рідному селі, котра веде у світ широкий, - це символ самого життя..

Своєрідна коштовність нашої мови – можливість використовувати звертання (часто образне) у кличному відмінку, що має тільки йому властиві закінчення, пор.: *Ганно, книжко, перемого, Галинко, Ярусю, сину, тату, часе, можновладче, Львово, Києве, любове, радосте* та ін.

Господи Слово
Вічна осново
Сонцеголово
Слово горить
Ніжносте Слово
Лютосте Слово
Вічносте Слово
Я твоя мить (І. Драч).

◇ Прочитайте текст. Про кого пише Олександр Довженко? Як опоетизовує він життя звичайних селян, хліборобів? З якою метою робить це письменник? Яку смислову і стилістичну роль відіграють у тексті службові частини мови? Слова якої частини мови найчастіше повторюються? Чому? Яка стилістична функція сполучника *але*? Яка стилістична функція сполучника *як*? Якого стилістичного ефекту досягає автор, уживаючи заперечні частки?

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим

хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем,- легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немічною.

Серед майстрів української прози ХХ століття постать Уласа Самчука чи не найсамобутніша. Мовна особистість письменника розкривається через мову його художніх творів, через сукупність виражальних засобів, які вирізняють майстра як індивідуальну особистість з-поміж інших митців художнього слова. Мовотворчість Самчука характеризується використанням кожного слова з певною семантичною і стилістичною настановою.

Прочитайте текст. Визначте стилістичну функцію різних частин мови у тексті. З якою метою уведена метаформа «оченята горіли кусниками полірованого антрациту»? Яке стилістичне забарвлення дієслів?

І так Марії пішов шостий рік. Її голівка вкрилася чорними м'якими кучерями, оченята горіли кусниками полірованого антрациту. Батька кликала татом, матір — мамою. Любила це робити безупинно. Але мати її в той час застудилася й дістала страшну хворобу. Кашляла, хапалася за груди. Ті пишні, колись повні молока груди зів'яли тепер і висохли. Батько працював у каменоломнях. Тоді починали будувати будинки з каменю, і батько не вилазив зі скали. Він мав велику бороду і вуса. Прийде ввечері натомлений додому, скине мокре взуття, сяде коло столу і жує кусень хліба або бараболу «з мундирами». Марія одразу коло нього.

— Тату!.. — А що, доню? — Мозна до вас на луці?.. — Ну, ходи, ходи...

Вмоститься «на луці» і що ж?.. Отак сидіти спокійно і слухати, як тато дихає, дивиться, як поволі жує, як ворухиться його борода і моргають вуса. О ні! Нащо ж тоді ті вуса і та борода такі великі й такі м'які? Так і просяться запусити у них рученята і потягати як слід. І Марія береться за свою працю. Що їй до того, що тато втомлений? Він крутить головою і мовчить, ніби зовсім нічого не зауважує. Сильний тато, добрий тато. Марія горда таким татом, бо такого тата немає на цілому світі (Улас Самчук «Марія»).

Тема 7. Прийменник, його особливості

«У кожного – своя стежка у світ слова, у світ,
що за словом...»

Андрій Содомора

Комунікативна розминка

Кожна зустріч з деревом, із квіткою пробуджує в нас нові сили й водночас нагадує, що всі ми – діти нашої матінки-природи...Відомому українському поету Олександру Олесю дитинство згадувалося "суцільною казкою природи", де в бабусиному саду "малими ласували соковитими абрикосами". Майбутньому письменнику Борису Антоненку-Давидовичу у бабусі "... завжди пахло м'ятою і любистком, коло хати чекав садок із сливками та грушками, якими бабуся частувала..., на клуні жив лелека, а за клунею – хаші бузини, де добре ховатися". А поет Микола Сингаївський зізнавався, що рядки його поезії і прози народжені "з трави, гаїв і перелісків, віковічних зеленошумних борів і поліських озер, невеличких річок і льоноцвітних ланів, житніх перепелиних вечорів і жайворонкових світанків".

Отже, "...якщо комусь і варто вклонитися, то насамперед рослині, від неї людина черпає все необхідне для життя...". А яка ваша думка стосовно цього? Обговоріть цю проблему в класі, залучивши до своїх міркувань вірші і спогади письменників про природу.

◇ Пізнання світу починається з добра, природа ж, рослинний світ зокрема, і є отим добротворцем для людини, якою вона шанувала й обожнювала в усі часи. Як ця ідея знаходить вияв у тексті, що поданий нижче? Прикладом якого стилю і типу мовлення є текст?

Назвіть службові частини мови. Яка їхня смислова і стилістична функція в цьому уривку?

Прочитайте текст без прийменників, сполучників, часток. Чи зберігається в такому випадку зв'язок між словами? Чому? Випишіть слова, написані через риску, поясніть їх правопис. Яка роль прийменників у тексті? Випишіть прийменники, визначте, з якими частинами мови, в якому відмінку вони вживаються та які відношення виражають (просторові, часові, причинові, мети тощо). Поясніть правопис виділених прийменників.

Людина починається з любові. А любов виростає з дитинства. Чарівне це слово знаємо з/малечку, навчилися вимовляти його з/поміж перших слів, дорожити ним, як молитвою. Але не пригадаємо тієї часиночки, коли

воно вперше засяяло в душі і наповнило її ясною хвилею добра. Бо чи ж дано запам'ятати ту благодатну мить, коли білими крилами чистоти вїйнула над нами колискова або перший раз усміхнулася нам мама, коли блиснуло у небі сонце, і замля постелилася для першого кроку.

Ні, і тиха колисанка, і святий образ мами, і сонце в блакитному небі, і земля – все це дається, як найдорожчий дарунок світу, і приходить у життя не/помітно, як являється у всій своїй красі і силі любов.

І все/ ж /таки настає та добра година, коли витворюється велике диво, - на чистих берегах дитинства в/раз виринає перший знак життя і на увесь вік западає в небеса пам'яті. Вертаєшся до того відліку з/ даліни літ, як до райської пристані за блакитно-сонячними серпанками, що ледь мріють **по/між** просторів – у зовсім іншому, казково-пісенному світі, і в дивному передчутті бачиш той чарівний знак так близько...Така вже дивовина людської долі, що на берегах дитинства найперше запам'ятовуємо не сонце в його сліпучому сяйві, не обшир неба, а дерево біля хати, гілку **по/при** шибки або квітку - чи зросла вона в саду, чи вигаптована морозом на віконному склі...

Людина починається з любові. А любов виростає з дитинства.

Виростає з лагідного дотику маминих рук і ласкавого маминого слова, з тихої колискової і веселки в небі, з квітки і вишні або яблуні під вікному, бо в квітці і в дереві так багато добра до людини, що, раз торкнувшись цнотливої дитячої душі, воно **в/продовж** цілого життя зоріє, як неопалима купина (Я.Гоян).

Прийменник – це службова частина мови, яка разом з непрямыми відмінками оформляє залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні чи реченні.

Прийменники належать до категорії найбільш частотних слів у текстах різних стилів. Наявність у мовленні прийменників вказує на такі якості мовленнєвої культури, як точність, чистота, граматична правильність, виразність, логічність, послідовність.

Прийменники служать одним із засобів вираження синтаксичних відношень між словами: **просторових** (*росте в полі, йде до хати, книжка на столі, учні біля школи*); **часових** (*з того часу, під час сніданку, без п'ятнадцяти хвилин дванадцята година, завдання на тиждень*); **причинових** (*плакати від болю, дякуючи вам, з огляду на обставини, внаслідок неврожаю*); **об'єктних** (*взятися за роботу, питати про школу, додати до суми, одягти на голову*); відношень **мети** (*піти по воду, прийти на поміч, залишити про всяк випадок, заради життя*); **способу**

дії (сказати по правді, зробити з охотою, пірнути з головою, узятися під боки) тощо.

Кожний прийменник має визначене коло зв'язку з відповідними відмінками і виражає певні відношення тільки з відповідною формою.

◇ Зі словом «край» складіть не менше чотирьох речень, в яких розкривалися б різні значення цього слова:

- а) «край» — регіон, частина території;
- б) «край» — «відріж» (дієслово);
- в) «край» — «межа»;
- г) «край» як прийменник.

◇ Прочитайте текст. Про які історичні події згадується в ньому? Випишіть з тексту прийменники, визначте, які з них є синонімами. Синонімічні ряди прийменників доповніть власними прикладами. При потребі зверніться до довідки, що подана нижче. Поясніть, до якої групи за походженням належить кожен прийменник.

Яничарів дуб

Неподалік величезного яру стоїть старезний дуб. Дуже давно побіля нього жила вдовиця, а в неї - двоє діток. І горе було в тім, що в нашій краї тоді панували турки, яким належало сплачувати податок кров'ю. Щороку відбирали від матерів малолітніх дітей. Везли з України на чужину, примушували забувати рідну мову, виховували з них яничар-солдат...

То ж мати-вдовиця завжди поруч себе тримала сина. Та ж не вчула, як нагрянула біда. Стогін, крики доносилися із села на околицю. Вона схопила синопку на руки і кинулася ховатися з двору. Та було пізно. У двір шалено ввірвався яничари, ударив жінку нагаєм і вихопив з рук дитину...

Поминув час. Уже донька підросла, заміж вийшла, народила сина. І ще семи років не виповнилося дитині, як повторилася лиходійна історія. Знову яничар, знову смерть, тільки вбив він молоду матір. У цю мить вибігла з хати вдовиця, заридала, як та чайка, забилася об землю. І яничари ну стало не по собі. Йому здалося, що десь він чув цей голос, десь бачив цю хатинку. І раптом упізнав у жінці свою матір. Кинувся до неї, ламаною мовою, напівзабутими словами. І жінка впізнала. Це ж її син, забраний давно-давно в неволю.

- Мамо, а кому ж я причинив зло? – з розпачем закричав син.

Розридалася мати побіля сина:

- Синку, ти вбив свою сестру.
- То ж призначте мені кару за це, - мовив син з глибоким сумом.
- Не суддя я тобі, сину. Сам вибери собі кару... промовила крізь сльози вдова.

Взяв яничарин аркан і прийняв смерть коло дуба. Ще й тепер росте над яром цей дуб. Він повідує нащадкам страшну історію, він учить мудрості, застерігає від лиха (О.Чорний).

◇ У "Словарі української мови" Б.Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях слова. Поясніть, як ви розумієте значення цих слів. Які словотворчі засоби використані для утворення цих слів? Чи функціонують вони тепер?

матінкувати, матеркувати, маткувати, безматній, пані- матка; дідовід, дідовник, дідизна, дідичність, дідівщина; дідівство; дідичанка; дідиччун; дідичня; дідизний; дідинець; бабкуватий, бабити, бабитися, бабинець, розбабка, бабизна, бабівщина, бабниця, бабіти; братань, братани, братана, братак, братня, братиця, братовизна, братки, братщина, братівщина; дітвага, дітва, дітвачця, дітко, дітний, дитинець, дитун.

Тема для розмови

Забуваємо про травинку...От вона й нагадує про себе. Вже навіть не собою, не зеленню – стежкою, стежечкою. Не було б травинки – не було б і стежечки. А що то за життя без стежечки?.. Стежечка – то наша пам'ять. То – повернення. До батьківських порогів, звідки босоніж пускалися по траві. А де стежки немає, там людині незатишно, чужо. ...немає стежечки – немає пам'яті...

Про яку стежечку йде мова? Обговоріть це питання в класі. Зіставте ці слова з таким висловом епіграфом Андрія Содомори «У кожного – своя стежка у світ слова, у світ, що за словом...».

Андрій Содомора - літературознавець, письменник, перекладач, автор книги «Наодинці зі словом» (1999).

Рекомендована література

Основна

Жайворонок В. Українська етнолінгвістика / В.Жайворонок: Нариси: навч. посіб. –К.: Довіра, 2007.-262с.

Допоміжна

Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення/М.Демський.-Львів.-1994.-62с.

Дмитренко М. Українські символи / Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я.- К.: Редакц. Часопису "Народознавство".- 1994.-140 с.

Етнопсихологія: навчально-методичний посібник / за ред. Л.Е.Орбан, В.Д.Хруща. - Івано-Франк.: Прикарп. ун-тет ім. В.Стефаника, 1994.- 83 с.

Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова /С.Я.Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 249 с.

Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне "Я"/ Святослав Караванський. - К.: Видавничий центр "Академія", 2001. - 240 с.

Кононенко В.І. Українська етнолінгвістика / В.І.Кононенко.- Івано-Франківськ.- 2010.- 257 с.

Лозко Г. Українське народознавство /Г. Лозко.- К.:Зодіак.- ЕКО, 2010.- 368 с.

Потапенко О.І. Етимологія української мови /Потапенко О.І., Кожуховська Л.П., Довбня Л.Е., Чубань Т.В., Левченко Т.М. /За заг.ред. О.І.Потапенка.-К.: Міленіум, 2002.-204 с.

Потапенко О.І. Цікаве мовознавство / О.І.Потапенко.-Біла церква, 1996.-204 с.

Семеног О.М. Виховний потенціал лінгвокультури рідного краю /О.М.Семеног : навчальний посібник.- К.-Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. – 105 с.

Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка / М.Г.Стельмахович: навч. посібник.- К.: ІСДО, 1996.- 288 с.

Ткач М. Дерево роду / М.Ткач.-К.: МПП.- Анфас, 1995.-105 с.

Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму / В.Д.Ужченко. -К.: Рад. шк., 1988.-134 с.

Українські приказки, прислів'я, і таке інше //Збірник О.В. Марковича та інших. Уклав М. Номис / Упоряд., примітки та вступна стаття М.П.Пазяка.- К.: Либідь.- 1993.- 768 с.

Українська родина: Родинний і громадський побут: Навч.-метод. посібник /Упор. Л.Орел.-К.:Вид-во ім. О.Теліги, 2000.-424 с.

Словники

Биби́к С.П. Словник епітетів української мови /Биби́к С.П.; за ред. Л.О.Пустовіт.-К.: Довіра, 1998.-431 с.

Білецький-Носенко П.П. Словник української мови /П.П.Білецький-Носенко.- К.: Наук. думка, 1966.- 422 с.

Білоус М. Екологія українського слова / Білоус М., Сербенська О.. Практичний словник - довідник. –Львів: Вид. центр ЛНУ імені Франка, 2005.- 88 с.

Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А.Кузнецов . – СПб.: "Норинт". – 1998. – 528 с.

Ващенко В.С. Словник полтавських говорів /Ващенко В.С. - Х.: Вид-во Харк. ун-ту. 1960. - Вип. 1. - 107 с.

Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови /Й.О.Дзендзелівський. –К.:Наук. думка, 1987.–299 с.

Етимологічний словник української мови: У 7-т. /АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Ред.кол. О.С.Мельничук (гол.ред.), І.К.Білодід, В.Т.Коломієць, О.Б.Ткаченко.-Т.1-4.- К.: Наук. думка, 1982-1997.

Культура української мови.: Довідник /С.Я.Єрмоленко, Н.Я.Дзюбишина-Мельник, К.В.Ленець та ін.; За ред. В.М.Русанівського.-К.: Либідь, 1990.-304 с.

Лисенко П.С. Словник поліських говорів /П.С.Лисенко. - К.: Наукова думка, 1974. - 260 с.

Матейко К. Український народний одяг /К.Матейко: Етнографічний словник.-К.: Наук. думка, 1996.-196 с.

Никончук М.В. Матеріали до Лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся /М.В.Никончук. - К.: Наукова думка, 1979. - 315 с.

Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології/ Сергій Плачинда.- К., 1993.-214 с.

Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства /О.І.Потапенко, В.І.Кузьменко.- К.: Укр. письменник, 1995.- 291 с.

Сизько АГ. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини /А.Г.Сизько. – К., 1990. - 99 с.

Словарь української мови /За ред. Б.Грінченка. – Т.1-4.-К.: Довіра-Рідна мова, 1997.

Словник символів культури України /За заг. ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка.-К.:Міленіум, 2002.-260 с.

Словник синонімів української мови: В 2 т. /А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін.-К.:Наук.думка, 2001.

Україна в словах. Мовоукраїнознавчий словник-довідник.упор. і кер. Н.Данилевська. - К.: Вид-во "Просвіта", 2004.- 704 с.

Українська мова: програма для профільного навчання учнів 10-11 класів (профіль – українська філологія)/ Уклад.: Л.Мацько, О.Семенов, Т.Груба, Т.Симоненко.- К., 2017.

Затверджена МОН України, наказ №1407 від 23 жовтня 2017 року
<http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>

Мета і завдання профільного навчання з української мови

Мова є одним із найважливіших засобів профілізації старшокласників, оскільки вона вербалізує картину світу і цим самим є основою цілісного світогляду кожної особистості. Старша школа характеризується тим, що підсумовує та узагальнює весь навчально-виховний процес загальноосвітнього навчального закладу, формує загальнолюдські, зокрема морально-етичні цінності (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), компетентності, важливі для сучасної, конкурентоздатної на національному та глобальному ринку праці особистості, її успішної самореалізації в суспільстві.

Особливістю профільного навчання з української мови є інтенсивний мовний та інтелектуальний розвиток старшокласників, їх творчого мислення, уяви, мовного чуття і мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки, мовнокомунікативних умінь, творчих здібностей, формування навичок самостійної навчальної діяльності, мовленнєвого самовдосконалення, що значною мірою впливають на якість опанування інших шкільних предметів, визначають досягнення у майбутній професійній сфері, сприяють соціальній адаптації.

Програма з української мови для профільного навчання учнів 10-11 класів (філологічний напрям, профіль – українська філологія) (далі - Програма) розроблена на підставі Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392, з урахуванням Державного стандарту початкової загальної освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 р. № 462), Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (2003), «Рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європи» (2006), програми із української мови для 5–9 класів для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (2012-2015, зі змінами 2017 р.), відповідно до Концепції профільного навчання в старшій школі (наказ Міністерства освіти і науки від 21.10.2013 р. № 1456), положень концепції «Нова українська школа» (2016 р.), Типового навчального плану для 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (проект) (2017).

Мета профільного навчання української мови(філологічний напрям, профіль – українська філологія)(далі – профільного навчання)полягає у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багаті мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізовувати.

Завдання профільного навчання української мови:

- виховання громадянина і патріота Української держави; формування національної ідентичності як складової частини європейської приналежності;

- формування ціннісного ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, культурної цінності народу, мотивації знати сучасну українську літературну мову й досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя, готовності до усвідомленого вибору майбутньої професії й отримання професійної гуманітарної (філологічної) освіти; розвиток інтелектуально-креативних здібностей школярів, виховання потреби безперервно вчитися шляхом опанування еталонними художніми текстами; словниково-довідниковими засобами вдосконалювати власне мовлення;

- формування ключових і предметних компетентностей учнів;

- *формування мовних і лінгвістичної компетентностей* учнів, зокрема:

- *поглиблення знань про мову як багатофункціональну знакову систему і суспільне явище* шляхом усвідомлення основних процесів, що відбуваються в мові; ознайомлення з мовознавством як наукою і працями провідних вітчизняних лінгвістів, формування уявлень про лінгвістику як складову загальнолюдської *культури*; *інтелектуалізація* мовлення учнів, актуалізація їх лексичної, семантичної, граматичної компетентностей; вироблення мовного *смаку* шляхом розширення лінгвістичного (філологічного) світогляду; застосування отриманих знань і вмінь у власній мовленнєвій практиці, у тому числі професійно орієнтованій сфері спілкування;

- *формування мовленнєвих, комунікативних компетентностей*, зокрема:

- *шляхом поглиблення знань про функціонально-стилістичну систему української мови, уявлень про мовленнєву діяльність, її основні види і особливості, засвоєння норм мовленнєвої поведінки* в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок усного і писемного

спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах; оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної *комунікації*, що відповідає досвіду, інтересам, психологічним особливостям учнів, для досягнення життєвих і професійних цілей; генерування вартісних зразків *власної мовленнєвої творчості*, виховання потреби самоосвіти, удосконалення навичок самоконтролю, особистісно-мовленнєвої діяльності;

- оволодіння уміннями *сприймати, аналізувати, зіставляти* мовні явища і факти, *коментувати*, критично *оцінювати* їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, достовірності; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення;

- формування здатності *логічно обґрунтовувати* позицію, а також умінь і навичок переконливо висловлювати свої думки, почуття, погляди в різних комунікативних ситуаціях, тлумачити поняття, факти, (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів), *дискутувати*, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами, вести конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм;

- формування умінь *генерувати нові ідеї й ініціативи* та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави; уміння конструктивно *спілкуватися в колективі*, проявляти *лідерські якості*; реагувати мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, попереджувати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; конструктивно керувати емоціями; *адаптуватися* до нових умов, вирішувати нестандартні завдання; працювати у групі, в команді;

- *формування лінгвокультурознавчої компетентності* через розвиток цілісного уявлення про мову як національно-культурний феномен, розуміння національної своєрідності української мовної картини світу, знання констант української національної культури, концептуальних лінгвокультурем, виховання поваги до інших етносів, їхніх мов, звичаїв, традицій, культури, історії; готовності до міжкультурного діалогу, пізнання різних культур; умінь *сприймати мову як мистецьке явище*, що має естетичну цінність, через твори мистецтва;

- *формування дослідницької, медіаосвітньої компетентності*, умінь *сприймати, розуміти, систематизувати, перетворювати*, використовувати інформацію з різних джерел, у т.ч. довідкової інформації (словники, енциклопедії, онлайн-ресурси тощо); електронних засобів масової інформації (електронної пошти, сервісних програм мережі);

- *формування умінь і навичок самостійної філологічної роботи* з текстами різних стилів та жанрів, у тому числі з текстами, які сприяють

гармонізації психоемоційного стану, містять моделі досягнення свободи особистості, соціальної захищеності, сімейного щастя, кар'єрного зростання та ін., з різними джерелами наукової, довідкової інформації з лінгвістики, лінгвістичними словниками, зокрема електронними, для визначення мовної норми, пов'язаної з уживанням у мовленні того або іншого мовного явища; оволодіння основними прийомами інформаційної переробки /обробки, редагування тексту.

Визначені завдання відображені у предметних і ключових компетентностях, очікуваних результатах, реалізуються через мовленнєву (комунікативну), мовну, лінгвістичну, соціокультурну (лінгвокультурну), діяльнісну (стратегічну) змістові лінії Державного стандарту з української мови та наскрізні лінії «Екологічна безпека і сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність».

У структурі програми виділено такі складники: пояснювальна записка, основна частина (власне програма) і додатки.

Основну частину програми структуровано у вигляді таблиці, яка охоплює такі елементи: 1) очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів; 2) зміст навчального матеріалу мовної, лінгвістичної, змістової лінії; 3) мовленнєва (комунікативна) змістова лінія; 4) соціокультурна змістова й наскрізні лінії. Поданий у програмі розподіл годин є орієнтовним; учитель може на власний розсуд змінювати його з метою педагогічної доцільності.

Програма розрахована на вчителів української мови і літератури старших класів, а також на учнів-старшокласників, оскільки містить рекомендації для організації самонавчання та самооцінки і підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

Програма орієнтує не тільки на вивчення української мови, а й на обізнаність з філологічною галуззю в її зв'язках з іншими гуманітарними галузями (іноземною мовою, історико-літературною, мистецькою, природничо-науковими, інформаційно-цифровою та ін.).

Досягненню мети і розв'язанню завдань профільного навчання української мови сприятиме використання положень взаємопов'язаних сучасних наукових підходів: особистісно орієнтованого, компетентнісного, комунікативно-діяльнісного, когнітивно-комунікативного, соціокультурного, текстоцентричного.

Особливо посилюється увага до *компетентнісного* підходу, запропонованого Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти (2003), в «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей ціложиттєвої (все життєвої) освіти» (2006), у виразненого в Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти (2011).

Відповідно Концепції «Нова українська школа» (2016) учні мають не тільки опанувати зміст навчальної дисципліни, а насамперед набути умінь і навичок, важливих для всебічного розвитку особистості громадянина України, морального та професійного зростання.

За Національним освітнім глосарієм (2014), компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особистості успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні освіти. Отже, компетентність – це набуті реалізаційні здатності особистості до ефективної діяльності.

Визнання компетентнісного підходу провідним у навчанні передбачає формування не лише предметних (*мовних, лінгвістичних, лінгвокультурознавчої, комунікативних, мовленнєвих, дослідницьких, медіа освітніх та ін.*), а й ключових (*загальноосвітніх*) компетентностей, зміщення акцентів зі знаннєвого на дієвий освітній результат: знання мають бути інструментом у розв'язанні життєвих проблем, засобом особистісного розвитку, соціалізації учнів, успішного професійного і особистісного становлення. *Ключові (загальноосвітні) компетентності* – це здатності, яких набуває кожен учень як суб'єкт навчально-виховного процесу для самовизначення, загального розвитку й самореалізації.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів відображені в компонентах ключових і предметної компетентностей, які мають бути сформовані у процесі навчання: когнітивний (знаннєвий), що окреслює відображає свідоме оволодіння мовою у послідовності від знань у вигляді правил та інструкцій до мовленнєвих навичок і вмінь (компетентностей) на основі засвоєних знань, праксеологічний (діяльнісний), що передбачає цілеспрямовану підготовку до виконання успішної, ефективної, оптимальної діяльності з метою досягнення очікуваного результату, аксіологічний (ціннісний) (у процесі співпраці вчителя та учнів під час навчання української мови створюються нові цінні продукти, розвивається творчий потенціал особистості), інтерактивний (поведінковий), що відображає тактики та стратегії взаємодії суб'єктів в умовах профільного навчання.

**Можливості предмета «українська мова»,
профіль – українська філологія
у формуванні ключових компетентностей**

Ключові компетентності увиразнено через наскрізні лінії: «Екологічна безпека і сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність».

Наскрізна лінія **«Екологічна безпека і сталий розвиток»** спрямовує діяльність учителя й учнів на формування соціальної активності, відповідальності й екологічної свідомості, усвідомлення ідеї сталого розвитку, що задовольняє потреби всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відновлення природного середовища, готовності брати участь у розв'язанні питань довкілля та розвитку суспільства; конкретизує роботу зі збереження й захисту довкілля.

Наскрізна лінія **«Громадянська відповідальність»** забезпечує розвиток соціальної й громадянської компетентностей відповідального громадянина.

Наскрізна лінія **«Здоров'я і безпека»** орієнтована на формування учня як духовно, емоційно, соціально й фізично повноцінного громадянина, що дотримується здорового способу життя, активно долучається до облаштування безпечного для життя й діяльності середовища.

Метою наскрізної лінії **«Підприємливість і фінансова грамотність»** є навчання молодого покоління українців ощадливості, раціонального використання коштів, планування витрат, стимулювання у них лідерських ініціатив, прагнення успішно діяти в технологічному швидкозмінному середовищі.

Упровадження наскрізних ліній передбачає розв'язування завдань реального змісту, виконання міжпредметних навчальних проектів, роботу з різними джерелами інформації.

Особистісно орієнтований підхід до навчання вивичує цілісність учнівської особистості у трьох важливих сферах (Я – «Відчуваю», «Думаю», «Дію»), дбаючи про інтелектуальний, духовний, фізичний розвиток дитини; урівноважує знанневий компонент змісту освіти з розвитком емоційної сфери, акцентуючи на плеканні адаптаційних здібностей, на самоусвідомленні і самоконтролю, антистресового потенціалу і життєвого оптимізму; передбачає оптимальні умови для різнобічного мовно-мовленнєвого розвитку учня, урахування його індивідуальних особливостей, інтелектуальних та креативних здібностей і потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання і саморозвитку.

Соціокультурний підхід передбачає вивчення мови крізь призму культури; *когнітивно-комунікативний* - усвідомлене засвоєння знань про

мову й оволодіння різними діями (упізнавати, аналізувати, порівнювати, класифікувати мовні одиниці й факти, оцінювати їх з погляду нормативності, відповідності сфері та ситуації спілкування), *комунікативно-діяльнісний* - здійснюється у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів: слухання, читання, говоріння, письма, зокрема на виконання комунікативних дій (будувати продуктивну мовну взаємодію з однолітками і дорослими у процесі підготовки спільних проектів), пізнавальних дій (формулювати проблему, планувати послідовність дій, здійснювати пошук необхідної інформації з різних джерел, систематизувати її різними способами; здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію). *Текстоцентричний* підхід дозволяє зосередити увагу на інтегруванні теоретичних та прагматично зорієнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилістики, стилістичної лексикології, граматичної стилістики, стилістики і культури мовлення, риторики).

Зміст профільного курсу являє собою єдність процесу поглибленого засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістичних основ мовленнєвої комунікації, процесу формування умінь нормативного, доцільного, оптимального використання мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування. Його інтелектуально-діялісню специфіку становлять типи розумової і фізичної діяльності, форми суспільної свідомості і творчості, системи концептів і понятійних полів, що виражають форми профільної суспільної свідомості, специфіку мовомислення і мовотворення в різних вербальних формах.

У процесі профільного навчання з *лінгвістичних* компетентностей важливо актуалізувати *лексичну* (лексикон), *семантичну* і *граматичну* (семантикон) компетентності. Опанування орфоепічної, орфографічної, фонологічної компетентностей, засвоєних у попередніх ланках навчання і таких, що стали уміннями, продовжується, але функції такого навчального матеріалу ширші, багатоаспектні, зі зміщеними акцентами на складних орфограмах і пунктограмах. Більше уваги пропонується приділяти *лінгвокультурологічній*, *соціолінгвістичній* і *прагматичній* компетентностям (прагматикону), зокрема лінгвістичним маркерам соціальних стосунків, етномовним культурним універсаліям, мовним етичним формулам, стилям, підстилям і профільним мовним жанрам, що сформувалися на профільній інформації, її понятійному змісті і каналах передачі.

Ступінь *інтелектуально-психологічної* готовності учнів старшої школи й успішно засвоєний ними зміст мовної освіти в ранній дошкільній, початковій і середній основних ланках навчання дає підстави вважати, що старшокласники вже опанували *перший рівень мовної культури* – рівень

правильності, тобто оволоділи необхідним загальномовним лексичним складом літературної мови, орфоепічними, орфографічними і пунктуаційними навичками, граматичними нормами словозміни, словотворення та побудови речень. Старшокласники мають добру перспективу для повного оволодіння наступними рівнями мовної освіти і культури: незалежного користувача і компетентного (автономного) користувача мовою. (Примітка: *див. рівні оцінювання учнів*).

Невід'ємним складником навчального курсу української мови є *лінгвокультурознавча компетентність*. Вивчення лінгвокультури спрямоване на усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання самотньої культури українського народу, його ментальності, в «діалозі» з іншими культурами. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей школярі готуються до подальшого самостійного спілкування з мистецтвом слова, до міжкультурного діалогу, так відбувається їх індивідуально-творчий саморозвиток.

Зміст навчального матеріалу програми структурується з урахуванням тісно взаємопов'язаних лінгвістичної, мовної, мовленнєвої (комунікативної), соціокультурної, діяльнісної (стратегічної) ліній.

Лінгвістична змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовно-мислительних здібностей та умінь учнів поглиблено опрацьовувати теоретичні питання мовної структури; на використання творчого доробку учених-лінгвістів, діячів культури та представлення їх як зразкових (еталонних і елітарних) мовних особистостей; на вироблення умінь аналізувати мову фольклорних і художніх творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, виконувати завдання на мовне вправління, творчі завдання; на ознайомлення з методикою науково-дослідницької роботи із етнолінгвістики, лінгвокультурології, мовного родинознавства, лінгвокраєзнавства.

Мовна змістова лінія представляє собою системний виклад сучасної української літературної мови з урахуванням внутрішньорівневих, міжрівневих і міжпредметних зв'язків. Провідними у вивченні мають бути *семантичний* і *функціональний* аспекти, що передбачають посилення уваги до значення і функцій мовних одиниць. Зокрема синтаксис повторюється на морфологічній основі; цілісність і системність знань і вмінь з пунктуації забезпечується широким зверненням до тексту, увагою до авторської пунктуації, складних випадків застосування пунктуаційних правил.

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовленнєво-мислительних здібностей та умінь:

формування умінь переконувати, спростовувати чужі аргументи, обґрунтовувати власну позицію з наведенням системи аргументів; відповідно до поставленої мети здійснювати цілеспрямований пошук інформації у джерелах різного типу і критично оцінювати її достовірність; робити висновки з прочитаного або почутого; аналізувати мову окремих персонажів, промови визначних діячів минулого і сучасності, особливості мови інформаційних відеороликів та відеосюжетів; володіти основними видами публічних виступів (висловлювання, монолог, дискусія, полеміка, дебати), редагувати текстові зразки, конструювати виступи, діалоги і полілоги, готовності розв'язувати проблеми особистісного і суспільного характеру.

Соціокультурна змістова лінія є інтегративною, реалізується в системі навчальних тем з етно-, соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури, посилення, зосереджують увагу на громадянському і патріотичному вихованні, цінностях і нормах соціальної поведінки; формуванні відповідальності за свої вчинки і міжособистісні стосунки. Провідним постає розвиток духовної сфери особистості, зокрема виховання патріотизму, моральних переконань, активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного, збагачення словникового запасу, формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу. Соціокультурна змістова лінія спрямовується на формування умінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етно-, соціолінгвістичне дослідження, укладати етнолінгвістичні альбоми етнографічних районів України; вчити вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановувати різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус.

Діяльнісна (стратегічна) змістова лінія за Державним стандартом реалізується паралельно у мовленнєвій (комунікативній) і соціокультурній змістових лініях, збагачується за рахунок прагматичної лінгвістики. Змістова лінія спрямована на опанування стратегіями, що визначають мовленнєву діяльність, соціально-комунікативну поведінку учнів, спрямовані на розв'язання життєвих проблем, на формування умінь виконувати завдання на мовне вправління (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних завдань тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати

участь у роботі у групах, у парах; складати освітні проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; виконувати усні / письмові презентації в рамках дослідницьких проектів; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі філологічних та методичних журналів, масмедіа, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок, блогів мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, прес-конференціях, Інтернет-конференціях, дискусіях, дебатах, конкурсах, волонтерських, громадських заходах, організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати дидактичні матеріали за дорученням учителя, надавати мовну консультативну допомогу учням середніх класів. Учням пропонуються завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання, а також для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови. З метою виконання пошуково-дослідницьких, творчих завдань учень поетапно планує, а потім здійснює, корегує, конкретизує, моделює, прогнозує власну діяльність, добирає переконливі аргументи чи спростовує наявні для доведення власної думки, уміє застосовувати набуті вміння в різних життєвих і навчальних ситуаціях спілкування, доцільно користується комунікативними стратегіями та стратегіями співпраці.

Навчання української мови забезпечує реалізацію як внутрішньопредметних (міжрівневих), так і міжпредметних зв'язків, створює передумови для усвідомлення художньої літератури як мистецтва слова, закладає основи, важливі для опанування іноземних мов та інших шкільних предметів гуманітарного та негуманітарного циклу. Важливою складовою шкільного курсу є різні види лінгвістичного, філологічного аналізів тексту.

Принципи навчання української мови

Основними принципами навчання української мови є *загальнодидактичні* (науковості, систематичності й послідовності, наступності, зв'язку теорії з практикою, інтеграції традиційних та інноваційних технологій навчання і виховання; доступності, наочності, проблемності, свідомості, особистісної орієнтації, культуровідповідності, соціокультурний, креативності, активної пізнавальної діяльності, виховання на цінностях людини, цінностях держави, цінностях загальноетичних норм; соціального партнерства; неперервності; гуманізації, випереджувальності; мережевості; варіативності); *лінгвометодичні* (комунікативного навантаження мовних одиниць, вивчення мовних одиниць з опорою на текст, комунікативної доцільності, зв'язку теорії з комунікативною практикою, комунікативно-діяльнісний, інтеграції лінгвістичних понять, органічного поєднання навчання мови й мовлення,

врахування поліфункціональності рідної мови, принцип текстотворчості (текстоцентризму), ситуативності мовлення).

Зокрема *принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку* орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета. Реалізація *принципу інтегративності* означає прагнення подати шкільний курс української мови у тісному зв'язку з іншими навчальними предметами (літературою, іноземною мовою, історією). *Принцип особистісної орієнтації* навчання визнає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку. В основу *принципу культуровідповідності* покладена концепція про спорідненість особистості з історією і культурою власного народу (не зрікатися рідної мови і культури), вплив культурних цінностей на формування особистості; *принципу соціального партнерства* – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками.

Соціокультурний принцип передбачає опанування мови як національно-культурного феномену, що відображає духовно-моральний досвід народу, зв'язки української мови з національними традиціями українського народу, усвідомлення учнями краси, виразності й естетичних можливостей рідного слова; *принцип демократизації, гуманізації* навчання мови полягає у здійсненні співпраці вчителя й учня з метою досягнення освітньої мети, створення умов для творчого розвитку й учнів, і педагогів в атмосфері співтворчості; *принцип креативності* виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації; *комунікативно-діяльнісний принцип* спрямований на опанування мови як засобу спілкування у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення аудіювання, читання, говоріння та письма; *принцип інтеграції лінгвістичних понять*, що виникають на зв'язках мовних одиниць різних рівнів (звук – слово – словоформа – образ);

Принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення як засобу і способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форм означає, що вивчення мови є не тільки метою, а й засобом досягнення основної освітньої мети; *принцип врахування поліфункціональності рідної мови* за умови вмілого його використання засвідчує й реалізує невичерпні потенційні освітні можливості української мови; *принцип практичної спрямованості навчання* реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення учнів лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови; *принцип текстотворчості*

(*текстоцентризму*) передбачає вивчення мовних одиниць на текстовій основі, засвоєння учнями мовних знань і формування компетентностей на основі текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення, формування вмінь сприймати, відтворювати чужі і створювати власні висловлювання тощо.

Рівні оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів

«Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання» пропонують здійснювати оцінювання учнів для аналізу індивідуального прогресу за такими рівнями: *інтродуктивний* (відкриття мови, введення), *середній* (або «виживання»), *рубіжний*, *просунутий*, *автономний* (або рівень ефективної операційної компетенції), *рівень глобального* володіння мовою.

Вважаємо, що в початковій і середній ланках загальноосвітньої школи нижчі рівні володіння мовою (*інтродуктивний*, *середній*, *рубіжний*) уже сформовані. Отже, шкалу оцінювання у профільних старших класах почнемо з рубіжного рівня (*9 клас*) до рівня незалежного користувача (*10 клас*). Умовна назва «*незалежний користувач*» означає, що учень уже володіє адекватною мовною реакцією в поточних ситуаціях, він не є скутим у виборі мовних норм, але його операційна компетентність ще обмежена.

Завдання навчання української мови – досягти того, щоб учень ефективно володів мовою, тобто досягти ефективної компетентності (адекватної операційної компетентності), або автономного рівня (*11 клас*). Операційна компетентність такого користувача вже є адекватною, тобто учень адекватно добирає мовні засоби. Цей автономний рівень бажаний для більш складних видів роботи і навчальних завдань.

Опис змісту рівнів дає уявлення про те, які вимоги ставляться до учнів 10-11 класів (філологічний напрям, профіль – українська філологія) і яким має бути мовлення зразкового учня профільної школи. Самооцінка учнів виражається своєрідними виразами-формулами: я це можу зробити, виконую, знаю, розумію, усвідомлюю тощо. Задана планка компетентностей (своєрідна матриця), зафіксовані вимоги до рівнів володіння мовою (тобто рівні вимірювання) є ідеальним варіантом, бо не кожний учень досягне таких компетентностей. Але ж зразок має бути, і кращі учні повинні досягти найвищого рівня або рівня компетентного користувача (*11 клас*). Ураховуючи тенденцію зростання вимог комунікативного соціуму до культури мовлення, можна вважати, що рівень компетентного користувача (*11 клас*) стане не тільки актуальним, а й популярним серед учнівської молоді.

10 клас. До нормативного шкільного курсу уводимо навчальний матеріал з комунікативної, перцептивної лінгвістики, соціо-, прагма-, етнолінгвістики, лінгвокультурології, культури мовлення.

Мета і завдання навчання української мови:

- **формування усвідомленого ставлення** до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної і культурної цінності, потреби досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя, подальший розвиток і удосконалення здатності до мовленнєвої взаємодії і соціальної адаптації, готовності до адекватного вибору й отримання професійної гуманітарної (філологічної) освіти;

- систематизація і поглиблення знань про українську мову як багатофункціональну мовну систему, мовну норму, її функції, сучасні тенденції в розвитку норм української літературної мови, знань і вмінь з культури мовлення;

- **оволодіння уміннями** сприймати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, критично оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й мовленнєвої ситуації, достовірності; **розмежовувати** варіанти норм і мовленнєві порушення; моделювати мовленнєву поведінку відповідно до завдань мовленнєвого спілкування; підвищення рівня мовленнєвої культури, орфографічної та пунктуаційної грамотності;

- **оволодіння** різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, що відповідає досвіду, інтересам, психологічним особливостям учнів, для досягнення життєвих цілей; генерування вартісних зразків власної мовленнєвої творчості, **виховання** потреби самоосвіти, удосконалення навичок самоконтролю, особистісно-мовленнєвої діяльності;

- розкриття стилістичних ресурсів одиниць фонетичного, лексичного, фразеологічного, словотворчого, морфологічного рівнів мовної системи та їх виражальних засобів; формування стійких ритмомелодійних умінь і навичок;

- ознайомлення зі стилістичною системою сучасної української літературної мови, поняттями «стилі», «стилістичні засоби (фонетична, лексична, морфологічна стилістика)», «функціональні стилі», «експресивні стилі», «індивідуальні стилі», «стилістичні ресурси», «стилістичні прийоми організації мовних засобів»;

- поглиблення поняття «текст», удосконалення навичок побудови текстів різних стилів і жанрів;

- опанування виражальних засобів розмовного, наукового стилів мовлення;

- формування умінь проводити дослідницьку роботу з мовознавства, працювати з довідковою літературою, збирати лінгвокраєзнавчий матеріал;

- повторення, систематизація, поглиблення знань крізь призму практичної та функціональної стилістики.

На рівні незалежного користувача (10 клас) учень стежить за складною аргументацією на знайомі теми, може розуміти об'ємні висловлювання, більшість теле- і радіоновин і програм про поточні події, більшість фільмів українською літературною мовою; читати статті та повідомлення. Здатний брати участь у діалозі, дискусії, дебатах, викладаючи й захищаючи свої погляди; чітко, детально висловлюватися з широкого кола питань, що стосуються сфери власних інтересів. Учень володіє мовою достатньо для того, щоб робити точні описи, висловлюватися на найбільш загальні теми без надто помітних пошуків слів і використовувати з цією метою деякі складні мовленнєві звороти. Він показує відносно високий ступінь граматичного контролю; може самостійно виправити більшість своїх помилок, продукувати мовленнєві відрізки в досить швидкому темпі, написати чіткий, детальний текст (есе, доповідь, лист) з широкого кола тем, пов'язаних з власними інтересами.

11 клас. Основна мета навчання в цьому класі:

- формування в учнів загального уявлення про риторичну як лінгвістичну науку і науку публіцистичного мовлення, мовні засоби монологічного, діалогічного, полілогічного мовлення;

- системне ознайомлення із поняттями «аргументація», «дискурс»;

- удосконалення умінь будувати комунікативно доцільне, змістовне, виразне висловлювання;

- поглиблення знань про мовну систему, систематизація і поглиблення знань про синтаксиспростих, складних речень, різні способи вираження чужого мовлення;

- формування умінь і навичок уживання різноманітних синтаксичних конструкцій у мовленні з урахуванням їх виражальних можливостей;

- опанування навчального матеріалу про офіційно-діловий, публіцистичний художній, епістолярний, конфесійний стилі мовлення, типологію текстів, стилі усного і писемного мовлення,

- оволодіння граматичною стилістикою, фігурами синтаксису, стилістичним аналізом тексту;

- формування умінь і навичок спілкування українською мовою у професійно-діловій сфері;

- формування культури ведення дебатів, дискусій, полеміки, диспутів тощо;

- дотримання правил спілкування і культури мовлення;

- розвиток і вдосконалення умінь і навичок сприймати почуте і прочитане, відтворювати і створювати усні й письмові висловлювання різних типів, стилів і жанрів, формування умінь і навичок роботи з тестами (текстом твору, переказу з творчим завданням);

- узагальнення і повторення складних тем з усіх розділів програмного курсу української мови через призму практичної та функціональної стилістики, підготовка до державної атестації та зовнішнього тестування.

На рівні компетентного (автономного) користувача (11 клас) учень може розуміти довготривале мовлення, навіть якщо воно не досить чітко структуроване, програми телебачення і фільми, складні документальні й літературні тексти, спеціалізовані статті, оцінюючи особливості їх стилю. Має добрий набір різноманітних мовленнєвих засобів, який дозволяє обирати формулювання для чітких висловлювань у певному стилі на широке коло загальних, академічних, професійних або побутових тем, постійно підтримує високий рівень граматичної правильності; в його мовленні помилки зустрічаються рідко. Легко і вправно здійснює інтеракцію, добираючи й застосовуючи невербальні та інтонаційні засоби. Може брати участь у дискусії українською мовою, писати листи, твори або доповіді на складні теми, підкреслюючи те, що здається найважливішим, відповідно до уявного читача. Може готувати резюме, здійснювати огляд професійних або літературних праць, писати українською мовою власні літературні твори.

На заняттях у профільних класах доцільно використовувати такі **форми і методи роботи з учнями:**

- настановні, оглядові, проблемні лекції, семінари-дискусії, колоквиуми;

- поглиблене опрацювання теоретичних питань мовної структури (реферати, наукові доповіді);

- самостійне вивчення навчальної літератури, робота з довідниковими джерелами, в т. ч. лінгвістичними, філологічними Інтернет-ресурсами;

- вивчення творчого доробку вчених-лінгвістів, представлення їх як еталонних мовних особистостей;

- завдання на мовне вправлення (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних завдань тощо);

- завдання дослідницького характеру, зорієнтованих на евристичний пошук і критичне мислення, завдання, спрямовані на розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь учнівського самоконтролю, творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням, аналіз промов визначних діячів минулого і сучасності, проведення корекції та

редагування текстових зразків, трансформації тексту, конструювання діалогів і полілогів, дискусій, дебатів, підготовка електронних газет, творчих робіт тощо);

- моделювання ситуацій конструктивного розв'язання конфліктів, досягнення консенсусу, виконання завдань на формування здатності школярів досягати успіху у спілкуванні, встановлення добropорядних стосунків з однолітками та дорослими;

- виконання проблемно-пошукових завдань (засвоєння системи термінів, проведення дослідження на основі шкільних підручників з різних навчальних предметів), інтерактивні та імітаційні ігри; тренінги розвитку; робота в групах, у парах; складання проектів різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання;

- організація самостійної роботи учнів над аналізом української мови фольклорних і художніх творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, соціальних відеороликів, відеосюжетів, статей у фахових журналах, передач радіо і телебачення з погляду експресивності і стилістичної забарвленості;

- підготовка повідомлень, доповідей на лінгвістичні, морально-етичні, суспільні теми, виступів у науковому стилі та їх оцінкою;

- створення колективних соціальних, творчих, волонтерських проектів, широке застосування інтерактивних методів навчання, оптимальне поєднання фронтальної, групової, індивідуальної форм організації, розігрування діалогів на основі вивчених творів;

- участь у відеоконференціях, предметних олімпіадах, круглих столах.

Вимоги до рівня підготовки випускників

Учні повинні знати /розуміти:

- природу і функції мови; основні відомості про лінгвістику як науку, форми існування української національної мови, літературну мову; системну будову мови, граматичні значення, форми, категорії, взаємозв'язок мовних рівнів і одиниць; будову тексту, його ознаки;

- поняття мовної норми, її різновиди (орфоепічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні), функції, сучасні тенденції розвитку, норми мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування;

- основні аспекти культури мовлення; вимоги до усних і писемних текстів різних жанрів у навчально-науковій, соціально-культурній, розмовно-побутовій, офіційно-діловій сферах спілкування;

- вимоги до навчального матеріалу як основи теоретичних знань і системи практичних умінь і навичок у галузі української мови.

Учень повинен уміти:

- поглиблювати лінгвістичні знання з метою розширення лінгвістичного, філологічного, професійно орієнтованого кругозору, використовувати набуті знання і вміння у практичній діяльності та повсякденному житті;

- виробляти науковий погляд на мовні явища, пояснювати взаємозв'язок фактів мови та історії, мови і культури українського народу; виконувати порівняння й зіставлення, аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, класифікацію лінгвістичних одиниць і мовних фактів, оцінювати їх під кутом зору нормативності та вживання в мовленні;

- виконувати усі види мовного аналізу (фонетичний, лексичний, морфологічний, синтаксичний, орфографічний), лінгвістичний аналіз навчально-наукових, ділових, публіцистичних, розмовних, художніх текстів; тестові завдання різної форми та різного ступеня складності;

- розвивати природне мовне чуття і здатність спиратися на нього у процесі мовного аналізу; використовувати ефективні прийоми, які активізують мовну інтуїцію, що виражається у здатності усвідомлювати мовні значення в різних виявах, оперувати абстрактними категоріями;

- продукувати усні і писемні монологічні та діалогічні висловлювання (тексти) різних типів і жанрів, у тому числі тексти, які сприяють гармонізації психоемоційного стану, містять моделі досягнення свободи особистості, соціальної захищеності, сімейного щастя, кар'єрного зростання та ін., оцінювати, редагувати їх під кутом зору мовно-стилістичного оформлення, ефективності досягнення поставленої комунікативної мети;

- користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного і писемного мовлення, розмежовувати варіанти норм і порушення мовної норми; використовувати у практиці мовленнєвого спілкування основні орфоепічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні норми сучасної української мови;

- дотримуватися норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування, в т. ч. при обговоренні дискусійних проблем, аргументовано й переконливо висловлювати свої думки, почуття, погляди в різних комунікативних ситуаціях, тлумачити поняття, факти, (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів), дискутувати, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами, вести конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм;

- володіти різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, що відповідають досвіду, інтересам, психологічним особливостям, для досягнення життєвих цілей; вміннями сприймати,

аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, критично оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, достовірності; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення;

- удосконалювати здатність до самоосвіти, саморозвитку завдяки спостереженню за власним мовленням, розвивати інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності;здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію;

- володіти різними видами читання з метою загального орієнтування, набуття інформації; естетичного задоволення, використовувати їх залежно від комунікативного завдання і характеру тексту;

- володіти прийомами роботи з навчальною, науковою та довідниковою літературою різних жанрів, словниками, енциклопедіями, іншими інформаційними джерелами, включаючи засоби мас-медіа та ресурси Інтернету, сприймати, розуміти, систематизувати, перетворювати, використовувати інформацію з різних джерел, у т.ч. довідкової інформації (словники, енциклопедії, онлайн-ресурси тощо); володіти основними способами (прийомами) інформаційної переробки усного й писемного тексту;

- удосконалювати комунікативні здібності, розвивати готовність до мовленнєвої взаємодії, міжособистісного та міжкультурного спілкування та співпраці.

- генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави; конструктивно спілкуватися в колективі, проявляти лідерські якості; реагувати мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, попереджувати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; конструктивно керувати емоціями; адаптовуватися до нових умов, вирішувати нестандартні завдання; працювати в групі, в команді.

10 клас

Профіль – українська філологія

(140 год, 4 год на тиждень)

Мовна, лінгвістична змістові лінії

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
<p>Учень (учениця):</p> <p><u>когнітивна (знаннева) складова</u></p> <p><i>аналізує</i> функції, які виконує мова в суспільстві;</p> <p><i>усвідомлює</i> мовні обов'язки громадян;</p> <p><i>аргументовано доводить</i> залежність розвитку і функціонування мови від стану розвитку і функціонування суспільства;</p> <p><i>характеризує</i> ознаки самобутності української мови; <i>наводить приклади</i> спільного і відмінного в українській та інших мовах;</p> <p><i>знає й аналізує</i> вислови про мову відомих наукових, громадських та літературних діячів;</p> <p><i>називає</i> основні комунікативні ознаки культури мовлення,</p> <p><i>розрізняє</i> урочисте, ввічливе, офіційне, інтимно-ласкаве, фамільярне, гумористичне, сатиричне мовлення, керуючись словником-довідником з культури української мови;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u></p> <p><i>пояснює</i> причини «мовного суржику»,</p> <p><i>уміє</i> доречно використовувати ці види мовлення;</p> <p><i>здійснює</i> пошукове дослідження за допомогою довідників та мережі Інтернет.</p>	<p>Мова як суспільне явище. Українська мова в Україні (2 год).</p> <p>Мова як знакова система і суспільне явище.</p> <p>Мова і держава. Українське законодавство про мову. Мовна ситуація в державі. Мовні обов'язки громадян. «Мовний суржик», його причини. Проблеми екології української мови.</p> <p>Українська мова як одна з індоєвропейських мов. Українська мова в колі слов'янських мов. Ознаки самобутності української мови.</p> <p>Культура усного і писемного мовлення, питання культури мовлення в оцінці видатних громадських діячів, учених, письменників. Поняття про колорит мовлення: урочисте, ввічливе, офіційне, інтимно-ласкаве, фамільярне, гумористичне, сатиричне мовлення. Словник-довідник з культури української мови.</p>

<p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u> адекватно оцінює мовну ситуацію в державі; поціновує українську мову як державну — чинник національної ідентичності; висловлює зацікавлення розвитком української мови; усвідомлює її як державотворчий чинник та чинник національної ідентичності; висловлює захоплення красою, естетичною довершеністю, багатством виражальних засобів української мови;</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова) складова</u> бере активну участь у проведенні мовознавчих дискусій, дебатів; сприймає спілкування як цінність; усвідомлює значення ефективного спілкування; проявляє ціннісне ставлення до співрозмовників;</p>	
<p>Учень (учениця):</p> <p><u>когнітивна (знаннева) складова</u> визначає етапи формування і розвитку української національної мови; розрізняє види письма: устав, напівустав, скоропис; аналізує особливості розвитку української мови на сучасному етапі;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u> організовує свою діяльність (мотивує, ставить цілі, планує, прогнозує, контролює, здійснює рефлексію, коригує); володіє ефективними прийомами пошуку необхідної інформації в різних</p>	<p>3 історії розвитку української мови (4 год). Основні етапи формування і розвитку української національної мови. Поява писемності у східних слов'ян. Створення слов'янського алфавіту. Роль Кирила і Мефодія у становленні слов'янської писемності. Кирилиця як основа для розвитку слов'янських систем письма. Види письма в період Київської Русі. Короткі відомості з історії української писемності. «Грамматика словенська» Мелетія Смотрицького (1619). Перша рукописна грамматика української мови Івана Ужевича (1643 р.).</p>

<p>історико-лінгвістичних, лексикографічних джерелах, зіставляє й аналізує її; володіє навичками ознайомлювального й вивчального читання;</p> <p>висловлює припущення про достовірність наявної інформації; спосіб розв'язання певної проблеми;</p> <p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u></p> <p>висловлює своє ставлення до знайденої інформації;</p> <p>висловлює адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного.</p> <p>висловлює зацікавлення розвитком української мови; усвідомлює важливість потреби пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова) складова</u></p> <p>організовує й планує навчальне співробітництво з учителем та однокласниками;</p> <p>демонструє на уроках активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.</p> <p>ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми; бере активну участь у проведенні мовознавчих дискусій, дебатів;</p> <p>сприймає спілкування як цінність; усвідомлює значення ефективного спілкування; проявляє ціннісне ставлення до співрозмовників;</p> <p>усвідомлює необхідність</p>	<p>Особливості розвитку української мови на сучасному етапі.</p>
--	--

<p>продовження мовної освіти та самоосвіти, безперервного удосконалення мовних знань і вмінь.</p>	
<p>Міжпредметні зв'язки Українське законодавство про мову (суспільствознавство, право). Поява писемності у східних слов'ян (історія).</p>	
<p>Учень (учениця):</p> <p><u>когнітивна (знаннєва) складова</u> <i>пояснює</i> особливості української літературної мови як вищої форми існування національної мови; <i>розрізняє</i> форми існування української мови; <i>характеризує</i> стилістичні особливості просторіччя, професійних різновидів, територіальних та соціальних діалектів;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна)</u> <i>виконує</i> пошукову роботу з лінгвокраєзнавства. <i>Планує</i> діяльність для досягнення мети, розподіляючи її на етапи; <i>оцінює</i> проміжні й кінцеві <i>результати</i> пізнавальної діяльності, <i>робить</i> відповідні корективи <i>моделює</i> мовні й позамовні поняття, явища, закономірності. <i>Прогнозує</i> подальший розвиток певних явищ;</p> <p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u> <i>висловлює</i> своє ставлення до знайденої інформації; <i>висловлює</i> адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного. <i>усвідомлює важливість</i> потреби пошуку додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;</p>	<p>Сучасна українська мова як вища форма існування національної мови (4 год.) Форми існування мови (загальнонародна мова, літературна мова, просторіччя, діалект, професійні різновиди, жаргон, аргю). Писемна і усна форми літературної мови. Діалекти як історична база літературних мов. Територіальні і соціальні діалекти. Мова міста. Мова села.</p>

<p><u>інтерактивна (поведінкова)</u> <u>складова</u> <i>організовує й планує</i> навчальне співробітництво з учителем та однокласниками; <i>демонструє</i> на уроках активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності. <i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми; <i>відчуває</i> стан співрозмовника, виявляє емпатію; <i>сприймає</i> спілкування як цінність;</p>	
<p>Учень (учениця):</p> <p><u>когнітивна (знаннева) складова</u> <i>класифікує</i> голосні і приголосні звуки; <i>уміє знаходити і характеризувати</i> зміни звуків у мовному потоці, при словозміні і словотворенні; <i>визначає</i> стилістичні засоби фонетики у текстах ;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна)</u> <u>складова</u> <i>складає</i> лінгвістичне повідомлення з фонетики; <i>доречно використовує</i> засоби милозвучності в мовленні, <i>користуючись</i> орфоепічним словником, <i>добирає</i> слова, звукове</p>	<p>Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з орфоєпії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, словотвору, морфології, стилістики</p> <p>Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему (8 год.)</p> <p>Місце фонетики та орфоєпії в системі мови. З історії української фонетики.</p> <p>Класифікація голосних і приголосних звуків. Звук мовлення і фонема. Інваріант, позиційний варіант фонем.</p> <p>Зміни голосних і приголосних у мовному потоці. Асимілятивні, дисимілятивні процеси, подовження, спрощення у групах приголосних. Відбиття цих явищ на письмі. Приставні приголосні. Метатеза.</p> <p>Основні історичні чергування приголосних звуків при словозміні і словотворенні. Чергування [o] та [e] з [i]. Чергування [o] і [e] з нулем звука.</p>

<p>оформлення яких увиразнює лексичне значення; <i>здійснює</i> аудіозапис власного мовлення й аналізує його; <i>виконує</i> дослідницьку роботу на тему «Експресивні можливості звуків української мови»;</p> <p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u> <i>висловлює</i> своє ставлення до знайденої інформації; <i>висловлює</i> адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного; <i>усвідомлює важливість</i> потреби пошуку додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова) складова</u> <i>організовує й планує</i> навчальне співробітництво з учителем та однокласниками; <i>демонструє активність</i> у розгляді питань теми, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності. <i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми</p>	<p>Чергування [о] з [е] після [ж], [ч], [ш], [дж], та [й]. Чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та [з], [ц], [с]. Основні випадки чергування у – в, і – й, з – із – зі (зо). Стилістичні засоби фонетики. Милозвучність української мови. Правильна артикуляція і дикція. Експресивні можливості звуків української мови. Звукопис.</p>
<p align="center">Міжпредметні зв'язки Мовний апарат (<i>біологія</i>). Фонетична анафора та епіфора; асонанс та алітерація; римованість слів (<i>література</i>)</p>	
<p>Учень (учениця):</p> <p><u>когнітивна (знаннева) складова</u> <i>розуміє</i> суть понять «норма», «орфоепія», «орфоепічна помилка», «орфоепічна норма»,</p>	<p>Українська орфоепія як учення про систему загальноприйнятих правил української літературної вимови (4 год.) Основні норми сучасної літературної вимови. Особливості вимови голосних, деяких приголосних звуків та їх сполучень (гортанного і</p>

<p>«милозвучність», «наголос», «логічний наголос»;</p> <p><i>усвідомлює</i> важливість і <i>дотримується</i> норм літературної вимови звуків в українських і запозичених словах;</p> <p>правильно наголошує слова, при потребі <i>використовує</i> орфоепічний словник;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u></p> <p><i>виявляє й виправляє</i> орфоепічні помилки;</p> <p><i>аналізує</i> еталонні зразки усного мовлення з погляду дотримання орфоепічних норм,</p> <p><i>помічає</i> вади усного мовлення (неправильна вимова звуків, редукція кінцевих звуків та ін.) та <i>виправляє</i> їх;</p> <p><i>характеризує</i> мовлення масмедіа, власне мовлення, мовлення товаришів з метою виявлення орфоепічних відхилень;</p> <p><i>працює</i> з орфоепічним словником і словником наголосів;</p> <p><i>співвідносить в уяві</i> звук і букву;</p> <p><i>аналізує</i> своє й чуже усне мовлення;</p> <p><i>добирає</i> додаткову інформацію з теми;</p> <p><i>висловлює</i> припущення про важливість орфоепічної норми.</p> <p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u></p> <p><i>висловлює</i> своє ставлення до знайденої інформації;</p> <p><i>усвідомлює важливість</i> потреби пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;</p> <p><i>демонструє</i> повагу до себе й інших;</p>	<p>проривного звуків [г] і [ґ], сонорних, [дж], [дз], шиплячих [ж], [ч], [ш], задньоязикових [ґ], [к], [х], груп приголосних (уподібнення, спрощення), м'яких і пом'якшених, а також подовжених приголосних). Повноголосся як одна із основних характеристик української вимови. Вимова слів з апострофом.</p> <p>Соціолінгвістичні фактори, що впливають на вимову людини. Основні джерела нормативного мовлення. Мова масмедіа. Сценічна мова.</p> <p>Особливості вимови імен та по батькові.</p> <p>Інтонаційні особливості українського мовлення. Наголос в українській мові, його види, роль у розрізненні слів та їх форм. Паралельне наголошування. Семантико-граматична диференціація лексем за допомогою наголосу.</p> <p><i>Стилістика і культура мовлення</i></p> <p>Орфоепічна норма. Особливості використання орфоепічного словника.</p>
--	---

<p><i>висловлює</i> своє ставлення до чужих думок;</p> <p><i>відчуває</i> відповідальність за мовленнєвий вчинок, дотримання орфоепічної норми у власному мовленні.</p> <p><i>виражає</i> засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи; <i>помічає й цінує красу</i> в мовних явищах, явищах природи, у творах мистецтва, вчинках людей і результатах їхньої діяльності;</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова)</u></p> <p><u>складова</u></p> <p><i>демонструє інтерес</i> до нових слів й <i>активність</i> у збагаченні власного словникового запасу.</p> <p><i>бере на себе відповідальність</i> за свої мовленнєві вчинки;</p> <p><i>демонструє</i> активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.</p> <p><i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми;</p> <p><i>висловлює</i> пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;</p> <p><i>демонструє</i> бажання долати труднощі в опануванні теми;</p> <p><i>складає спільно з колективом</i> навчальний проект «Культура звертання — культура особистості».</p>	
<p>Учень (учениця):</p> <p><u>когнітивна (знаннева) складова</u></p> <p><i>з'ясовує</i> суть понять «орфографічна норма», «орфограма», «орфографічна помилка», «орфографічний словник»;</p> <p><i>усвідомлює</i> важливість дотримання орфографічної норми для сучасного компетентного мовця;</p>	<p>Українська графіка. Українська орфографія як учення про систему загальноприйнятих правил написання слів (8 год.)</p> <p>З історії становлення і розвитку української графіки й орфографії. Основні принципи української орфографії.</p>

уміє знаходити орфограму, визначає її тип, принцип написання; правильно пише й вимовляє слова з цими орфограмами;

усвідомлює правила вживання великої літери, написання прізвищ та географічних назв, слів разом, окремо, через дефіс; слів іншомовного походження; правила переносу та географічного скорочення слів;

з'ясовує відмінність подовження приголосних і подвоєння букв;

праксеологічна (діяльнісна)

складова

знаходить й усуває допущені орфографічні помилки у словах, обґрунтовуючи їх написання правилами правопису;

використовує орфографічний словник для перевірки написання слів та їх форм;

редагує текст з орфографічними помилками;

при потребі доцільно використовує словник іншомовних слів;

виконує дослідницьку роботу з історії української графіки й орфографії;

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

усвідомлює важливість пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

висловлює своє ставлення до чужих думок; демонструє повагу до себе й інших,

відчуває відповідальність за мовленнєвий вчинок, дотримання

Складні випадки уживання м'якого знака, апострофа.

Вживання великої літери. Лапки у власних назвах.

Написання складних слів разом, окремо, через дефіс. Правопис складноскорочених слів. Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ.

Складоподіл і правила переносу слів з рядка в рядок. Графічне скорочення слів. Правопис географічних назв. Написання слів іншомовного походження. Історичний коментар до різних мовних явищ.

Основні орфографічні норми. Типові помилки, зумовлені відхиленням від орфографічної норми. Нововведення в українському правописі.

Редагування тексту з орфографічними помилками. Використання орфографічного словника для перевірки написання слів та їх форм. Словник іншомовних слів.

<p>орфоепічної норми у власному мовленні; <i>виражає</i> засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи. <i>уболює</i> за результати своєї роботи; <u>інтерактивна (поведінкова)</u> <u>складова</u> <i>демонструє інтерес</i> до нових слів й <i>активність</i> у збагаченні власного словникового запасу. <i>бере на себе відповідальність</i> за свої мовленнєві вчинки; <i>демонструє небайдужість, активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки</i> під час групової діяльності. <i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми; <i>висловлює</i> пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення</p>	
<p>Міжпредметні зв'язки</p> <p>Становлення і розвиток української графіки. Становлення і розвиток української орфографії (історія, література).</p>	
<p>Учень (учениця): <u>когнітивна (знаннєва) складова</u> <i>розуміє</i> суть понять «лексична норма», «лексичне значення слів», «лексична сполучуваність слів», «слово і контекст», «лексична помилка»; <i>пояснює</i> загальні принципи класифікації словникового складу української мови; <i>визначає</i> роль і стилістичні можливості вивчених лексичних одиниць, <i>комунікативно доцільно використовує</i> їх у власному мовленні; <i>розуміє</i> відмінності між лексичними, фразеологічними</p>	<p>Лексикологія української мови (10 год.)</p> <p>Слово як основна одиниця мови. Слово і поняття. Системні відношення в лексиці української мови.</p> <p>Семасіологія як учення про значення слів і виразів. Оцінні властивості слів на позначення слуху, зору, дотику.</p> <p>Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення. Омоніми, їх види: омоформи, омофони, омографи, міжмовні омоніми. Повні і неповні омоніми. Поняття про пароніми.</p> <p>Синоніми, їх види, уживання.</p>

синонімами; *доречно використовує* їх у тексті;

використовує лексичну синонімію як засіб виправлення невиправданих повторів, як засіб зв'язку речень у тексті.

розрізняє однозначні та багатозначні слова;

визначає типи переносних значень, з'ясовує їх стильове забарвлення;

розпізнає слова-омоніми в контекстуальному оточенні; з'ясовує відмінність між омонімічним і багатозначним словом;

знаходить і розпізнає тропи, багатозначні слова, синоніми, антоніми, *пояснює*, з якою метою вони вжиті в тексті, *визначає* їх роль та доречність використання в текстах різних стилів мовлення, користуючись при цьому тлумачними словниками, а також словниками синонімів і антонімів;

праксеологічна (діяльнісна)

складова

правильно добирає до слів синоніми й антоніми та доцільно *використовує* їх у мовленні, *уміє скласти* синонімічний ряд;

виявляє й усуває лексичні помилки, викликані змішуванням різних видів омонімів, паронімів, користуючись при цьому відповідними словниками;

розпізнає в тексті вияви мовної надмірності та мовної недостатності;

знаходить у тексті слова іншомовного походження,

пояснює їх значення на основі словника іншомовних слів,

доречно використовує їх у мовленні, *визначає*, які з них мають власне українські синоніми;

Синонімічний ряд. Антоніми, їх види, уживання.

Стилістика і культура мовлення

Лексичні норми. Уживання слова відповідно до його лексичного значення. Використання тлумачного словника.

Мовна надмірність (багатослів'я, плеоназм, тавтологія) і мовна недостатність. Словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів. Словник символів.

складає діалог, уживаючи слова іншомовного походження;

визначає стилістичну роль власне українських слів, запозичених слів, старослов'янізмів у тексті /у мовленні.

пояснює значення старослов'янізмів, визначає, за допомогою яких лексичних засобів створюється їх урочисте, піднесене звучання;

користуючись словником паронімів, пояснює значення близьких за звучанням слів;

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

усвідомлює важливість пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

демонструє повагу до себе й інших, висловлює своє ставлення до чужих думок;

відчуває відповідальність за дотримання лексичної норми у власному мовленні.

виражає засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи.

інтерактивна (поведінкова)

складова

демонструє інтерес до нових слів й активність у збагаченні власного словникового запасу.

бере на себе відповідальність за свої мовленнєві вчинки;

демонструє небайдужість, активність у розгляді питань теми, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння

налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

висловлює пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;

демонструє бажання долати труднощі в опануванні теми;

Учень (учениця):

когнітивна (знаннева) складова

визначає ознаки власнеукраїнських слів, *характеризує* їх стилістичні функції в тексті;

наводить приклади уживання українізмів в інших слов'янських мовах; *правильно і доцільно вживає* в мовленні лінгвокультуреми;

збагачує словниковий запас шляхом дослідження місцевого матеріалу;

праксеологічна (діяльнісна)

складова

знаходить у тексті слова з національно-культурним компонентом значення, діалектизми, *встановлює* вмотивованість їх уживання, *добирає* до діалектизмів літературні відповідники;

характеризує стилістичне використання діалектизмів, просторічної лексики, етнографізмів, жаргонізмів, арготизмів, архаїчної лексики;

виконує короткий опис говірки рідного населеного пункту, *з'ясовує*, у мовному просторі якого діалекту знаходиться рідний населений пункт, *розширює* знання про історію рідного краю та родинні виховні традиції;

прослуховує аудіозаписи текстів з різних говірок та аналізує їх;

Лексика української мови за походженням. Власне українська лексика. Слова, успадковані з індоєвропейських та східнослов'янських мовних спільностей. Українізми в лексичному складі інших мов.

Запозичена лексика як джерело збагачення лексичного складу мови. Латинські і грецькі елементи у складі різних груп лексики. Причини і джерела лексичних запозичень. Слова іншомовного походження та інтернаціоналізми у складі української мови. Нові іншомовні запозичення.

Кальки. Варваризми.

Старослов'янські, їх ознаки, роль у розвитку української мови.

Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією. Загальноживані слова. Лінгвокультуреми - слова з національно-культурним компонентом значення. Лексичне багатство діалектної лексики. Етнографізми. Топоніміка й ономастика у складі української лексики. Етимологія.

Розмовна, просторічна, емоційно забарвлена лексика. Молодіжний сленг. Екзотизми. Пуризми.

знаходить у тексті неологізми, просторічну лексику, етнографізми, пояснює їх стилістичні можливості, *уміло й доцільно* використовує їх в усному і писемному мовленні;

виконує лінгвокраєзнавчу роботу, *збирає* діалектну лексику, етнографізми, топоніми у власному населеному пункті, *готує* на цій основі коротке повідомлення, статтю до газети;

укладає словнички діалектизмів, етнографізмів, лінгвістичних, літературо-знавчих термінів на основі тлумачного словника, словника діалектизмів, словника іншомовних слів, словника лінгвістичних термінів, етимологічного словника, пошукової роботи в рідному населеному пункті;

обґрунтовує доцільність і правильність уживання термінів; *використовує* у мовленні кліше і мовні штампи; *пояснює* причини порушень лексичних норм;

пояснює лексичне значення, стилістичну роль застарілих слів, неологізмів у художньому стилі, доцільність їх уживання; *усвідомлює* причини появи неологізмів, їх перехід до класу загальноновживаних слів; *уміє замінити* архаїзми відповідниками із сучасної української літературної мови;

характеризує особливості функціонування загальномовних неологізмів та їх стилістичне значення в публіцистичному, художньому стилях;

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

усвідомлює важливість пошуку

Наукова лексика. Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни. Канцеляризми. Штампи.

Робота з діалектним словником. Стилiстичне використання канцеляризмів, штампів. Причини порушень лексичних норм. Явище мовної інтерференції. Словник лінгвістичних термінів.

Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Можливість відтворення духовної культури за архаїчною лексикою. Неологізми. Загальномовні та авторські неологізми.

<p>додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності; <i>висловлює</i> своє ставлення до чужих думок;<i>відчуває</i> відповідальність за дотримання лексичної норми у власному мовленні.</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова) складова</u></p> <p>Учень (учениця): <i>демонструє інтерес</i> до нових слів й <i>активність</i> у збагаченні власного словникового запасу. <i>бере на себе відповідальність</i> за свої мовленнєві вчинки; <i>демонструє</i> ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності. <i>висловлює</i> пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення; складає спільно з групою текст виступу в шкільному радіожурналі</p>	
<p style="text-align: center;">Міжпредметні зв'язки</p> <p>Говірка рідного села (історія). Діалектизми в художніх творах (література). Застаріла лексика в науковому і художньому стилях (історія, література). Інтернаціоналізми в науковому стилі (математика, біологія, фізика).</p>	
<p>Учень (учениця): <u>когнітивна (знаннєва) складова</u> <i>знаходить</i> у тексті і <i>пояснює</i> значення фразеологізмів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів; національну специфіку української фразеології; <i>визначає</i> можливі джерела походження фразеологізмів, <u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u> комунікативно доречно і правильно <i>використовує</i> фразеологізми у мовленні з урахуванням їх</p>	<p>Фразеологія як розділ мовознавства (6 год.)</p> <p>Фразеологічні одиниці української мови. Основні ознаки фразеологізмів. Джерела української фразеології. Національна специфіка української фразеології.</p> <p>Прислів'я і приказки, крилаті вислови. Стійкі народні порівняння. Побажання, приповідки, каламбури, їх оцінний зміст.</p> <p>Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів. Фразеологія власне українського походження.</p>

<p>стилістичних параметрів і контексту; використовуючи етикетні формули і фразеологізми, <i>складає</i> діалог; <i>уміє</i> добирати фразеологічні синоніми, антоніми, розрізняє фразеологічні омоніми; <i>виконує</i> творчу роботу, <i>готує</i> повідомлення за результатами власного наукового (фразеологічного) пошуку; <i>уміє працювати</i> із фразеологічними словниками і довідниками;</p> <p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u> <i>висловлює</i> своє ставлення до національно-мовного колориту фразем, їх уживання у різних стилях; <i>усвідомлює важливість</i> потреби пошуку додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності; <i>висловлює</i> своє ставлення до чужих думок; <i>виражає</i> засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи.</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова) складова</u> <i>бере на себе відповідальність</i> за свої мовленнєві вчинки; <i>демонструє</i> активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності. <i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми; <i>висловлює</i> пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення; <i>обговорює</i> етикет повідомлень засобами SMS-спілкування, а також колективної комунікації в режимі конференції та в чатах.</p>	<p>Фразеологізми з античної міфології. Фразеологія наукова, публіцистична, офіційно-ділова. Фразеологізми з професійної мови.</p>
--	---

Міжпредметні зв'язки

Народнопоетичні фразеологізми. Фразеологізми у художніх творах (українська і зарубіжна література; історія України; всесвітня історія).
Фразеологічні відповідники в різних мовах (іноземні мови).

Учень (учениця):

когнітивна (знаннєва) складова

розуміє суть понять «лексикографія», «словник», «довідник», «довідкова література»;
називає основні типи словників;
усвідомлює важливість умінь систематизувати, зіставляти, аналізувати, узагальнювати й використовувати інформацію, яка міститься в лексикографічних джерелах, довідниках, ресурсах мережі Інтернет.

праксеологічна (діяльнісна)

складова

уміє правильно і раціонально використовувати різні типи словників, у т.ч. електронні;

здійснює пошукову дослідницьку роботу на основі різних типів словників, у т.ч. електронних;

укладає короткі словнички (назви одягу, рослин, власних імен тощо).

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

усвідомлює важливість потреби пошуку додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

відчуває відповідальність за мовленнєвий вчинок, *виражає* засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи.

інтерактивна (поведінкова)

складова

демонструє інтерес в її активність у

Українська лексикографія (4 год.)

Словники як відображення історії і культури українського народу. Загальні відомості про словники. Основні типи словників, особливості їх побудови. Енциклопедичні, лінгвістичні (одномовні, двомовні, перекладні) словники. Відмінність словникових статей у різних словниках.

З історії лексикографії. Словник Лаврентія Зизанія (1596 р.), «Лексикон» Памво Беринди (1627 р.).

Сучасні словники української мови. Українські електронні словники.

Стилістика і культура мовлення
Стилістичні засоби лексикографії.

<p>збагаченні власного словникового запасу. <i>демонструє</i> активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності. <i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми; <i>висловлює</i> пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;</p>	
<p>Міжпредметні зв'язки Словники як відображення історії і культури українського народу (історія).</p>	
<p>Учень (учениця):</p> <p style="text-align: center;"><u>когнітивна (знаннева) складова</u></p> <p><i>розрізняє</i> форми слова і спільнокореневі слова, правильно уживає їх у мовленні, <i>читає</i> і <i>розшифровує</i> складноскорочені слова; <i>з'ясовує</i> етимологію деяких слів, використовуючи тлумачний та етимологічний словники, <i>характеризує</i> сучасні тенденції словотвірних норм; <i>визначає</i> стилістичні функції афіксів української мови в текстах масмедіа; <i>з'ясовує</i> сутність національно-специфічного вживання зменшено-пестливих форм;</p> <p style="text-align: center;"><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u></p> <p><i>виконує</i> морфемний і словотворчий аналіз слів; <i>аналізує</i> тексти художніх творів із зразками народної етимології; <i>пише</i> твір-мініатюру, роздум-спростування, творчу роботу, використовуючи слова різних способів творення;</p>	<p style="text-align: center;">Морфеміка і словотвір української мови як учення про будову і творення слів (8 год).</p> <p>Морфемна і словотвірна структура слова. Основа похідна і непохідна. Твірна основа. Основні способи словотвору в сучасній українській мові: морфологічні й неморфологічні. Історичні зміни в морфемному складі слова. Етимологія як учення про походження слів. Словотвір іменників на позначення назв жителів певного населеного пункту. Творення присвійних прикметників. Творення прикметникових форм від різних географічних назв. Основні способи творення дієслів, прислівників. Складні, складноскорочені слова, способи їх творення та написання.</p> <p style="text-align: center;"><i>Стилістика і культура мовлення</i></p> <p>Стилістичне використання засобів словотвору. Національно-специфічне вживання зменшено-пестливих форм. Особливості</p>

розрізняє стилістичне забарвлення словотворчих засобів мови, словотворчі синоніми, визначає їх стилістичну функцію;

правильно утворює присвійні прикметники, прикметникові форми від різних географічних назв;

доцільно використовує морфемний, словотворчий та етимологічний словники;

аксіологічна (ціннісна) складова

Учень (учениця):

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

усвідомлює важливість потреби пошуку додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

відчуває відповідальність за мовленнєвий вчинок, дотримання орфоепічної норми у власному мовленні.

виражає засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи.

інтерактивна (поведінкова) складова

Учень (учениця):

демонструє інтерес до нових слів й активність у збагаченні власного словникового запасу.

бере на себе відповідальність за свої мовленнєві вчинки;

демонструє небайдужість, активність у розгляді питань теми.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

висловлює пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;

демонструє бажання долати труднощі в опануванні теми;

висловлює пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення

вживання осново- і словоскладання, аббревіатур, їх правильна вимова. Усунення помилок, пов'язаних із порушенням норм українського словотвору. Морфемний словник. Етимологічний словник.

Міжпредметні зв'язки

Абревіатури в художньому і науковому стилях (література, історія).

Учень (учениця):

когнітивна (знаннева) складова

розуміє суть поняття «морфологічна норма»;

усвідомлює зв'язок морфологічної норми з граматичним значенням і граматичними категоріями самостійних і службових частин мови;

розрізняє морфологічні норми, пов'язані з особливостями класифікування, словозміни, вживання й поєднання різних частин мови в усному мовленні й на письмі;

знає норми вживання самостійних та службових частин мови в усному та писемному мовленні;

виявляє й аналізує порушення морфологічних норм;

додержує правил написання відмінкових закінчень відмінюваних частин мови;

коментує норми використання самостійних і службових частин мови та узгодження їх, покликаючись на правила та граматичні закономірності слововживання.

розпізнає частини мови, виконує морфологічний розбір;

визначає, за якими ознаками виділяється і характеризується кожна з частин мови;

усвідомлює відмінність між самостійними і службовими словами;

розрізняє розряди прикметників;

знаходить і виправляє помилки у правописі прикметників різних розрядів;

знає розряди числівників, *визначає* морфологічні ознаки числівників, їх синтаксичні функції в реченні;

Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови (30 год).

Морфологічні норми. Морфологічні засоби виразності мови.

Граматичні категорії, граматичні значення і граматичні форми. Основні способи вираження граматичних значень.

Основні поняття морфології. Словозміна. Парадигма. Словоформа.

Повнозначні та службові частини мови. Вигуки і модальні слова. Взаємоперехід частин мови. З історії вивчення частин мови.

Іменник як частина мови. Лексико-граматичні розряди іменників.

Граматичні категорії іменника. Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження. Число іменників. Іменники, що вживаються в обох числових формах, мають лише форму однини або множини.

Особливості роду іменників - назв осіб за професією, посадою, званням тощо. Стилiстичні особливості іменників середнього і спільного роду.

Словозмінні паралелі іменників, їх стилістичні особливості. Форми іменників О.в. і М.в. з прийменниками на позначення руху у просторі. Н.в. іменників із сполучниками *як, мов, неначе, мов*.

<p><i>розрізняє</i> відмінювання власне кількісних і збірних числівників; <i>знає і визначає</i> морфологічні ознаки, синтаксичні функції дієслова, особливості відмінювання дієслів кожної дієвідміни; <i>знає</i> морфологічні ознаки, синтаксичні функції дієприкметника; <i>розуміє</i> відмінність дієприкметника від прикметника та дієприслівника, <i>виправляє</i> помилки у їх уживанні та правописі; <i>розуміє</i> відмінність дієприслівника від дієприкметника та прислівника, <i>виправляє</i> помилки в їх уживанні та правописі;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u> <i>уміє працювати</i> з таблицями «Частини мови» із зазначенням граматичних категорій; готує повідомлення «З історії вивчення частин мови». правильно відмінює іменники I-IV відмін; <i>використовує</i> доцільно в усному і писемному мовленні іменники-синоніми та іменники-антоніми; <i>відрізняє</i> правильні форми іменників від помилкових, <i>користуючись</i> орфографічним словником; <i>правильно використовує</i> особливості кличного відмінка іменників, його стилістичне використання в різних стилях; <i>розрізняє</i> відмінювання іменників чоловічого і середнього родів; <i>пояснює</i> стилістичні функції іменників чоловічого, жіночого, середнього та спільного родів; <i>визначає</i> рід іменників - назв осіб за професією, посадою, званням;</p>	<p>Відмінювання іменників II відміни. Родовий відмінок іменників II відміни. Невідмінювані іменники. Стилістичне використання кличного відмінка</p> <p>Стилістичні особливості форм числа іменників. Стилістичне використання кличного відмінка іменників. Порушення норм відмінювання іменників у художньому мовленні.</p> <p>Прикметник як частина мови. Лексико-граматичні розряди прикметників, їх особливості і функціонування в мовленні. Перехід відносних прикметників у якісні, присвійних у якісні і відносні. Ступені порівняння якісних прикметників, їх творення. Зміни приголосних при творенні ступенів порівняння прикметників. Повні і короткі форми прикметників, стягнені і нестягнені форми повних прикметників, особливості їх функціонування в сучасній українській мові.</p> <p>Творення відносних і присвійних прикметників. Відмінювання прикметників.</p> <p><i>Стилістика і культура мовлення</i></p> <p>Стилістичне використання якісних, відносних, присвійних прикметників. Стилістична роль повних і коротких прикметників. Синоніміка прикметників і непрямих відмінків іменників. Словник епітетів української мови.</p> <p>Прикметник як частина мови. Лексико-граматичні розряди</p>
---	---

<p><i>характеризує стилістичні особливості іменників, що вживаються у формі однини і множини; складає таблиці, що стосуються відмінювання іменників;</i></p> <p><i>визначає</i> граматичні помилки і стилістичні недоліки у вживанні іменників; <i>створює</i> тексти різних стилів, ураховуючи виражальні можливості іменника;</p> <p><i>утворює</i> правильно форми вищого і найвищого ступеня порівняння якісних прикметників;</p> <p><i>утворює</i> прикметники від географічних назв;</p> <p><i>виконує</i> стилістичний аналіз текстів, при потребі <i>редагує</i> їх, ураховуючи стилістичні особливості прикметників різних розрядів;</p> <p><i>створює</i> тексти-описи, твори-розповіді, <i>складає</i> діалоги, використовуючи виражальні можливості прикметника;</p> <p><i>випикує</i> з творів художньої літератури приклади нестягнених прикметників;</p> <p><i>відмінює</i> правильно займенники різних розрядів;</p> <p><i>помічає</i> і <i>виправляє</i> помилки в написанні і вживанні займенників;</p> <p><i>аналізує</i> тексти щодо стилістичної ролі в них займенників;</p> <p><i>створює</i> монологи і діалоги-роздуми з використанням виражальних можливостей займенника для розкриття задуму висловлювання;</p> <p><i>відрізняє</i> правильні форми числівників від помилкових, <i>добирає</i> потрібні форми числівників і правильно їх у мовленні; <i>визначає</i> сполучуваність числівників з іменниками;</p> <p><i>утворює</i> і <i>вживає</i> правильно відмінкові форми числівників; <i>визначає</i></p>	<p>прикметників, їх особливості і функціонування в мовленні. Перехід відносних прикметників у якісні, присвійних у якісні і відносні, стилістичне використання. Ступені порівняння якісних прикметників, їх творення. Зміни приголосних при творенні ступенів порівняння прикметників. Повні і короткі форми прикметників, стягнені і нестягнені форми повних прикметників, особливості їх функціонування в сучасній українській мові.</p> <p>Творення відносних і присвійних прикметників. Відмінювання прикметників.</p> <p>Своєрідність займенника як частини мови. Розряди займенників за значенням, їх характеристика. Групи займенників. Відмінювання займенників. Явище прономіналізації. Правопис займенників. Написання заперечних, неозначених займенників. Перехід займенників в інші частини мови.</p> <p><i>Стилістика і культура мовлення</i></p> <p>Стилістичні функції займенників.</p> <p>Числівник як частина мови. Формування числівника як частини мови. Число і числівник. Розряди числівників за значенням, їх характеристика. Групи числівників за будовою. Відмінювання числівників. Паралельне використання відмінкових форм числа. Паралельне вживання числівників з іменниками у</p>
---	---

вивчені орфограми в числівниках, пояснює їх правопис; аналізує тексти щодо стилістичної ролі в них числівників; складає тексти, створює діалоги, використовуючи виражальні можливості числівників;

знаходить у тексті числівники і слова, що зближуються з числівниками за рядом ознак;

використовує один час і спосіб у значенні іншого;

визначає основні способи творення дієслів, відрізняє правильні форми дієслів від помилкових;

аналізує випадки використання дієслів із стилістичною метою;

конструює речення з дієсловами в усіх часах і особових формах, у т. ч. у переносному значенні;

редагує тексти щодо заміни дієслів певного часу, способу;

складає діалоги, усні і письмові тексти на певну соціокультурну тему, використовуючи виражальні можливості особових дієслів, у т. ч. висловлювання у художньому стилі;

складає ділові папери, використовуючи особові дієслова;

добирає й комунікативно доцільно використовує дієприкметники та дієприкметникові звороти в мовленні;

складає тексти, монологи, діалоги на певну соціокультурну тему з дієприкметниковими, дієприслівниковими зворотами, використовуючи їх виражальні можливості;

добирає й комунікативно доцільно використовує дієприслівники та дієприслівникові звороти в мовленні;

відрізняє правильні форми прислівників від помилкових;

непрямих відмінках. Синтаксичні функції числівників. Написання числівників і відчислівникових слів.

Дієслово як частина мови.

Форми дієслова: дієвідмінювані, відмінювані, незмінні. Зміни звуків в особових формах дієслів. Безособові дієслова.

Особливості семантики, граматичні ознаки дієслів. Дві основи дієслова. Поділ дієслів на дієвідміни. Словозміна дієслів I та II дієвідміни.

Види дієслів (доконаний і недоконаний), їх творення, вживання одного у значенні іншого. Часи дієслів (теперішній, минулий, майбутній), їх творення. Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий), їх творення.

Особові, родові, числові форми дієслів. Перехідні і неперехідні дієслова. Стан дієслова. Зворотні дієслова. Чергування приголосних в особових формах дієслів теперішнього та майбутнього часу.

Дієприкметник. Дієслівні та прикметникові характеристики дієприкметників. Активні та пасивні дієприкметники, їх відмінювання. Творення і правопис дієприкметників. Відмінювання і вживання дієприкметників. Дієприкметниковий зворот. Перехід дієприкметників у прикметники.

Безособові форми на -но, -то.

Дієприслівник. Дієприслівники доконаного і недоконаного виду. Дієприслівниковий зворот. Творення і вживання дієприслівників.

<p><i>уміє</i> утворювати ступені порівняння означальних прислівників; <i>пояснює</i> способи творення прислівників; <i>добирає</i> й комунікативно доцільно <i>використовує</i> прислівники в мовленні; <i>визначає</i> стилістичні функції прислівника в художніх і наукових текстах; <i>складає</i> тексти, <i>створює</i> усні й письмові висловлювання на певну соціокультурну тему, використовуючи прислівник як виражальний засіб мовлення; <i>знаходить і виправляє</i> мовленнєві помилки у вживанні прислівників; <i>аналізує</i> тексти щодо правильності вживання прийменників, сполучників і сполучних слів; <i>складає</i> тексти, діалоги з урахуванням прийменникових і сполучникових засобів милозвучності; <i>визначає</i> функціонально-стилістичні особливості сполучників; <i>редагує</i> тексти, при потребі замінюючи сполучники синонімічними; бере участь у лінгвістичній вікторині; <i>визначає</i> частки за їх функцією в реченні; <i>відрізняє</i> вигуки від часток; <i>аналізує</i> тексти щодо ролі в них вигуків; <i>доречно використовує</i> вигуки у власному мовленні; <i>готує</i> повідомлення про функції вигуків та звуконаслідувальних слів; <i>складає</i> словничок-мінімум етикетних формул українців; <i>складає</i> кросворд, таблицю «Уживання службових частин мови в сучасній українській мові»; <i>добирає</i> й комунікативно доцільно <i>використовує</i> діеприслівники та</p>	<p>Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням: обставинні й означальні. Морфологічні типи прислівників. Ступені порівняння означальних прислівників. Правопис прислівників і прислівникових сполучень. Прислівники за походженням. Написання <i>не</i> з прислівниками.</p> <p>Службові частини мови, їх загальна характеристика (6 год.)</p> <p>Прийменник, його особливості. Групи за походженням та морфологічним складом. Правопис прийменників. Особливості вживання деяких прийменників. Синонімія прийменників. Перехід повнозначних слів у прийменники. Сполучники сурядності та підрядності. Морфологічні типи сполучників. Правопис сполучників. Особливості вживання деяких сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники. Частка, їх функції, групи за значенням. Правопис заперечних часток. Зв'язка. Вигуки, їх ознаки та розряди. Правопис вигуків і особливості їх вживання. Розділові знаки у реченнях з вигуками. Звуконаслідувальні слова.</p> <p><i>Стилістика і культура мовлення</i></p> <p>Стилістичні функції службових частин мови. Синонімія прийменникових конструкцій. Повторення прийменників, сполучників як засіб увиразнення</p>
---	---

<p>дієприслівникові звороти в мовленні; <i>складає</i> тексти, монологи, діалоги на певну соціокультурну тему з дієприслівниковими зворотами, використовуючи їх виражальні можливості; <i>аналізує</i> тексти щодо правильності вживання прийменників, сполучників і сполучних слів; <i>складає</i> тексти, діалоги з урахуванням прийменникових і сполучникових засобів милозвучності; визначає функціонально-стилістичні особливості сполучників; <i>редагує</i> тексти, при потребі замінюючи сполучники синонімічними; бере участь у лінгвістичній вікторині; <i>визначає</i> частки за їх функцією в реченні; <i>відрізняє</i> вигуки від часток; <i>аналізує</i> тексти щодо ролі в них вигуків; <i>доречно використовує</i> вигуки у власному мовленні; <i>готує</i> повідомлення про функції вигуків та звуконаслідувальних слів; <i>складає</i> словничок-мінімум етикетних формул українців; <i>складає</i> кросворд, таблицю «Уживання службових частин мови в сучасній українській мові»; <u>аксіологічна (ціннісна) складова</u> <i>висловлює</i> своє ставлення до знайденої інформації; <i>усвідомлює важливість</i> потреби пошуку додаткової інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності; <i>демонструє</i> повагу до себе й інших, добираючи і вживаючи потрібні слова. <i>висловлює</i> своє ставлення до чужих думок;</p>	<p>мовлення. Функції модальних, заперечних часток. Естетична цінність часток і звуконаслідувань. Стилістичні функції вигуків. Національні етикетні вигуки.</p>
---	--

<p><i>відчуває</i> відповідальність за мовленнєвий вчинок, дотримання орфоепічної норми у власному мовленні.</p> <p><i>виражає</i> засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи.</p> <p><i>уболює</i> за результати своєї роботи;</p> <p><u>інтерактивна (поведінкова) складова</u></p> <p><i>демонструє інтерес</i> до нових слів й <i>активність</i> у збагаченні власного словникового запасу.</p> <p><i>бере на себе відповідальність</i> за свої мовленнєві вчинки;</p> <p><i>демонструє небайдужість, активність</i> у розгляді питань теми.</p> <p><i>демонструє</i> на уроках активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.</p> <p><i>ініціює</i> обговорення складних або суперечливих питань з теми;</p> <p><i>висловлює</i> пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;</p> <p><i>відчуває відповідальність</i> за власний рівень мовленнєвої культури, зокрема за додержання морфологічних норм в усному й писемному мовленні;</p> <p><i>ініціює</i> конкретні заходи, бере участь у моделюванні навчальних ситуацій</p>	
<p style="text-align: center;">Міжпредметні зв'язки</p> <p>Іменники середнього роду як засіб іронії і сатири. Вигуки як засіб емоційно-експресивного мовлення (<i>література</i>). Власні географічні назви. Форми числівника на уроках географії, історії, математики, фізики, хімії. Дієприкметники, дієприслівники в наукових текстах (<i>історія, географія, біологія, фізика</i>).</p>	

10 клас

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
<p>Учень (учениця): <i>розрізняє</i> види мовленнєвого спілкування; <i>доцільно обирає</i> мовленнєву тактику й мовні засоби, адекватні характеру мовленнєвої ситуації; <i>складає</i> план, тези, <i>готує</i> конспект статті, усвідомлює різницю між ними; <i>здійснює</i> редагування текстів; <i>розповідає</i> про побачене, прочитане в ситуаціях повсякденного спілкування; <i>готує</i> доповіді, реферати, рецензії; <i>виразно читає</i> тексти різних стилів, типів і жанрів мовлення відповідно до орфоепічних та інтонаційних норм; <i>готує</i> перекази (усні, письмові) із творчим завданням, <i>оцінює</i> усні й письмові висловлювання щодо мовного оформлення та ефективності досягнення поставлених комунікативних завдань; <i>висловлює</i> власне ставлення до подій.</p>	<p>Мовленнєве спілкування. Стилістика і культура мовлення Офіційне і неофіційне, публічне і неопублічне мовленнєве спілкування. Вербальні й невербальні засоби спілкування. Мовленнєва ситуація. Мовленнєві ролі та наміри мовця і слухача. Мовленнєва тактика. Мовні засоби мовленнєвої ситуації. Причини комунікативних помилок. Особливості монологічного і діалогічного мовлення в різних сферах спілкування. Виступ на зборах, семінарах, конференції. Дискусійне мовлення. Поняття про текст як продукт мовленнєвої діяльності. Текстотворювальні категорії. Закономірності побудови тексту. Інформаційна переробка текстів різних функціональних стилів і жанрів. Написання тез, конспектів, анотацій, рефератів. Комунікативні ознаки мовлення. Поняття про комунікативну доцільність, точність, ясність, правильність, чистоту, логіку, послідовність, образність, виразність, естетичність мови.</p>
<p>Учень (учениця): <i>будує</i> розповідь на певну соціокультурну тему й ситуації спілкування; <i>складає</i> розповідь, текст-роздум, міркування, комбінований текст, що відповідає досвіду, інтересам, психологічним особливостям, для досягнення життєвих цілей;</p>	<p>Поняття про стилістичну систему української мови (стилі, підстилі, стилістичні засоби, способи і прийоми організації стилістичних засобів у тексті). Розмовний стиль (8 год.), сфера його використання,</p>

<p><i>сприймає, аналізує, зіставляє</i> мовні явища і факти, <i>коментує, критично оцінює</i> їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, достовірності;</p> <p>- <i>продукує</i> усні і писемні монологічні та діалогічні висловлювання (тексти) , у тому числі тексти, які сприяють гармонізації психоемоційного стану, містять моделі досягнення свободи особистості, соціальної захищеності, сімейного щастя, кар'єрного зростання та ін.</p> <p><i>пояснює</i> спільне та відмінне між різними жанрами науково-навчального стилю (рецензія, анотація, доповідь, реферат, тези, конспект);</p> <p><i>характеризує</i> лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості наукового стилю, сфери його використання та призначення;</p> <p><i>уміє трансформувати</i> текст одного стилю в інший стиль;</p> <p><i>розрізняє</i> науково-навчальний і науково-популярний різновиди наукового стилю;</p> <p><i>бере участь</i> у бесідах, дискусіях, дебатах, відеоконференціях;</p> <p><i>реферує</i> науковий текст, <i>складає</i> план наукової статті;</p> <p><i>готує</i> реферати, тези, рецензії з навчально-наукової проблеми, доповіді на лінгвістичні, морально-етичні, суспільні теми, виступи в науковому стилі та їх оцінкою; <i>здійснює</i> редагування науково-навчальних текстів;</p> <p><i>створює</i> короткі повідомлення з наукової теми, <i>проводить</i> пошукові дослідження; <i>бере участь</i> у дослідницьких проектах.</p> <p><i>проводить</i> бібліографічну роботу із залученням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; систематизує інформацію з різних джерел, у т.ч.</p>	<p>призначення, основні ознаки. Фонетичні, інтонаційні, лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості розмовного мовлення. Жанри розмовного мовлення.</p> <p>Науковий стиль (10 год.), сфери використання і призначення. Основні ознаки наукового стилю: логічність, точність, абстрактність, узагальненість, об'єктивність викладу. Наукова метафорика.</p> <p>Підстилі наукового стилю: власне науковий, науково-навчальний і науково-популярний та їх особливості. Основні жанри науковогостилу. Бесіди, дискусії, повідомлення на науковутему. Структура текстів різних жанрів.</p> <p>Особливості конспектування. Читання наукової, науково-популярної статті, довідкової літератури.</p> <p>Написання доповідей, рефератів, анотацій, тез, рецензій з навчально-наукової проблеми. Спільне й відмінне між ними. Редагування.</p> <p>Бібліографічний пошук на тему наукової роботи із залученням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.</p>
--	---

<p>довідкової інформації (словники, енциклопедії, онлайн-ресурси тощо); володіє основними способами (прийомами) інформаційної переробки писемного тексту; <i>складає</i> таблиці, схеми на основі наукового тексту, формулює узагальнення; дискутує, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами, веде конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм.</p>	
--	--

Види мовленнєвої діяльності

<p>Учень (учениця): <i>розуміє</i> фактичний зміст почутого висловлювання, адекватно сприймаючи його основну думку, особливості побудови і мовного оформлення; <i>користується</i> різними видами аудіювання; <i>визначає</i> власне ставлення до змісту; <i>формулює</i> висновки щодо сприйнятого. - володіє різними видами читання з метою загального орієнтування, набуття інформації; естетичного задоволення; <i>користується</i> всіма різновидами читання наукової, довідкової літератури; <i>оцінює</i> прочитане, висловлюючи власну думку з позиції мовного оформлення та ефективності досягнення поставлених комунікативних завдань.</p>	<p>Сприймання чужого мовлення <i>Аудіювання (слухання-розуміння)</i> текстів діалогічного й монологічного характеру різних стилів, типів і жанрів мовлення. Різновиди аудіювання (ознайомлювальне, вивчальне, критичне). <i>Читання мовчки</i> текстів діалогічного й монологічного характеру, в т.ч. електронного, різних стилів, типів і жанрів мовлення.</p>
<p>Учень (учениця): <i>переказує</i> докладно прослуханий або прочитаний текст художнього, наукового чи публіцистичного стилів мовлення за самостійно складеним складним планом, підпорядковуючи висловлювання темі та основній думці, ураховуючи комунікативне завдання, дотримуючись композиції, мовних, стильових особливостей та авторського задуму; <i>складає</i> конспект, тези почутого і прочитаного, тематичні виписки; <i>оцінює</i> текст з погляду його змісту,</p>	<p>Відтворення готового тексту <i>Перекази (навчальні й контрольні).</i> <i>Говоріння:</i> Докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням (висловленням власного ставлення до подій, героїв та ін.). <i>Письмо:</i> Докладний переказ тексту публіцистичного стилю з творчим завданням. Твір-роздум на суспільно-</p>

<p>форми, задуму і мовного оформлення; <i>реферує</i> науковий текст, <i>складає</i> план наукової статті; <i>готує</i> реферати, тези, рецензії з навчально-наукової проблеми, доповіді на лінгвістичні, морально-етичні, суспільні теми, виступи в науковому стилі та їх оцінкою; <i>здійснює</i> редагування науково-навчальних текстів</p>	<p>політичну тему в публіцистичному стилі. Електронний лист. Смс-повідомлення.</p> <p>Конспект прочитаного /і (художнього твору, публіцистичної та науково-популярної статті). Тематичні виписки, план (складний), тези.</p>
<p>Учень (учениця): <i>самостійно визначає</i> тему і зміст діалогу; <i>доцільно добирає</i> переконливі аргументи на захист своєї позиції, у тому числі і з власного життєвого досвіду; мовленнєву тактику й мовні засоби, адекватні характеру мовленнєвої ситуації; <i>змінює</i> свою думку в разі незаперечних аргументів іншого; <i>дотримується</i> норм української літературної мови; <i>оцінює</i> текст з погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення; <i>готує</i> і <i>виголошує</i> виступи на зборах, семінарах; <i>ознайомлюється</i> із жанром статті, <i>складає</i> статтю на морально-етичну, професійну тему, бібліографію, анотацію; роздуми, звіт про виконану роботу; <i>перевіряє</i> результати мовленнєвої діяльності (корегує усне мовлення у процесі говоріння, урахувуючи реакцію слухача); <i>дотримується</i> основних правил спілкування; <i>усвідомлює</i> та визначає <i>мотив</i> і <i>мету</i> власної пізнавальної й життєтворчої діяльності; <i>планує</i> діяльність для досягнення мети, розподіляючи її на етапи; <i>оцінює</i> проміжні й кінцеві <i>результати</i> навчально-пізнавальної діяльності, робить відповідні корективи; <i>переносить</i> попередньо засвоєні знання</p>	<p>Створення власних висловлювань <i>Діалогічне мовлення</i> Особливості діалогічного мовлення в різних сферах спілкування. Дебати як форма дискусій.</p> <p><i>Монологічне мовлення (навчальні й контрольні види)</i> <i>Говоріння</i>. Доповідь у науковому стилі. Стаття в газету на морально-етичну, професійну тему. Бібліографія. Анотація. <i>Ділові папери</i>: звіт про виконану роботу.</p>

<p>й уміння в нову ситуацію; <i>критично оцінює</i> відповідність своїх вчинків загальнолюдським моральним нормам, усває помічені невідповідності; <i>виявляє здатність</i> поставити себе на місце іншої людини; <i>відчуває</i> стан співрозмовника, <i>виявляє</i> емпатію; <i>сприймає</i> спілкування як цінність; <i>усвідомлює</i> необхідність продовження мовної освіти і самоосвіти, удосконалення мовних знань і вмінь.</p>	
---	--

10 клас

Соціокультурна змістова лінія

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	
<p>Учень (учениця): <i>визначає</i> особливості мовної особистості сучасного українця; <i>характеризує</i> мовні особистості, відображені в українській літературі, історії, культурі; <i>досліджує</i> етноестетику мови родинних виховних традицій; <i>аналізує, зіставляє, порівнює, узагальнює</i> етномовні явища; виконує історико-культурологічні коментарі назв спорідненості і свояцтва, етнографізмів, діалектизмів, народних фразем у фольклорному або художньому тексті на основі словника діалектизмів, етимологічних, тлумачних словників; <i>виконує</i> самостійну пошукову, творчу роботу з етнолінгвокультури рідного краю; <i>доцільно використовує</i> слова з національно-культурним компонентом, впливає на думку слухача, глядача; <i>укладає</i> тематичний словник-тезаурус з українського мовленнєвого етикету, <i>ознайомлюється</i> з кращими зразками благодійництва, волонтерства;</p>	<p>Я і українська мова Мовна особистість крізь призму української родини, української культури.</p> <p>Мовне родинознавство Етноестетика української мови родини. Етносимволіка слів <i>батько, мати, син, донька, дід, баба, сестра, брат</i>. Етноестетика мови родинних виховних традицій. Родинно-оздоровчі традиції. Пошання пареміографія, її виховне значення. Традиції мовних звертань.</p> <p>Національно-мовне виховання особистості Побратимство та посестринство. Форми взаємодопомоги. Громадські вихователі. Благодійництво. Волонтерство.</p>

<p>готує письмове повідомлення на основі праць українських мовознавців – дослідників лінгвокраєзнавства;</p> <p><i>бере участь у дискусіях, дебатах, конференціях з питань національно-мовного виховання; попередження конфліктів, досягнення компромісів; соціальної адаптації;</i></p> <p><i>готує доповіді, замітки до стінгазети на теми загальнолюдських і життєвих цінностей;</i></p> <p><i>працює з довідковою літературою, складаючи бібліографію з етнолінгво- і соціокультурних тем;</i></p> <p><i>опановує різні способи узагальнення, систематизування інформації;</i></p> <p><i>удосконалює здатність до самоосвіти, саморозвитку завдяки спостереженню за власним мовленням, розвиває інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності; здійснює самоконтроль, самооцінку, самокорекцію;</i></p> <p><i>генерує нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави; конструктивно спілкується в колективі, проявляє лідерські якості; реагує мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, конструктивно працює в групі, в команді.</i></p>	<p>Українська мова – визначальний чинник формування особисті</p> <p>Найважливіші умови самопізнання й самореалізації.</p> <p>Ставлення людини до Всесвіту, природи, людства, рідного народу, до самого себе. Сила волі. Світ емоцій. Моральне вдосконалення людини.</p> <p>Самопізнання, саморозвиток людини. Загальнолюдські цінності. Життєві цінності. Любов, повага, дружба, толерантність, життя без конфліктів. Моє покликання. Вибір професії.</p> <p>Повноцінне функціонування української мови – запорука європейського розвитку держави</p> <p>Українська мова - дієвий фактор державотворення.</p>
<p>Тематика висловлювань учнів</p> <p>Висловлювання з власного досвіду, з родинного, шкільного, літературного, мистецько-культурного, суспільно життя.</p>	<p>Тематика текстів</p> <p>Тепло отчого дому.</p> <p>Українська мова - мова злагоди й гармонії.</p> <p>Українська мова як засіб самопізнання й самореалізації.</p>

Наскрізнi лiнii

1. Здоров'я i безпека.

Позитивнi емоцii – запорука здоров'я людини.

Активний i здоровий спосiб життя – запорука довголiття.

«Слово – як лiки: допомагають лишень, коли сказанi вiд душi»

Родинно-оздоровчi традицii українцiв.

Роль гумору у життi людини.

Життя без конфлiктiв.

Естетичне задоволення вiд «сродноi» працi.

Цiлющi скарби землi.

Вчинок у життi людини. Наслiдки вчинку.

Мова i нацiональна безпека краiни.

2. Громадянська вiдповiдальнiсть.

Мовне обличчя своєї родини, мого мiста (села).

Вiдповiдальнiсть за мовнi вчинки.

Кроки до успiху.

Сила волi.

Вiдповiдальнiсть поколiнь.

Громадянський обов'язок.

Честь i гiднiсть крiзь призму сьогодення. Мовнi обов'язки громадянина України.

3. Екологiчна безпека i сталий розвиток.

Екологiя слова, екологiя мовлення.

Екологiчнi проблеми твого села, мiста, краю.

Цiкавi й кориснi справи у школi, у родинi.

Читання книги як засiб розвитку людини й суспiльства.

Здорове довкiлля – сенс життя.

Цiннiсне ставлення до життя.

Нацiональнi архiтектурнi традицii.

Вiдновлюванi джерела енергii.

4. Пiдприємливiсть i фiнансова грамотнiсть.

Доброчиннiсть як цiннiсть.

Фiнансовий добробут. Фiнансова вiдповiдальнiсть кожного.

Саморозвиток особистостi.

Планування бюджету колективної мандрiвки.

Фiнансовi заощадження як ознака фiнансової грамотностi.

Спiльна дiяльнiсть.

11 клас
Профіль - українська філологія
(1 40 год., 4 год. на тиждень)
Мовна, лінгвістична змістові лінії

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
<p>Учень (учениця): <u>когнітивна (знаннева) складова</u> <i>розуміє</i> знаковий характер слова, <i>усвідомлює</i> динамічний характер мовної системи, взаємозалежність мови і суспільства, роль мови у формуванні й самовираженні особистості; <i>розширює</i> свої уявлення про національну специфіку мовної картини світу, взаємозв'язок мови і культури; <i>має</i> загальне уявлення про розвиток лінгвістики; <i>усвідомлює</i> роль особистості в розвитку науки; <i>називає</i> імена визначних учених-лінгвістів та їх праці; <i>виявляє</i> особливості української мови на фоні інших у міжкультурній комунікації; <i>з'ясовує</i> місце української мови у світі; <i>називає</i> країни, у яких поширена українська мова;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u> <i>готує</i> словник-термінів для одного з розділів науки про мову; <i>готує</i> усні і письмові повідомлення, дослідницьку роботу, пише розгорнуту відповідь, тези, складає хронологічну таблицю праць українських мовознавців.</p> <p><u>аксіологічна (ціннісна) складова</u> <i>цінує</i> українську мову як державну — чинник національної ідентичності; <i>висловлює</i> зацікавлення розвитком української мови; <i>висловлює</i> своє ставлення до знайденої інформації;</p>	<p>Мова, індивід, суспільство (4 год.) Мова як особлива система знаків, її місце з-поміж інших знакових систем. Проблеми взаємодії мови і культури, мови і соціуму. Роль мови у формуванні й самовираженні особистості. Українська мова в «діалозі культур». Відображення в сучасній українській мові культури інших народів. Українська мова у світі. Українська діаспора. Лінгвістика як наука про мову. Історія мовознавства в особистостях. Видатні мовознавці вітчизняної науки.</p>

усвідомлює важливість пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

демонструє повагу до себе й інших; висловлює своє ставлення до чужих думок;

відчуває відповідальність за мовленнєвий вчинок;

обговорює й оцінює українськомовні переклади творів зарубіжної літератури, які сприяють розвитку української мови та популяризують українську мову та культуру.

інтерактивна (поведінкова)

складова

демонструє інтерес до нових слів й активність у збагаченні власного словникового запасу.

бере на себе відповідальність за свої мовленнєві вчинки;

демонструє небайдужість, активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

висловлює пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;

демонструє бажання долати труднощі в опануванні теми;

сприймає спілкування як цінність; усвідомлює значення ефективного спілкування; проявляє ціннісне ставлення до співрозмовників; усвідомлює необхідність продовження мовної освіти та самоосвіти, безперервного удосконалення мовних знань і вмінь.

Учень (учениця):

когнітивна (знаннева) складова

розуміє поняття риторики: логос, етос, пафос, топос;

пояснює значення інтенції, задуму, стратегії і тактики; при потребі доцільно використовує словники;

володіє історичними відомостями про риторiku;

ознайомлюється із працями видатних ораторів Давньої Греції, Давнього Риму, України;

ознайомлюється з мовною формою промов, особливостями меморії, акції, технікою дихання;

праксеологічна (діяльнісна) складова

будує виступи з урахуванням мовної форми промови, різних видів аргументації;

аналізує мовленнєву ситуацію, умови спілкування, поведінку учасників спілкування;

володіє голосом, невербальними засобами з метою реалізації мети спілкування й активізації уваги слухачів; *уміє аналізувати* власну промову; *володіє* техніками еристики;

уміє визначати приналежність виступу до певного виду, жанру красномовства;

виконує риторичний аналіз промов;

розрізняє види академічного, судового, духовного красномовства, аналізує виражальні особливості театральної (сценічної) риторики;

складає власні промови громадського призначення, *уміє* виділяти головне, здійснювати самооцінку власної діяльності;

Риторика як наука й мистецтво слова (8 год.).

Лінгвістична риторика. Основні поняття риторики: логос, етос, пафос, топос. Ритор і оратор. Риторичні ідеали у різних історичних епохах.

Поняття про сучасний риторичний текст.

Інвенція. Диспозиція. Методи викладу матеріалу. Теза й аргументація. Види аргументації.

Промова. Елокуція й елоквенція як учення про мовну форму промов. Меморія як система усного запам'ятовування промов.

Акція. Риторична техніка. Еристика як мистецтво суперечки.

Етика полемічної майстерності

3 історії риторики й ораторського мистецтва (4 год).

Видатні оратори Давньої Греції і Давнього Риму.

Ораторське мистецтво в Україні.

Основи ораторського мистецтва (8 год.)

Види ораторського мистецтва і жанри.

Академічне красномовство, його характерні ознаки, різновиди (наукове, наукового-популярне, навчальне).

Судове красномовство. Духовне красномовство (гомілетика), його жанри і характерні риси.

Соціально-побутове красномовство, його види (ювілейна промова, привітання тощо).

Театральна (сценічна) риторика. Педагогічна риторика.

Види ораторського мистецтва за метою висловлення: інформувальні, переконувальні, розважальні та інші виступи.

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

усвідомлює важливість пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

демонструє повагу до себе й інших, добираючи і вживаючи потрібні слова.

висловлює своє ставлення до чужих думок;

виражає засобами мови адекватні почуття і враження від результатів роботи.

інтерактивна (поведінкова) складова

бере участь у прилюдних і полемічних діалогах, дебатах, знаходить способи взаємодії при роботі в групі.

демонструє інтерес до нових слів й *активність* у збагаченні власного словникового запасу.

бере на себе відповідальність за свої мовленнєві вчинки;

демонструє небайдужість, активність у розгляді питань теми, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

висловлює пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення;

Учень (учениця):

когнітивна (знаннева) складова

розуміють понять «синтаксична норма», «синтаксичне керування», «синтаксична помилка»;

дотримується синтаксичних норм; *визначає* стилістичні особливості синтаксичних одиниць;

Промова, її види.

Поглиблення і систематизація найважливіших відомостей із синтаксису, пунктуації і стилістики (24 год.)

усвідомлює важливість синтаксичних умінь для розвитку мислення й мовлення.

з'ясовує тип зв'язку між словами в підрядному словосполученні;

характеризує складні випадки перекладу словосполучень;

знає особливості будови простих та ускладнених речень (речень з однорідними членами, звертаннями, вставними словами і реченнями);

з'ясовує види односкладних, двоскладних, поширених і непоширених, повних і неповних, ускладнених і неускладнених простих речень, звертання, їх стилістичну роль у текстах;

праксеологічна (діяльнісна) складова

організовує свою діяльність (мотивує, ставить цілі, планує, прогнозує, контролює, здійснює рефлексію, коригує);

виявляє порушення синтаксичних зв'язків;

уміє граматично правильно поєднувати слова в реченнях і словосполученнях;

аналізує в тексті й реченнях приклади порушення синтаксичної норми;

виявляє у реченнях порушення правил синтаксичного керування й узгодження;

пропонує правильні варіанти під час редагування тексту й речень.

аналізує словосполучення і речення з погляду їх структури і комунікативного призначення, доречно *використовує* їх в усному й писемному мовленні;

аналізує й *оцінює, доцільно використовує* виражальні можливості словосполучень і речень різних видів;

складає схему «речення і

Синтаксис і пунктуація української мови

Загальна характеристика синтаксичних одиниць. **Словосполучення** як одиниця синтаксису. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова. Типи підрядного зв'язку у словосполученні.

Використання синонімічних дієслівних словосполучень у різних стилях.

Речення як основна синтаксична і комунікативна одиниця. Стилістичні функції модальних різновидів речень. Риторичне запитання, його стилістичні функції.

Граматична основа речення. Порядок слів у реченні як стильова ознака мовлення.

Складні випадки координації підмета і присудка.

Складні випадки кваліфікації другорядних членів речення. Написання прикладки. Порівняльний зворот, його функції в реченні.

словосполучення»; *визначає* тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова;

визначає типи речень за метою висловлювання, інтонаційним оформленням і структурою;

визначає структуру простого двоскладного речення, способи вираження підмета і присудка;

складає схему «Тире у простому реченні»;

оцінює виражальні можливості додатків, означень та обставин у текстах різних стилів;

трансформує односкладні речення у двоскладні;

аналізує й *оцінює* виражальні можливості простих ускладнених речень у текстах різних стилів, *використовує* їх виражальні можливості в усному і писемному мовленні, у спілкуванні залежно від ситуації;

трансформує прості речення у складні;

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

висловлює адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного.

усвідомлює важливість потреби пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

інтерактивна (поведінкова)

складова

організовує й *планує* навчальне співробітництво з учителем та однокласниками;

демонструє на уроках активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння

налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

Учень (учениця):

когнітивна (знаннева) складова

розпізнає складні речення різних типів, визначає їхню структуру, види і засоби зв'язку між простими реченнями;

правильно й доцільно використовує виражальні можливості складних речень різних типів у текстах різних стилів;

замінює безсполучникові речення на сполучникові;

праксеологічна (діяльнісна) складова

добирає й конструює складні речення, що оптимально відповідають конкретній комунікативній меті;

пише твір, замітку, статтю з використанням багатокомпонентних речень;

виконує синтаксичний аналіз складних речень;

аналізує період як засіб експресивного синтаксису і риторичну фігуру;

аксіологічна (ціннісна) складова

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

висловлює адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного.

усвідомлює важливість потреби пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

інтерактивна (поведінкова)

складова

організовує й планує навчальне співробітництво з учителем та однокласниками;

демонструє на уроках активність, ініціативність, відповідальність,

Складні і багатокомпонентні речення. Стилістичні особливості складних речень.

Особливості структури та семантики сполучникових /складносурядних та складнопідрядних/ і безсполучникових, багатокомпонентних речень. Складнопідрядні означальні речення і дієприкметникові звороти; складнопідрядні обставинні речення і дієприслівникові звороти. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними і порівняльні звороти. Період.

комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

Учень (учениця):

когнітивна (знаннева) складова

визначає стилістичні особливості невласне прямої мови, здогадної прямої мови, підрядно-підпорядкованої прямої мови, авторських слів при прямій мові, у діалозі;

правильно інтонує речення з прямою мовою, діалогом;

праксеологічна (діяльнісна) складова

трансформує речення з прямою мовою у складнопідрядне і навпаки;

використовує цитати у власному усному й писемному мовленні.

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

висловлює адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного.

усвідомлює важливість потреби пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

інтерактивна (поведінкова)

складова

організовує й планує навчальне співробітництво з учителем та однокласниками;

демонструє на уроках активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

Пряма і непряма мова.

Невласне пряма мова. Здогадана пряма мова, напівпряма мова.

Синоніміка і стилістичні способи передачі прямої мови в тексті. Інтонування речень з прямою мовою, діалогом. Цитування.

Учень/учениця

когнітивна (знаннева) складова

оперує основними поняттями лінгвістики тексту,

виділяє мовні засоби, що виражають основні ознаки тексту.

виділяє особливості гіпертексту, сферу його використання; дотримується норм мовленнєвої поведінки в Інтернеті;

розуміє поняття дискурсу, зіставляє його з поняттям «текст»; моделює професійний дискурс.

праксеологічна (діяльнісна) складова

аналізує структуру й семантику текстів різних стилів мовлення;

переробляє тексти відповідно до визначеної мети;

визначає способи зв'язку речень у тексті;

аналізує тексти різних стилів, типів і жанрів; переробляє тексти відповідно до комунікативного завдання.

складає, редагує тексти на соціокультурну, професійну тему, використовуючи в них виражальні можливості складних речень;

аксіологічна (ціннісна) складова

демонструє:

здатність логічно мислити;

готовність до навчання з метою покращення власної поведінки;

висловлює адекватні почуття і враження щодо результатів виконаної роботи;

інтерактивна (поведінкова) складова

ініціює спілкування, обмін інформацією з однокласниками;

демонструє небайдужість, активність у розгляді питань теми.

Синтаксис і стилістика тексту.

Зміст і будова тексту. Складне синтаксичне ціле як семантико-синтаксична одиниця тексту.

Стилістичні функції абзацу. Сурядні і підрядні сполучники як засоби зв'язку в тексті. Гіпертекст.

Дискурс як комунікативний процес і як текст. Професійний дискурс.

Зображувально-виражальні засоби синтаксису: синтаксичний паралелізм; риторичне питання, звертання; повторювані сполучники;

Учень (учениця):**когнітивна (знаннєва)складова**

знаходить і обґрунтовує
пунктограми в синтаксичних
конструкціях різних типів;

правильно уживає розділові знаки
при прямій мові, діалозі, цитаті, епіграфі;
коментує пунктограми, робить
повідомлення за складеними схемами;

праксеологічна (діяльнісна) складова

складає таблицю "Розділові знаки в
складному реченні";

виконує роботу з елементами
творчого конструювання; *створює*
власні висловлювання, *складає* твір-
мініатюру, *дослідницький*
(волонтерський) проект на певну
соціокультурну тему з обов'язковим
включенням складних речень;

редагує текст, де фіксуються
порушення синтаксичних і пунктуаційних
норм.

організовує свою діяльність (мотивує,
ставить цілі, планує, прогнозує,
контролює, здійснює рефлексію,
коригує);

аксіологічна (ціннісна)складова

усвідомлює пунктуаційну
грамотність;

готовність до навчання з метою
покращення власної грамотності;

живий інтерес до літературної мови;
розуміння зв'язку між пунктуацією й
інтонацією.

Інтонує текст, передаючи виражені в
ньому почуття та емоції.

інтерактивна (поведінкова)складова

ініціює дотримання у школі мовного
режиму;

висловлює пропозиції щодо
поліпшення правописної грамотності;

демонструє *небайдужість*,
активність у розгляді питань теми.

Пунктуація (8 год.)

Пунктуаційні норми. Основні
пунктограми у простому і складному
реченні, при прямій мові, цитуванні, у
зв'язному тексті. Пунктуаційна помилка.

Складні випадки використання
розділових знаків.

Тире міжпідметом і присудком у
простому реченні.

Розділові знаки у простих реченнях,
ускладнених

- звертаннями;
- однорідними членами речення;
- відокремленими означеннями,
прикладками, обставинами;
- вставними словами і реченнями.

Учень (учениця):

когнітивна (знаннєва)складова

уміє знаходити і характеризувати зміни звуків у мовному потоці, при словозміні і словотворенні;

правильно наголошує слова, при потребі *використовує* орфоепічний словник і словник наголосів;

уміє знаходити орфограму, визначає її тип, принцип написання; правильно пише й вимовляє слова із цими орфограмами;

усвідомлює правила вживання великої літери, написання прізвищ та географічних назв, слів разом, окремо, через дефіс; слів іншомовного походження; правила переносу та скорочення слів;

знаходить й усуває допущені орфографічні помилки у словах, обґрунтовуючи їх написання правилами правопису; *використовує* орфографічний словник для перевірки написання слів;

розпізнає метафори, метонімію, синекдоху, слова-омоніми в контекстуальному оточенні; *з'ясовує* відмінність між омонімічним і багатозначним словом;

знаходить і розпізнає тропи, багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми, *пояснює*, з якою метою вони вжиті в тексті, *визначає* їх роль та доречність використання в текстах різних стилів, користуючись тлумачними словниками, а також словниками синонімів, антонімів, омонімів;

визначає ознаки власнеукраїнських слів, *характеризує* їх стилістичні функції в тексті;

Підготовка до державної атестації. Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з української мови (30 год.)

Фонетика, орфоепія, орфографія української мови

Асимілятивні, дисимілятивні процеси, подовження, спрощення у групах приголосних.

Основні чергування звуків.

Складні випадки наголошення слів. Мовні недоліки у вимові й наголосі та шляхи їх усунення.

Складні випадки вживання м'якого знака, апострофа; написання слів іншомовного походження; написання прізвищ та географічних назв, слів разом, окремо, через дефіс; правила переносу та скорочення слів.

Редагування тексту з орфографічними помилками.

Лексикологія і фразеологія української мови

Уживання слів у переносному значенні, синонімів, антонімів, омонімів у текстах різних стилів.

Терміни і професіоналізми. Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни.

<p><i>обґрунтовує</i> доцільність і правильність уживання термінів у текстах науково-навчального стилю;</p> <p><i>комунікативно доречно і правильно використовує</i> фразеологізми у мовленні з урахуванням їх стилістичних параметрів і контексту;</p> <p><i>знаходить</i> у тексті слова іншомовного походження, <i>пояснює</i> їх значення на основі словника іншомовних слів, доречно <i>використовує</i> їх у мовленні, визначає, які з них мають власне українські синоніми;</p> <p><i>розрізняє</i> відмінювання іменників чоловічого і середнього родів;</p> <p><i>пояснює</i> стилістичні функції іменників чоловічого, жіночого, середнього та спільного родів;</p> <p><u>праксеологічна (діяльнісна) складова</u> <i>здійснює</i> аудіозапис власного і чужого мовлення й аналізує його;</p> <p>редагує текст з орфографічними помилками;</p> <p>правильно <i>утворює</i> іменники на позначення назв жителів певного населеного пункту, присвійні прикметники, прикметникові форми від різних географічних назв;</p> <p><i>пише</i> твір-мініатюру, роздум-спростування, творчу роботу, використовуючи слова різних способів творення;</p> <p><i>визначає</i> рід іменників, назв осіб за професією, посадою, званням, правильно їх відмінює;</p> <p><i>утворює</i> правильно форми вищого і найвищого ступеня порівняння якісних прикметників, відносні і присвійні прикметники; <i>знаходить і виправляє</i> помилки у правописі прикметників різних розрядів;</p>	<p>Фразеологія художнього мовлення, наукова, публіцистична, офіційно-ділова.</p> <p>Морфеміка, словотвір, морфологія української мови</p> <p>Словотвір іменників на позначення назв жителів певного населеного пункту. Творення присвійних прикметників. Творення прикметникових форм від різних географічних назв. Основні способи творення дієслів, прислівників. Складні, складноскорочені слова, способи їх творення та написання.</p> <p>Рід і число іменників, їх стилістичні властивості. Відмінювання іменників.</p> <p>Ступені порівняння прикметників.</p> <p>Відмінювання прикметників.</p> <p>Розряди числівників за значенням, їх характеристика. Паралельне використання відмінкових форм числа.</p> <p>Відмінювання займенників. Явище прономіналізації. Правопис займенників.</p>
---	--

<p><i>утворює і вживає</i> правильно відмінкові форми числівників;</p> <p><i>знаходить</i> вивчені орфограми в числівниках, <i>пояснює</i> їх правопис; <i>аналізує</i> тексти щодо стилістичної ролі в них числівників;</p> <p><i>складає</i> тексти, <i>створює</i> діалоги, використовуючи виражальні можливості числівників;</p> <p><i>відмінює</i> правильно займенники різних розрядів; <i>помічає і виправляє</i> помилки в написанні і вживанні займенників;</p> <p><i>аналізує</i> тексти щодо стилістичної ролі в них займенників;</p> <p><i>створює</i> монологи і діалоги-роздуми з використанням виражальних можливостей займенника для розкриття задуму висловлювання;</p> <p><i>визначає</i> основні способи творення дієслів,</p> <p><i>редагує</i> тексти щодо заміни дієслів певного часу, способу; <i>виправляє</i> помилки у їх уживанні та правописі;</p> <p><i>добирає</i> й комунікативно доцільно <i>використовує</i> дієприкметники та дієприкметникові звороти, дієприслівників та дієприслівникові звороти в мовленні;</p> <p><i>складає</i> тексти, монологи, діалоги на певну соціокультурну, професійну тему з дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, використовуючи їх виражальні можливості;</p> <p><i>уміє</i> утворювати ступені порівняння означальних прислівників; <i>пояснює</i> способи творення прислівників;</p> <p><i>визначає</i> стилістичні функції прислівника в художніх і наукових текстах;</p>	<p>Види, часи, способи дієслів. Особові, родові, числові форми дієслів, їх творення. Перехідні і неперехідні дієслова. Стан дієслова.</p> <p>Творення і правопис дієприкметників і дієприслівників. Дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти.</p> <p>Морфологічні типи прислівників. Ступені порівняння означальних прислівників. Правопис прислівників і прислівникових сполучень. Мовленнєві помилки у вживанні прислівників і шляхи їх подолання.</p> <p>Правопис складних прийменників та сполучників. Перехід повнозначних слів у прийменники та сполучники.</p> <p>Правопис заперечних часток.</p> <p>Естетична цінність часток і звуконаслідувань.</p>
--	---

складає тексти, *створює* усні й письмові висловлювання на певну соціокультурну тему, використовуючи прислівник як виражальний засіб мовлення;

складає тексти, діалоги з урахуванням прийменникових і сполучникових засобів милозвучності;

редагує тексти, при потребі замінюючи сполучники синонімічними;

відрізняє вигуки від часток; *аналізує* тексти щодо ролі в них вигуків;

висловлює своє ставлення до знайденої інформації;

висловлює адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного.

усвідомлює важливість потреби пошуку інформації для розв'язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності;

інтерактивна (поведінкова)

складова

організовує й *планує* навчальне співробітництво з учителем та однокласниками;

демонструє на уроках активність, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності.

ініціює обговорення складних або суперечливих питань з теми;

сприймає спілкування як цінність; *усвідомлює* значення ефективного спілкування; *проявляє* ціннісне ставлення до співрозмовників; *усвідомлює* необхідність продовження мовної освіти та самоосвіти, безперервного удосконалення мовних знань і вмінь.

11 клас
Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів	Зміст навчального матеріалу
<p>Учень (учениця): <i>розрізняє</i> стилістику практичну і функціональну, <i>з'ясовує</i> стилістичні норми української літературної мови; <i>з'ясовує</i> особливості стилів мовлення, їх підстилі, основні жанри та характерні мовні засоби; <i>оцінює</i> текст з погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення; <i>добирає</i> мовні засоби залежно від задуму висловлювання, стилю і жанру мовлення; <i>корегує</i> усне мовлення у процесі говоріння, враховуючи реакцію слухача; <i>виконує</i> стилістичний аналіз тексту; <i>добирає</i> із газет, журналів, підручників, художніх творів зразки різних функціональних стилів;</p> <p><i>ознайомлений</i> з дипломатичним, законодавчим, адміністративно-управлінським підстилями; <i>обирає</i> доцільну для ділового спілкування мовленнєву форму; <i>вдосконалює</i> культуру офіційно-ділового спілкування; <i>застосовує</i> орфографічні й пунктуаційні норми при створенні й відтворенні текстів офіційно-ділового стилю; <i>редагує</i> тексти офіційно-ділового характеру, в т.ч. власні; <i>веде</i> ділову (телефону) розмову, готує монолог-пояснення до поданої інформації; <i>оформляє</i> документи для вступу у вищий навчальний заклад;</p>	<p>Система функціональних стилів сучасної української мови (3 год.) Поняття стилю мовлення. Норма літературної мови.</p> <p>Офіційно-діловий стиль (14 год.) Офіційно-діловий стиль: основні ознаки, підстилі, жанри, сфера використання, призначення. Лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості, структура офіційно-ділових текстів різних жанрів. Написання ділових документів різних жанрів: автобіографії, заяви, характеристики, доручення, резюме, ділового листа, оголошення, розписки, індивідуального звіту. Мовний етикет ділової (телефонної) розмови. Особливості складання повідомлення на електронному носії (електронна пошта). Мовленнєве спілкування в різних</p>

<p><i>пише</i> характеристику, автобіографію, заяву, довіреність, розписку;</p> <p><i>готує</i> індивідуальний звіт про роботу в літньому таборі, резюме, діловий лист, оголошення;здійснює самоконтроль, самооцінку, самокрекцію, використовує орфографічні і пунктуаційні норми при створенні і відтворенні текстів.</p> <p><i>знаходить і характеризує</i> риси художнього стилю;</p> <p><i>прослуховує</i> аудіозаписи текстів у виконанні майстрів слова для вдосконалення власної літературної вимови;</p> <p><i>проводить</i> спостереження за звуковою, інтонаційною організацією художніх творів, <i>наводить</i> приклади використання в художніх текстах алітерації, асонансу, синонімів, антонімів, застарілих слів;</p> <p><i>зіставляє</i> текст одного автора з близькими за темою і жанром творами чи уривками творів з метою вияву особливостей індивідуального авторського стилю;</p> <p><i>готує</i> замітку, репортаж, інтерв'ю, статтю, кореспонденцію, рецензію, нарис, презентацію, рекламу, виступ, розгорнуту відповідь;</p> <p><i>здійснює</i> аналіз текстів масмедіа, мови реклами, промов письменників, політиків, учених;</p> <p><i>виявляє</i> типові недоліки тексту публіцистичного стилю,</p> <p><i>уміє визначати</i> тему виступу з урахуванням інтелектуального рівня слухачів, їхнього віку тощо;</p> <p><i>добирає</i> матеріал з урахуванням особливостей формулювання теми,</p>	<p>навчальних ситуаціях офіційно-ділового характеру. Етика професійного спілкування.</p> <p>Художній стиль (15 год), призначення, сфера використання і поширення, основні ознаки. Естетична функція мови у художньому творі. Джерела багатства і виразності українського мовлення. Синонімія як засіб художньої виразності. Особливості синтаксису художнього тексту. Монолог у художньому творі: звернений монолог, внутрішній монолог.</p> <p>Публіцистичний стиль (14 год.) Публіцистичний стиль, сфера його використання, призначення, основні ознаки. Лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості публіцистичного стилю. Підстилі. Основні жанри публіцистичного стилю: нарис, замітка, репортаж, інтерв'ю, стаття, кореспонденція, рецензія. Презентація, реклама. Формування культури публіцистичного мовлення: способи привернення уваги, принципи побудови, засоби структурування тексту.</p>
--	--

користуючись різними джерелами інформації;

працює з довідковою літературою, складаючи бібліографію з визначених тем;

використовує різні види запису зібраного матеріалу для підготовки до усного виступу;

складає план виступу з ключових слів, виділяючи його основну думку;

будує виступи з урахуванням оригінального вступу, переконливих аргументів, промовистого закінчення;

використовує риторичні фігури з метою увиразнення мовлення та досягнення комунікативної мети;

веде полеміку, дискусію, дебати, використовуючи полемічні прийоми, дотримуючись етики спілкування;

з метою привернення уваги застосовує прийоми звертання, запитання, апелює до інтересів аудиторії;

добирає найбільш доцільні виражальні засоби мовного оформлення;

редагує підготовлений текст виступу, вдосконалюючи його зміст і мовне оформлення;

аналізує аудіо-, відеозаписи виступу, оцінює власний виступ щодо задуму змісту і мовного оформлення;

здійснює риторичний аналіз класичних зразків із сучасної практики ораторів.

з'ясовує сфери поширення, головне призначення, основні мовні стильові засоби конфесійного стилю;

аналізує конфесійну лексику;

пояснює значення архаїчної лексики, старослов'янзмів;

Техніка підготовки ораторського виступу (12 год.)

Практична риторика.

Добір матеріалу, його систематизація.

Композиція ораторського виступу. Особливості побудови вступу, основної частини, закінчення.

Добір аргументів і способів активізації мислення та емоційно-почуттєвої діяльності аудиторії. Види аргументації. Способи встановлення контакту зі слухачами.

Мовні засоби оформлення тексту ораторського виступу залежно від мети спілкування й адресата мовлення. Вимоги до оратора. Постава, виразність міміки і жестів, їх природність, відповідність змісту викладу.

Виголошення промови. Роль початкової фрази перед виступом.

Вимоги до культури мовлення.

Спілкування з аудиторією як творчий процес. Прийоми встановлення і збереження контакту з аудиторією.

Техніка мовлення. Тональність виступу.

Культура ведення дискусій, полеміки, дебатів професійного характеру.

Конфесійний стиль (2 год.),

Сфери поширення і головне призначення. Церковні служби, молитва, повчання, проповіді; богослужбові книги, спілкування в конфесіях, культових установах. Переклади Євангелія. Псалми

<p><i>визначає</i> сферу поширення і призначення епістолярного стилю; <i>характеризує</i> мовностильові засоби епістолярного стилю; <i>ознайомлюється</i> з кращими епістолярними зразками культурної спадщини України; <i>готує</i> приватні, офіційні листи з використанням етикетних формул; <i>аналізує</i> мовні засоби листів видатних майстрів слова; <i>складає</i> лист на електронному носії</p>	<p>Т.Шевченка. Основні мовні стильові засоби конфесійного стилю. Маркована (конфесійна) лексика. Старослов'янізми – мовна ознака конфесійного стилю. Інверсійний порядок слів.</p> <p>Епістолярний стиль (2 год). Сфера поширення і головне призначення епістолярного стилю. Основні мовні стильові засоби епістолярного стилю. Тематика листів. Офіційне й неофіційне листування. Побудова епістолярного тексту.</p> <p>Епістолярний етикет - невід'ємна складова української мовленнєвої культури. Електронне листування.</p>
--	--

Види мовленнєвої діяльності

<p>Учень (учениця): <i>уважно слухає, розуміє</i> зміст текстів діалогічного і монологічного характеру різних стилів, типів і жанрів мовлення, записаних на різних носіях, адекватно сприймаючи його основну думку, особливості побудови тексту і мовного оформлення; <i>користується</i> різними видами аудіювання залежно від ситуації спілкування; <i>робить</i> записи почутого; <i>визначає</i> власне ставлення до змісту; <i>виділяє</i> необхідну інформацію, <i>критично оцінює й інтерпретує</i> її.</p> <p>Учень (учениця): <i>користується</i> різними видами читання; <i>робить</i> записи (план, виписки, тези, конспект) у процесі читання; <i>удосконалює</i> навички різних способів читання;</p>	<p>Сприймання чужого мовлення <i>Аудіювання (слухання-розуміння)</i> текстів діалогічного та монологічного характеру різних стилів, типів і жанрів мовлення, записаних на різних носіях інформації, з метою підготовки до виступу, дискусії, полеміки, дебатів на професійну тему.</p> <p>Різновиди аудіювання (ознайомлювальне, вивчальне, критичне).</p> <p>Види запису почутого: докладний запис, тези, конспект, докладний і короткий план.</p> <p>Читання текстів діалогічного і монологічного характеру, в т.ч. електронного, різних стилів, типів і жанрів мовлення.</p> <p>Види запису прочитаного: докладний запис, конспект, тези,</p>
---	---

<p><i>самостійно ставить</i> запитання під час читання; <i>оцінює</i> прочитане, висловлюючи власну думку; <i>виділяє</i> ключові фрази і слова; <i>визначає</i> актуальну інформацію у прочитаному.</p>	<p>докладний і короткий план. Бібліографія. Визначення пізнавальної цінності прочитаного. Оцінка використаних автором мовних засобів, аналіз структури тексту. Аналіз мовних засобів щодо адекватності мети висловлювання, відповідності типу, стилю, жанру мовлення.</p>
<p>Учень (учениця): <i>готує</i> виступ під час дискусії, статтю до журналу або шкільного веб-сайту, твір-роздум на морально-етичну тему в публіцистичному стилі за самостійно складеним планом, дотримуючись композиції, мовних, стильових особливостей та авторського задуму; <i>оцінює</i> текст з погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення; <i>складає</i> план, тези, конспект, замітку, репортаж, інтерв'ю, анотацію на прочитане; <i>редагує</i> написане з урахуванням вимог до культури мовлення. <i>здійснює</i> конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм; <i>оформляє</i> належним чином ділові папери; <i>вдосконалює</i> написане; <i>зберігає</i> авторську думку під час перекладу.</p>	<p>Створення власного мовлення <i>Говоріння.</i> Виступ під час дискусії (підготовлений і непідготовлений) на суспільну або морально-етичну теми. Доповідь на науково-популярну або морально-етичну тему. <i>Письмо.</i> Стаття до журналу або шкільного веб-сайту в публіцистичному стилі Твір-роздум на морально-етичну тему, професійну в публіцистичному стилі. Замітка, репортаж, інтерв'ю, анотація. План розгорнутого усного виступу на суспільно-політичну тему. Добірка запитань до відео-, прес-конференції. Доповідь для участі в лінгвістичній конференції. Редагування тексту професійної тематики. Ділові папери: автобіографія, заява, характеристика, довіреність, резюме, діловий лист, оголошення, розписка, індивідуальний звіт, офіційний лист, акт. Протокол (складний). Резюме. Переклад текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення.</p>
<p>Учень (учениця): <i>складає і розігрує</i> діалог відповідно до запропонованої ситуації; діалог — обмін думками, враженнями;</p>	<p>Створення власних висловлювань Діалогічне мовлення Діалог, складений відповідно до запропонованої ситуації, діалог — обмін думками, враженнями (офіційна і</p>

<p><i>самостійно визначає</i> тему діалогу і його зміст; <i>висловлює</i> свою думку, добираючи цікаві, переконливі аргументи на захист своєї позиції, у тому числі і з власного життєвого досвіду, змінюючи свою думку в разі незаперечних аргументів іншого;</p> <p><i>володіє</i> різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, що відповідають досвіду, інтересам, психологічним особливостям, для досягнення життєвих цілей; уміннями сприймати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, критично оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, достовірності; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення;</p> <p><i>володіє</i> здатністю до мовленнєвої взаємодії, міжособистісного та міжкультурного спілкування та співпраці, до самоосвіти, саморозвитку завдяки спостереженню за власним мовленням, розвиває інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності;здійснює самоконтроль, самооцінку, самокорекцію;</p> <p><i>веде</i> ділову телефонну розмову, діалог, дебати на соціокультурну, професійну тему;</p> <p><i>оцінює</i> текст з погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення.</p>	<p>неофіційна розмова); обговорення самостійно обраної теми.</p> <p>Діалог-полеміка, діалог-дискусія, самостійне визначення теми і змісту діалогу.</p> <p>Діалог на професійну тему.</p> <p>Телефонна ділова розмова.</p> <p>Дискусія з обстоюванням альтернативних поглядів. Дебати.</p>
<p><i>готує</i> виступи та виголошує їх під час дискусії, привітальні, інформаційно-коментаторського характеру, добираючи мовні засоби залежно від мети спілкування і адресата мовлення;</p> <p><i>добирає</i> мовні засоби залежно від задуму висловлювання, стилю і жанру мовлення;</p>	<p>Монологічне мовлення (навчальні й контрольні види)</p> <p>Говоріння: Виступ на зборах, семінарах (підготовлений і заздалегідь не підготовлений).</p>

<p><i>корегує</i> усне мовлення у процесі говоріння, урахувуючи реакцію слухача; <i>редагує текст</i> виступу з погляду вимог до культури мовлення; <i>дотримується</i> основних правил українського мовленнєвого етикету; <i>оцінює</i> текст з погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення; самостійно <i>створює</i> логічно структуровані зв'язні тексти; аналізує, висловлює власну думку про певну подію, ситуацію, прочитаний твір, переглянутий фільм (телепередачу).</p>	<p><i>Письмо:</i> Відгук про твір мистецтва, кінофільм (телепередачу) у публіцистичному стилі. Стаття до журналу або шкільного веб-сайту в публіцистичному стилі, Реферат на професійну тему.</p>
---	--

11 клас

Соціокультурна змістова лінія

<p>Учень (учениця): <i>аналізує</i> праці учених, готує доповіді, повідомлення про риторичні особливості слова; <i>складає</i> проект власної майбутньої професії, <i>описує</i> пошук перспективних шляхів розвитку Української держави; <i>усвідомлює</i> значення української мови як одного з головних чинників її самовиявлення і світосприйняття; <i>спроможний</i> критично оцінювати свої дії і вчинки, самобутньо мислить; <i>обґрунтовує</i> зв'язки ментальності української людини з іншими соціокультурними чинниками (родина, народ, нація, Батьківщина, держава); <i>створює</i> тексти з мовосимволами української державності; <i>готує</i> виступ до конференції, дебатів з проблем мовної культури, функціонування української мови в різних сферах суспільного життя;</p>	<p>Українська мовна особистість і Україна Слово як носій добра, істини й краси. Риторичний ідеал Ф.Прокоповича. Українська мовоментальність. Мовосимволи української державності. Концепти <i>милосердя, захисник, гідність, честь, свобода</i> в українській літературі, у масмедіа. Роль громадянина у відродженні і зміцненні української державності.</p> <p>Українська мова і національна історія, духовна культура Мова – носій культури народу-мовотворця Мовні знаки – концепти української національної культури. Мовосимволи <i>майдан, Євромайдан</i>. Лінгвокультурні особливості етнографічних регіонів України. Родинно-етикетні, родинно-оздоровчі, родинно-</p>
---	--

<p>на основі проведеного опитування <i>аналізує</i> особливості мови жителів міста і села, <i>виступає</i> з повідомленнями про мову, суспільні події в країні у засобах масмедіа;</p> <p>на основі текстів історії, фольклору та художньої літератури <i>здійснює</i> історико-культурологічні коментарі до концептів української культури;</p> <p><i>виступає</i> з презентацією, <i>укладає</i> етнолінгвістичні альбоми етнографічних районів України;</p> <p><i>поглиблює</i> знання про історію, культуру свого регіону, відомості з історичної ономастики, топоніміки й мікротопоніміки.</p> <p>самостійно <i>опановує</i> художню літературу, різні види мистецтв з метою збагаченні й гармонізації внутрішнього світу; <i>проводить</i> дослідження, що стосуються вивчення українського фольклору і письменства у світі;</p> <p><i>добирає</i> бібліографічний опис книг з актуальних філологічних проблем;</p> <p><i>бере участь</i> у роботі з етнографічними колекціями; <i>готує</i> екскурсії, віртуальні подорожі, виставки з лінгвокраєзнавства;</p> <p><i>сприймає, аналізує, оцінює</i> прочитані, вивчені чи почуті соціокультурні відомості про Україну й світ, <i>використовує</i> їх для досягнення певної пізнавальної, експресивної, комунікативної чи іншої мети;</p> <p><i>усвідомлює</i> національно-культурні відмінності між народами й етносами;</p> <p>глибше <i>пізнає</i> культуру українського народу в діалозі інших культур;</p>	<p>громадські традиції, звичаї мешканців, що живуть поряд з українцями.</p> <p>Роль художньої літератури, мистецтва у збагаченні й гармонізації внутрішнього світу.</p> <p style="text-align: center;">Українська мова і світ</p> <p>Українська мова і міжкультурна комунікація.</p> <p>Збереження національного в період глобалізації.</p> <p>Відображення в сучасній українській мові культури інших народів. Взаємозбагачення мов як результат взаємодії національних культур.</p> <p style="text-align: center;">Українська мова в Інтернет-джерелах</p> <p>Філологічні, лінгвістичні Інтернет-сайти, блоги, соціальні мережі. Робота з вебсторінками мовознавців.</p> <p>Український лінгвістичний портал.</p> <p>Електронні бібліотеки. Електронні словники, довідники. Укладання власної електронної бібліотеки.</p> <p>Web-сайти шкіл. Web-форуми, телеконференції.</p> <p style="text-align: center;">Українська мова – мова професії</p> <p>Концепт «сродної» праці у художній літературі. Кроки до успіху.</p> <p>Учення Григорія Сковороди про «сроднупрацю» й розвиток сучасної особистості людини.</p> <p>Життєвий і професійний вибір особистості.</p>
---	--

<p><i>розширює уявлення про національну специфіку мовної картини світу, функції мови, взаємозв'язок мови і культури;</i></p> <p><i>виявляє особливості української мови на фоні інших у міжкультурній комунікації;</i></p> <p><i>уміє вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановує різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації;</i></p> <p><i>уміє працювати з довідковими матеріалами, центрами української культури;</i></p> <p><i>здійснює етно-, соціолінгвістичні розвідки у словниках української мови; виконує самостійну пошукову роботу з етнолінгвокультури, соціолінгвістики, прагмалінгвістики, історії мови, теорії мовленнєвої діяльності;</i></p> <p><i>готує тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси; укладає тематичний словник-тезаурус;</i></p> <p><i>опановує цифрові технології з професійно орієнтованою метою;</i></p> <p><i>володіє сучасними методами пошуку, обробки, інтерпретації відповідної інформації;</i></p> <p><i>користується філологічними, лінгвістичними Інтернет-сайтами, електронними словниками, довідниками; бере участь у вебфорумах, працює з вебсторінками мовознавців; бере участь в вебконференціях;</i></p> <p><i>укладає власну електронну бібліотеку.</i></p>	
---	--

Тематика висловлювань учнів	Тематика текстів
<p>Висловлювання з власного досвіду, з родинного, шкільного, літературного, мистецько-культурного, суспільно-громадського життя.</p>	<p>Герої, що залишилися з нами назавжди. Мова – носій культури народу-мовотворця Мова – це історична пам'ять народу Мова народу – відображення Батьківщини і духовного життя народу (К.Ушинський). Мова росте елементарно, разом з душею народу (І.Франко) А слово – струм. А слово – зброя. А віще слово – вічове (Л.Костенко)</p>

Наскрізнi лiнii

1. Здоров'я і безпека.

Мова і національна безпека країни.
Екологічна безпека і здоров'я людини.
Здорове харчування.
Родинний відпочинок і спорт.

2. Громадянська відповідальність.

Відповідальність українців за долю своєї мови, свою родину, країну.
Громадянський обов'язок і соціальна відповідальність.
Захист Вітчизни.
Громадянські цінності. Патріотизм.
Громадянське суспільство.

3. Екологічна безпека і сталий розвиток.

Соціальний та екологічний розвиток суспільства.
Цілющі скарби землі.
Відповідальність у сфері охорони довкілля.
Екологічна відповідальність.
Екологічна просвіта.
Екологія мови.

4. Підприємливість і фінансова грамотність.

Інноваційність і гуманність як передумова успіху.
Корисні звички.
Підприємливість і довіра. Пунктуальність

Навчальне видання

СЕМЕНОГ Олена Миколаївна

МОВНЕ РОДИНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017
Свідоцтво ДК №231 від 02.11.2000 р.

Відповідальний за випуск: ***А. М. Коваленко***
Комп'ютерний набір і верстка ***О. М. Семенов***

Здано в набір 16.11.2017 р. Підписано до друку 23.11.2017 р.
Формат 60x84/16. Гарн. Calibri. Друк ризогр. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 12,03. Обл.-вид. арк. 13,02.
Тираж 100. Вид. № 65.

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
40002, Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка

